

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΤΙΤΛΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η Βέροια την εποχή του Εθνικού Διχασμού, 1914-1917

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΓΑΛΛΗ**

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΤΗΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΤΙΤΛΟΥ

στην «Ιστορία, Τοπική Ιστορία έρευνα και διδακτική»

Επιβλέπων καθηγητής: Στράτος Δορδανάς
Βαθμολογητές: Ιάκωβος Μιχαηλίδης
Γιάννης Μπέτσας

ΦΛΩΡΙΝΑ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2018

Περιεχόμενα

Αρκτικόλεξα.....	3
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	10
Από την Αυτοκρατορία στο Εθνικό κράτος	10
Α. Η Βέροια ως το 1912.....	10
Β. Η ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος.....	12
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	16
Πολιτικοί ανταγωνισμοί στη Βέροια το 1915 και οι στρατιωτικές εξελίξεις ως τον Αύγουστο του 1916	16
Α. Η Βέροια ανάμεσα στην «πολιτική της Κυβερνήσεως» και «τόν λατρευτόν Βασιλέα»	16
Β. Οι εκλογές της 31 ^{ης} Μαΐου 1915.....	17
Γ. Η αποβίβαση δυνάμεων της Entente στη Θεσσαλονίκη κι η αναδιάταξη των ελληνικών δυνάμεων στη Μακεδονία.....	22
Δ. Οι εκλογές της 6 ^{ης} Δεκεμβρίου 1915 και ο σχηματισμός της «Επιτροπής Εθνικής Άμυνας»	25
Ε. Η επέκταση της γαλλικής ζώνης κατοχής πέρα από τη δεξιά κοίτη του Αξιού και ο ρόλος της Αστυνομικής Διεύθυνσης Βέροιας.....	27
ΣΤ. Η βουλγαρική εισβολή στη Μακεδονία.....	31
Ζ. Οι πολεμικές επιχειρήσεις επισπεύδουν τις επαναστατικές κινήσεις στη Βέροια.....	34
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	37
Το κίνημα της «Εθνικής Αμύνης» στη Βέροια	37
Α. Το κίνημα της «Εθνικής Αμύνης» και η «Προσωρινή Κυβέρνηση» της Θεσσαλονίκης	37
Β. Η 10 ^η Μεραρχία της Βέροιας και ο ρόλος του υποστράτηγου Παρασκευόπουλου.....	39
Γ. Η προετοιμασία του κινήματος.....	43
Δ. «Καί ή Βέρροια έπανεστάτησε»	46
Ε. «Καί ή Νάουσα προσεχώρησεν εις τό έθνοσωτήριον έπαναστατικόν κίνημα».....	50
ΣΤ. «Ή κωμωδία τής έπαναστάσεως τής Βερροιάς».....	51
Ζ. Le mouvement révolutionnaire à Verria [Το επαναστατικό κίνημα στη Βέροια]: Η επανάσταση στη Βέροια με τη ματιά των Γάλλων	54
Η. Η δραστηριότητα της Επιτροπής Εθνικής Άμυνας της Βέροιας.....	56
Θ. Η σχέση των επαναστατών με τη δικαστική εξουσία της πόλης.....	62
Ι. Η επιστράτευση.....	65
ΙΑ. Ο ρόλος του μητροπολίτη Καλλίνικου.....	71
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	78
Τα στρατεύματα της Entente στη Βέροια	78
Α. Η άφιξη, η κατάληψη κι η εξόρμηση.....	78

B. Οι δυνάμεις	80
Γ. Οι χώροι στρατοπέδευσης και διαμετακόμισης	82
Δ. Η καθημερινή ζωή και οικονομία	86
Ε. Δημόσια έργα	89
ΣΤ. Το νοσοκομείο, ο πόλεμος με την ελονοσία και οι ανθρώπινες απώλειες.....	91
Z. Ο ρωσικός στρατός στη Βέροια	95
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ.....	98
Η Βέροια μετά το κίνημα και η δημόσια μνήμη του πολέμου	98
Α. Από την κατάληψη της Κατερίνης στην Ουδέτερη Ζώνη	98
Β. Από την αποκήρυξη του βασιλιά στην ενοποίηση του κράτους	101
Γ. Η δημόσια μνήμη του πολέμου στη Βέροια.....	103
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	106
ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	111
Πρωτογενείς πηγές	111
Βιβλιογραφία.....	113
Διαδικτυακές πηγές	118
Β. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	119

Αρκτικόλεξα

Αρχείο ΚΤΙΠ	Αρχείο Κέντρου Τοπικής Ιστορίας και Πολιτισμού της Κοινοφελούς Επιχείρησης Πολιτιστικής Ανάπτυξης Δήμου Βέροιας
Αρχείο ΓΔΜ	Αρχείο Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας
ΑΕΔ	Ανώτατο Εκκλησιαστικό Δικαστήριο
ΓΑΚ-ΙΑΜ	Γενικά Αρχεία του Κράτους – Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας
ΓΕΣ-ΔΙΣ	Γενικό Επιτελείο Στρατού - Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού
Ε.Α.	Εθνική Άμυνα
ΕΑΣ	Εκκλησιαστικό Αρχιερατικό Συμβούλιο
ΕΛΙΑ	Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο
ΕΤΕ	Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ΙΑΜΜ	Ιστορικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη
ΙΣ	Ιερά Σύνοδος
Π.Κ.	Προσωρινή Κυβέρνηση
ΠΣΕ	Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εφέδρων
ΣΒΜ	Σύνδεσμος Βιομηχανιών Μακεδονίας
Σ.Σ.	Σώμα Στρατού
ΥΔΙΑ	Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ανά χείρας διπλωματική εργασία ασχολείται με μια πτυχή της τοπικής ιστορίας της Βέροιας την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και του Εθνικού Διχασμού, επιχειρώντας να καταγράψει την αντανάκλαση που είχαν στην πόλη οι ανταγωνισμοί και η κορυφαία σύγκρουση των δύο μεγάλων πολιτικών παρατάξεων καθώς και να φωτίσει το ρόλο της πόλης στους στρατιωτικούς σχεδιασμούς των δυνάμεων της Entente. Τα τελευταία χρόνια με τη συμπλήρωση εκατό χρόνων από τον «Μεγάλο Πόλεμο» (την έναρξη του πολέμου, τις μάχες, τα μέτωπα και τη λήξη του), πληθαίνουν τα δημοσιεύματα, ανανεώνεται η σχετική βιβλιογραφία με νέες εκδοτικές κυκλοφορίες και επιστημονικά άρθρα, παράγονται νέα θεματικά ντοκιμαντέρ, συμμετέχει και η δημόσια ιστορία (τελετές μνήμης, κινηματογράφος), αναπτύσσεται γενικώς ένας ευρύτερος δημόσιος και επιστημονικός λόγος, ο οποίος κορυφώνεται φέτος. Τον Ιούνιο του 2016 γιορτάστηκε πανηγυρικά η εκατονταετηρίδα της μάχης του Verdun και του Somme με κοινή συμμετοχή γάλλων και γερμανών αξιωματούχων με σύγχρονη, βεβαίως, νοσηματοδότηση.

Η ανανέωση αυτού του ενδιαφέροντος αφορά και την ελληνική επιστημονική κοινότητα. Μάλιστα, τον Οκτώβριο του 2015 διοργανώθηκε στη Θεσσαλονίκη διεθνές συνέδριο με θέμα: «Το θέατρο επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου», ενώ ένα ακόμα πραγματοποιήθηκε στην ίδια πόλη τον Μάιο του 2018 με τίτλο: «Το Μακεδονικό Μέτωπο 1915-1918: Πολιτική, κοινωνία και πολιτισμός σε καιρό πολέμου». Πολλά εξάλλου επιστημονικά συνέδρια ή ημερίδες με το ίδιο θέμα διοργανώθηκαν κι αλλού στη χώρα. Παρά τα κενά στην έρευνα των τελευταίων ετών η εκατονταετηρίδα έδωσε αφορμή για τη διεύρυνση της μελέτης και των οπτικών για τον πόλεμο και ειδικότερα για το ρόλο της Entente στη Θεσσαλονίκη και τη Μακεδονία· και για ένα ακόμη λόγο: ο πόλεμος για την Ελλάδα υπήρξε συνώνυμος με μια οριακή πολιτική κρίση και τον «Εθνικό Διχασμό», αφού η περίοδος αυτή αποτελεί, ή τουλάχιστον αποτελούσε, μια λησμονημένη σελίδα της ελληνικής ιστορίας για την ακαδημαϊκή ιστοριογραφία αλλά και για τη δημόσια μνήμη. Δεν είναι μόνο οι πολιτικές διαμάχες που ενδιαφέρουν αλλά και η τοπική διάσταση των γεγονότων και θεματικές, όπως ο ρόλος της ξένης προπαγάνδας, οι κοινωνικές διαμάχες, ο ρόλος του Τύπου, η τέχνη στον καιρό του πολέμου, η δημόσια μνήμη.

Κάνοντας μια μικρή ανασκόπηση της βασικής βιβλιογραφίας αυτής της περιόδου για την Ελλάδα, έργο αναφοράς θεωρείται το βιβλίο του Γεώργιου Β. Λεονταρίτη *Η Ελλάδα στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο 1917-1918*, στο οποίο παρουσιάζονται τα γεγονότα των δυο τελευταίων ετών του πολέμου, συνδεδεμένα όμως με το ευρύτερο πλαίσιο του Διχασμού. Μια διεξοδική ανάλυση για όλη την περίοδο της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα προσφέρει το δίτομο έργο του Γεώργιου Βεντήρη *Η Ελλάς του 1910-1920*, παρά το γεγονός ότι εκφράζει τη βενιζελική οπτική των γεγονότων. Οι απόψεις, εξάλλου, των δύο μεγάλων πρωταγωνιστών της περιόδου παρουσιάζονται σε τόμο των εκδόσεων Κυρομάνος με

τίτλο *Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, όπου παρατίθεται ο συγκρουσιακός δημόσιος λόγος τους στον καθημερινό Τύπο μετά το 1934 σχετικά με τα ιστορικά γεγονότα του πολέμου και της δεκαετίας του 1920. Αξιομνημόνευτο είναι το έργο του Γιάννη Μουρέλου, *L' intervention de la Grèce dans la Grande Guerre [Ο ρόλος της Ελλάδας στο Μεγάλο Πόλεμο]*. Επιστέγασμα της ενασχόλησής του με τη συγκεκριμένη περίοδο είναι το βιβλίο του Γιώργου Θ. Μαυρογορδάτου, 1915: *Ο Εθνικός Διχασμός*. Στο έργο δεν παρουσιάζεται μόνο ένα χρονικό της εποχής, αλλά μελετώνται αναλυτικά όλες οι όψεις του Διχασμού. Για τη γαλλική παρουσία στη Μακεδονία αξίζει να αναφερθούν τα απομνημονεύματα του στρατηγού Sarrail, *Mon commandement en Orient [Η διοίκησή μου στην Ανατολή]* (1916-1918) και το βιβλίο του Αντώνιου Σατραζάνη, *Η γαλλική στρατιά στη Θεσσαλονίκη. Το ειρηνικό έργο της στη Μακεδονία (1915-1918)*. Ειδικότερα, για τη μελέτη αυτής της περιόδου στη Θεσσαλονίκη συμβάλλει και η σειρά των βιβλίων που εκδίδει από το 2015 ο εκδοτικός οίκος University Studio Press με τίτλο *Η Θεσσαλονίκη στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*. Τέλος, ο Βλάσης Βλασίδης στο βιβλίο του *Μεταξύ μνήμης και λήθης: Μνημεία και κοιμητήρια του Μακεδονικού Μετώπου (1915-1918)* πραγματεύεται μια νέα θεματική, συμβάλλοντας στην επιστημονική συζήτηση αυτής της περιόδου.¹

Από την άλλη πλευρά, η ζωή της Βέροιας την περίοδο του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και η σχέση της πόλης με τα γεγονότα του Εθνικού Διχασμού και την έλευση στη πόλη ξένων στρατευμάτων φαίνεται ότι δεν απασχόλησε ιδιαίτερα το ενδιαφέρον ή την τοπική βιβλιογραφία. Ελάχιστες είναι οι αναφορές για τη συγκεκριμένη περίοδο της ιστορίας της πόλης ή της περιφέρειας κι αυτές βρίσκονται ενταγμένες σε ευρύτερα ιστορικά θέματα. Η τοπική ιστορία έχει στρέψει το μεγαλύτερο βάρος του ενδιαφέροντός της είτε στις περιπέτειες της Βέροιας την εποχή της Οθωμανοκρατίας και την απελευθέρωσή της από τον ελληνικό στρατό το 1912 είτε στη κρίσιμη δεκαετία του 1940 και τις επιπτώσεις της στη ζωή της πόλης και στους κατοίκους της. Ακόμα και στα ελάχιστα τοπικά απομνημονεύματα οι αναφορές στις πολιτικές διαμάχες κατά τη διάρκεια του πολέμου και στην παρουσία των ξένων στρατευμάτων είναι περιθωριακή.²

¹ Για μια ανασκόπηση σε αδρές γραμμές της ελληνικής βιβλιογραφίας σχετικά με αυτήν την περίοδο βλ. Στράτος Δορδανάς, «'Το θερμό καλοκαίρι του 1916': Η εισβολή των γερμανο-βουλγάρων και η κατάληψη της Καβάλας, μέσα από τις πηγές», Ν. Β. Ρουδομέτωφ (επιμ.), *Η Καβάλα και τα Βαλκάνια, η Καβάλα και η Θράκη: Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Ιστορία-Τέχνη-Πολιτισμός. Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Βαλκανικών Ιστορικών Σπουδών (17-18 Σεπτεμβρίου 2010)*, τόμ. Β', Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο Καβάλας, Καβάλα, 2012, σσ. 663-681. Έλλη Λεμονίδου, «Τυπολογία και συνέπειες της ξένης στρατιωτικής παρουσίας στην Ελλάδα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου», *Αρχειοτάξιο*, 17 (Δεκέμβριος 2015), 8-19. Αιμιλία Σαλβάνου, «Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος στην ελληνική ιστοριογραφία», *Αρχειοτάξιο*, 17, (Δεκέμβριος 2015), 66-93. Λουκιανός Χασιώτης, «Μακεδονικό Μέτωπο, 1915-1918: μια πρώτη ιστοριογραφική προσέγγιση», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 8, (1996), 165-180. Λουκιανός Χασιώτης, *Ελληνοσερβικές σχέσεις 1913-1918. Συμμαχικές προτεραιότητες και πολιτικές αντιπαλότητες*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2004.

² Όπως παρατήρησε ο Βλάσης Βλασίδης σε πρόσφατο συνέδριο (12 Ιουνίου 2016) ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος αποτελεί ένα γεγονός που Έλληνες και Ιρλανδοί θέλουν να μη θυμούνται. Για τους Έλληνες αποτελεί μια παρένθεση - διχασμού μάλιστα - ανάμεσα σε ένα μεγαλείο κι ένα τραύμα. Αυτά προτιμούν να διατηρούν στη συλλογική μνήμη. Περισσότερες αναφορές για τη μνήμη του πολέμου στο Βλάσης Βλασίδης, *Μεταξύ μνήμης και λήθης: Μνημεία και κοιμητήρια του Μακεδονικού Μετώπου (1915-1918)*, Εκδόσεις ΙΜΜΑ, Θεσσαλονίκη 2016.

Η ανά χείρας διπλωματική εργασία, λοιπόν, επιχειρεί ακριβώς να καλύψει αυτό το ερευνητικό κενό για την τοπική ιστορία.

Στη μελέτη έγινε προσπάθεια να συγκεντρωθούν μικρές διάσπαρτες ψηφίδες της τοπικής ιστορίας και να οργανωθούν σε μια ιστορική αφήγηση, όπου τα πρόσωπα μέσα από την περιπέτεια του βίου τους και της σκέψης τους λειτουργούν ως πρίσματα για την αναγωγή του ιδιαίτερου και ατομικού στο γενικό και συλλογικό. Έτσι, η τοπική ιστορία αποκτά αναγνωσιμότητα στο πλαίσιο της γενικότητας που την αφορά.³

Η έρευνα, λοιπόν, αποπειράται να απαντήσει γιατί, με ποιο τρόπο και σε ποιο βαθμό διασταυρώνεται και εμπλέκεται η πόλη της Βέροιας στον Εθνικό Διχασμό και στην παρουσία ξένων στρατευμάτων της Entente. Συγκεκριμένα, διερευνάται στο πλαίσιο του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, των επεμβάσεων των ξένων δυνάμεων στην ελληνική επικράτεια και της εθνικής πολιτικής κρίσης ποια είναι η αντανάκλαση των πολιτικών ανταγωνισμών του 1915 στην πόλη και τον ρόλο που διαδραμάτισαν οι αρχές της στην επιτήρηση των μετακινήσεων των ξένων στρατευμάτων στην περιοχή. Η έρευνα εστίασε το ενδιαφέρον της στο κίνημα της Εθνικής Άμυνας στη Βέροια, τον Αύγουστο του 1916, στη ριζοσπαστική φάση του Διχασμού, και στις δραστηριότητες της τοπικής Επιτροπής της Εθνικής Άμυνας. Ένα σημαντικό ερώτημα αφορούσε το ρόλο της πόλης στους σχεδιασμούς των δυνάμεων της Entente μετά την επιθετική πρωτοβουλία της τον Αύγουστο του 1916 και το πώς η συμμαχική παρουσία επηρέασε την καθημερινότητα της πόλης. Τέλος, την έρευνα απασχόλησαν οι απόψεις και οι ενέργειες των ιστορικών υποκειμένων που άσκησαν επιρροή και εξουσία στα πολιτικά, στρατιωτικά και θρησκευτικά πράγματα της πόλης, κυρίως τη διετία 1915-1917.

Η εργασία προσπάθησε να στηριχτεί σε πολλές επιστημονικές πηγές που καλύπτουν τη γενική ιστορία της περιόδου του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και του Εθνικού Διχασμού. Αυτές προέρχονται είτε από την τρέχουσα σχετική βιβλιογραφική παραγωγή και την επιστημονική αρθρογραφία, είτε από βιβλία που θεωρούνται βασικές δευτερογενείς πηγές για τη μελέτη της περιόδου αυτής.

Η έρευνα επεκτάθηκε στους σχετικούς με το θέμα φακέλους της Υπηρεσίας Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου του υπουργείου Εξωτερικών (στο εξής ΥΔΙΑ), αν και η διάθεση των ψηφιοποιημένων φακέλων δεν διευκολύνει τη στοχευμένη έρευνα που επιθυμεί ο χρήστης. Επίσης, ερευνήθηκε το αρχείο του Γενικού Επιτελείου Στρατού - Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού (στο εξής ΓΕΣ-ΔΙΣ), στο οποίο όμως έλειπε ο φάκελος που αφορά τη 10^η Μεραρχία της Βέροιας. Αντλήθηκαν, όμως, σχετικές πληροφορίες από άλλους φακέλους που περιείχαν τηλεγραφήματα του Γ΄ Σώματος Στρατού (στο εξής Γ΄ Σ.Σ.), της 10^{ης} Μεραρχίας και της Ανωτέρας Διοίκησης Χωροφυλακής Μακεδονίας. Οι λίγοι έστω σχετικοί φάκελοι από το αρχείο Μερκάτη στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και

³ Γιώργος Κόκκινος, *Από τη ιστορία στις ιστορίες. Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα, 1998, σσ. 267-274. Γεώργιος Λεοντσίνης-Μαρία Ρεπούση, *Η τοπική ιστορία ως πεδίο σπουδής στο πλαίσιο της σχολικής παιδείας*, Εκδόσεις ΟΕΔΒ - ΥΠΕΘΠΘ - Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα 2001, σσ. 11-40.

Ιστορικό Αρχείο (στο εξής ΕΛΙΑ) φώτισαν μερικές πλευρές της μελέτης σχετικά με τα ζητήματα της συγκρότησης του στρατού της Εθνικής Άμυνας και της θρησκευτικής πλευράς του Εθνικού Διχασμού.

Σημαντική συμβολή είχε η «Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Εφημερίδων και Περιοδικού Τύπου» και ο ψηφιακός κατάλογος των εφημερίδων της Βουλής των Ελλήνων. Για να καλυφθεί το εκδοτικό κενό του τοπικού Τύπου αυτής της εποχής, αναζητήθηκαν παραπομπές σε εφημερίδες της Θεσσαλονίκης ή και της Αθήνας εκείνης της περιόδου, όπως *Το Φως*, *Μακεδονία*, *Νέα Αλήθεια*, *Εμπρός*, *Σκριπ*. Η επιλογή των συγκεκριμένων εφημερίδων εκτός από την πληροφόρηση, διευκολύνει και την πολυπρισματική ανάγνωση των γεγονότων της εποχής. Πληροφορίες και ειδήσεις σχετικά με γεγονότα που αφορούν τη Βέροια εκείνη την περίοδο βρίσκονται επίσης στο ψηφιοποιημένο αρχείο του γαλλικού Τύπου της Bibliothèque Nationale de France [Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας]. Οι γαλλικές δυνάμεις πρωτοστατούσαν στο Μακεδονικό Μέτωπο, είχαν εξάλλου και την αρχιστρατηγία, κι έτσι οι γαλλικές εφημερίδες, κυρίως το 1916, έχουν πλήθος δημοσιευμάτων που αναφέρονται και στη Βέροια. Σημαντικές επιπλέον πληροφορίες εντοπίστηκαν στα δημοσιευμένα στο διαδίκτυο ημερολόγια (*carnets de guerre*) πολλών γάλλων στρατιωτών που πέρασαν και από τη Βέροια τη διετία 1916-1918. Γιατί, πέρα από την προσωπική και συναισθηματική ματιά τους, παρέχουν στον ερευνητή πολύτιμο υλικό για την ιστορική αναπαράσταση της εποχής.

Η έρευνα εστίασε επίσης και σε έναν αρχειακό θησαυρό, ο οποίος παραχωρήθηκε προς μελέτη από το Κέντρο Τοπικής Ιστορίας και Πολιτισμού της Βέροιας. Το Κέντρο ιδρύθηκε το 2014 με σκοπό αφενός την προβολή και διάδοση της τοπικής ιστορίας και του πολιτισμού της Βέροιας μέσω των δραστηριοτήτων του, αφετέρου την οργάνωση και διαχείριση του πλούσιου πολιτισμικού υλικού που διαθέτει στην κατοχή του. Ο φάκελος «Επιτροπή Εθνικής Άμυνας» από τη συλλογή του αρχειακού υλικού του Κέντρου Τοπικής Ιστορίας και Πολιτισμού Βέροιας της Κοινωφελούς Επιχείρησης Πολιτιστικής Ανάπτυξης Δήμου Βέροιας (στο εξής Αρχείο ΚΤΙΠ Βέροιας) περιείχε την επαναστατική προκήρυξη του κινήματος της Βέροιας, πολλά έγγραφα, επιστολές, αναφορές της αστυνομίας της πόλης και μέρος των προσωπικών αναμνήσεων του μοίραρχου Γεώργιου Βούρου. Οι σημαντικές αρχειακές πηγές της τοπικής ιστορίας βοήθησαν στη μελέτη των εξελίξεων στην πόλη και του ρόλου που διαδραμάτισαν οι τοπικές αρχές της. Εξίσου σημαντική συμβολή στην έρευνα είχε και το Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου από το Ιστορικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη (στο εξής ΙΑΜΜ). Εκεί βρέθηκε μια πρωτότυπη πολυσέλιδη επιστολή του μητροπολίτη Καλλίνικου προς τον Βενιζέλο με αξιόλογα στοιχεία για την περίοδο του Σεπτεμβρίου του 1916 στη Βέροια. Αξιοποιήθηκαν επίσης όσα απομνημονεύματα ή μαρτυρίες υπήρχαν διαθέσιμες από σύγχρονους με εκείνη την περίοδο Βεροιώτες, όπως του Ιωάννη Παπαδάκη-Στάικου, του Σταύρου Πολυζωΐδη και Γιάννη Αλεξιάδη, καθώς και μια τοπική ιστορία της πόλης, του Αντωνίου Κολτσίδα, *Ιστορία της Βέροιας*.

Η δομή της διπλωματικής εργασίας είναι κατά βάση χρονική, έχει όμως και θεματική κατηγοριοποίηση. Η εισαγωγή ξεκινά με το χρονικό ορόσημο του 1912 και την

ενσωμάτωση της πόλης στο ελληνικό κράτος.⁴ Το πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται στη συμμετοχή της πόλης στις δύο εκλογές του 1915 και στην εμπλοκή των αρχών της, όπως της Αστυνομικής Διεύθυνσης, στις στρατιωτικές εξελίξεις στην περιοχή, μετά την αποβίβαση της Entente στη Θεσσαλονίκη, ως τον Αύγουστο του 1916. Το δεύτερο κεφάλαιο καλύπτει το κίνημα της Εθνικής Άμυνας στη Βέροια, το οποίο χωρίζεται σε θεματικά υποκεφάλαια. Αυτά αφορούν τις εξελίξεις που το επέσπευσαν, την προετοιμασία του, τη στάση της 10^{ης} Μεραρχίας στην πόλη, την έκρηξη του κινήματος στη Βέροια, την αντίδραση του αντιβενιζελικού Τύπου και την κάλυψη του γεγονότος από τις γαλλικές εφημερίδες, τις ενέργειες της τοπικής Επιτροπής Εθνικής Άμυνας και ιδιαίτερα τη στρατολόγηση που επιχείρησε και τέλος το ρόλο που διαδραμάτισε ο μητροπολίτης Βέροιας. Γίνονται επίσης αναφορές σε ομόλογα γεγονότα που σχετίζονται με τη Νάουσα, μιας και η γειτνίαση των δύο πόλεων προσφέρει συγκρίσεις και συμβάλλει στην ευχερέστερη κατανόηση των γεγονότων της περιοχής.

Αναγκαίο ήταν να αφιερωθεί ένα κεφάλαιο – το τρίτο – στην έλευση των στρατευμάτων της Entente στην πόλη. Σε αυτό παρουσιάζονται οι δυνάμεις που ήρθαν στην πόλη, οι χώροι στρατοπέδευσης, οι αλλαγές που επέφεραν στην καθημερινότητα της πόλης και την οικονομία της, τα δημόσια έργα της Γαλλικής Στρατιάς, το συμμαχικό νοσοκομείο στην περιοχή του σιδηροδρομικού σταθμού και οι ανθρώπινες απώλειες των Γάλλων που καταγράφηκαν σε αυτό και τέλος η ξεχωριστή παρουσία των ρώσων στρατιωτών στη Βέροια. Το τέταρτο κεφάλαιο αναφέρεται στην κατάληψη της Κατερίνης (στην οποία εμπλέκονται επαναστατικές δυνάμεις της πόλης) και σε γεγονότα που συνδέονται με την ενοποίηση του κράτους τον Ιούνιο του 1917 και επηρέασαν τη ζωή της πόλης, όπως η επιστράτευση. Στο τρίτο υποκεφάλαιο διερευνάται η δημόσια μνήμη του Πολέμου και του Διχασμού στη Βέροια.

Τέλος, είναι αναγκαίες μερικές επισημάνσεις: κρατήθηκαν οι ξενικές ονομασίες στη γλώσσα από την οποία προέρχονται και δεύτερον διατηρήθηκαν οι χρονικές ενδείξεις του παλιού ημερολόγιου, που ίσχυε τότε στην Ελλάδα, όταν αναφέρονται γεγονότα που αφορούσαν την Ελλάδα και τη Βέροια. Ακολουθήθηκε, όμως, το νέο ημερολόγιο στις παραπομπές του γαλλικού Τύπου και των γαλλικών δευτερογενών πηγών. Για λόγους πιστότητας ακολουθήθηκε το πολυτονικό σύστημα για τα παραθέματα σε καθαρεύουσα γλώσσα, ενώ για τα παραθέματα στη γαλλική κρατήθηκε η γλώσσα στην οποία ήταν γραμμένα. Η μετάφραση των αποσπασμάτων από τις αναμνήσεις των γάλλων στρατιωτών έγινε από τον συγγραφέα, διατηρώντας, όσο ήταν δυνατό, το ύφος των κειμένων.

Στο Παράρτημα της διπλωματικής εργασίας παρατίθενται μερικά ενδεικτικά αποσπάσματα από τα αρχειακά έγγραφα που χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνα, καθώς και φωτογραφικό υλικό από τη Βέροια εκείνης της περιόδου.

⁴ Η απουσία της ιστορικής αφήγησης από την έναρξη του πολέμου – καλοκαίρι 1914 - ως τις εκλογές του 1915 οφείλεται στην αδυναμία να βρεθούν ιστορικές πηγές για την πόλη που να αφορούν εκείνη τη χρονική περίοδο.

Ολοκληρώνοντας τον πρόλογο, είναι επιβεβλημένο να ευχαριστήσω ορισμένους ανθρώπους που με τον τρόπο τους συνέβαλαν στην ολοκλήρωση αυτής της διπλωματικής εργασίας. Καταρχάς, ευχαριστώ τον Μανώλη Ξυνάδα που μου παρείχε κάθε ευκολία στην πρόσβαση και στην έρευνα του φακέλου «Επιτροπή Εθνικής Άμυνας» από το Αρχείο ΚΤΙΠ Βέροιας, τον Γιώργο Λιόλιο που μου διέθεσε απόσπασμα από το ημερολόγιο του Gustave Bertrand, το οποίο είχε προνοήσει να ανακτήσει έγκαιρα από το διαδίκτυο και τον κ. Στέργιο Αποστόλου για τις μαρτυρίες που μου κοινοποίησε σχετικά με το κίνημα της Εθνικής Άμυνας στη Νάουσα. Επίσης, θα ήθελα να τονίσω τη βοήθεια, που πάντα με προθυμία μου πρόσφερε, ο Λοχίας (ΕΜ) Αθανάσιος Γκάμας στην υπηρεσία του, την Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού του Γ.Ε.Σ. Χρωστώ, επίσης, πολλά στην Κατερίνα, τον Σταμάτη και την Έλσα για τις παρατηρήσεις τους στα πρωτόλεια κείμενα της εργασίας. Οι προτάσεις τους με προφύλαξαν από πολλές απροσεξίες μου. Εκφράζω όμως την ευγνωμοσύνη μου στον επιβλέποντα καθηγητή, Στράτο Δορδανά, για τη βοήθεια, τις συμβουλές του και το χρόνο που αφιέρωσε για την καθοδήγηση της εκπόνησης της διπλωματικής μου. Θεωρώ τιμή μου που μοιράστηκε τις αγωνίες μου και άκουσε τις απόψεις μου κι είμαι περήφανος για τη συνεργασία μας. Όπως, επίσης, ευχαριστώ τα άλλα δύο μέλη της επιτροπής αξιολόγησης της εργασίας μου, τους καθηγητές Γιάννη Μπέτσα και Ιάκωβο Μιχαηλίδη. Κλείνοντας, θέλω να ζητήσω δημόσια συγγνώμη από την οικογένειά μου για τις ημέρες και τις νύχτες που έλειπα, είτε τριγυρνώντας στα λασπερά δρομάκια της Βέροιας του 1916, είτε παρακολουθώντας το πέρασμα πολυεθνικών στρατιωτικών μονάδων από το σταθμό της πόλης. Σε αυτούς αφιερώνεται αυτή η εργασία μου: στην Κατερίνα, στον Παναγιώτη και στην Ελένη για την υπομονή, το χιούμορ και την αγάπη.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Από την Αυτοκρατορία στο Εθνικό κράτος

A. Η Βέροια ως το 1912

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η Βέροια – τότε ονομαζόταν Καραφέρια (από την οθωμανική της ονομασία Karaferye) ή Βέρροια – ήταν η μεγαλύτερη πόλη του Καζά της Βέροιας, ο οποίος ανήκε στο Σαντζάκι της Θεσσαλονίκης.⁵ Στις Οθωμανικές στατιστικές του 1902 ο Καζάς της Καραφέριας είχε 33.596 κατοίκους. Από αυτούς 23.204 χαρακτηρίζονται Έλληνες, 7.823 μουσουλμάνοι, 2.050 Βούλγαροι, 485 Ισραηλίτες και 34 ξένης υπηκοότητας. Σε άλλη στατιστική του 1903 για το Βιλαέτι της Θεσσαλονίκης ο Καζάς της Καραφέριας είχε την εξής πληθυσμιακή σύνθεση: σε σύνολο 33.978 κατοίκων (17.395 άνδρες και 16.583 γυναίκες), οι 23.515 ήταν Έλληνες, 7.913 μουσουλμάνοι 2.037 Βούλγαροι, 513 Ισραηλίτες. Οι δυο στατιστικοί πίνακες είναι γραμμένοι στη γαλλική γλώσσα και στον ορισμό «Έλληνες» περιλαμβάνονται σε παρένθεση και οι λεγόμενοι ρουμανίζοντες.⁶

Οι στατιστικές αναφορές αυτής της περιόδου πρέπει να αξιολογούνται με βάση τα κριτήρια που χρησιμοποιούν και να σταθμίζονται και με βάση τις επιδιώξεις όσων τις παράγουν. Στην εθνογραφική μελέτη του το 1919 για τη Μακεδονία ο Βλαδίμηρος Κολοκοτρώνης θεωρεί ότι στις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων στον Καζά της Βέροιας ζούσαν 26.971 Έλληνες και κανείς Βούλγαρος, με βάση το κριτήριο της εθνικής συνείδησης που βασιζόταν στην εκκλησιαστική υπαγωγή (Πατριαρχείο – Εξαρχία⁷).

Από την άλλη πλευρά, οι βουλγαρικές στατιστικές περιέχουν κι ένα άλλο κρίσιμο κριτήριο, που ευνοούσε περισσότερο τους Βουλγάρους, τη μητρική γλώσσα. Ο D. Brancoff το 1905 υπολογίζει την εθνολογική σύνθεση του Καζά της Βέροιας ως εξής: 11.145 Έλληνες, 7.441 Γραικομάνοι (σλαβόφωνοι πατριαρχικοί) και κανείς εξαρχικός Βούλγαρος. Ο Ιορδάν Ιβάνοφ στις στατιστικές του το 1913 υποστήριζε ότι στην ίδια περιοχή ζούσαν 15.000 Έλληνες και 7.250 Βούλγαροι. Ο Στέφανος Δραγούμης, Γενικός Διοικητής Μακεδονίας μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, καταγράφει 1.675 Σλαβόφωνους στην επαρχία της Βέροιας. Συνοψίζοντας, ο Ιάκωβος Μιχαηλίδης, αφού ανέλυσε τις παραπάνω στατιστικές και εξήγησε τις αδυναμίες τους (τις δυσκολίες για έναν έγκυρο ορισμό των πληθυσμιακών ομάδων και το γεωγραφικό εύρος των

⁵ Βιλαέτι, Καζάς, Σαντζάκι: διοικητικές υποδιαιρέσεις της Οθωμανικής περιφερειακής διοίκησης.

⁶ Γενικά Αρχεία του Κράτους – Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Αρχείο Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας (στο εξής ΓΑΚ-ΙΑΜ, Αρχείο ΓΔΜ), φάκ. 45, υποφάκ. 2: Πληθυσμιακή στατιστική στο σαντζάκι της Θεσσαλονίκης, 1902 και πληθυσμιακή στατιστική στον καζά της Θεσσαλονίκης, 1903.

⁷ Ονομασία της ανεξάρτητης από το Οικουμενικό Πατριαρχείο βουλγαρικής εκκλησίας με οθωμανικό φιρμάνι το 1870.

στατιστικών) καταλήγει ότι ο Καζάς της Βέροιας κατοικούνταν από ελληνόφωνους και σημαντικό αριθμό πατριαρχικών σλαβόφωνων.⁸

Ένας σύγχρονος παρατηρητής των γεγονότων της εποχής αναφέρει στα απομνημονεύματά του ότι παραμονές του 1912 η Βέροια ήταν μια μικρή πολίχνη με 12.000 κατοίκους, οι περισσότεροι «Τούρκοι», όπως τους ονομάζει, ενώ η γύρω περιοχή του κάμπου ήταν μια πραγματική ζούγκλα, ένας απέραντος βάλτος, από τις συνεχείς και καταστρεπτικές πλημμύρες του Αλιάκμονα, του Τριπόταμου και της Αράπιτσας, την υπερχειλίση της λίμνης των Γιαννιτσών και με ενδημική ελονοσία.⁹

Στη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα, 1904-1908, πολλοί Βεροιώτες πρόσφεραν στην ελληνική εθνική υπόθεση ως πράκτορες-σύνδεσμοι με το ελληνικό προξενείο της Θεσσαλονίκης, τον πρόξενο Λάμπρο Κορομηλά και τον υποπρόξενο Κωνσταντίνο Ρέντη. Επικεφαλής του Αγώνα στη Βέροια ήταν ο Αναστάσιος Σιορμανωλάκης, ένας πλούσιος γαιοκτήμονας.¹⁰ Ανάμεσα στους συνεργάτες του ελληνικού προξενείου και των ελληνικών ανταρτικών σωμάτων μνημονεύονται ιδιαίτερα στην τοπική ιστορία οι Νικόλαος Αντωνιάδης, Εμμανουήλ Βελτσίδης, Βασίλειος Γούναρης, Αντώνιος Σμυρλής, Δημήτριος Τούσας, Γεώργιος Παπαντώνης, Ιωάννης Χρυσόχου.¹¹ Τα ονόματα αυτά θα πρωταγωνιστήσουν στην πολιτική και κοινωνική ζωή της πόλης την επόμενη δεκαετία, 1910-1920.

Στο τέλος της Οθωμανοκρατίας συγκροτήθηκαν στον ελληνοχριστιανικό πληθυσμό της πόλης δυο πόλοι επιρροής. Φαίνεται ότι δημιουργήθηκαν δυο ομάδες με επαγγελματικά ερείσματα, οικογενειακούς ανταγωνισμούς και διαφορετικές κοινωνικές αναφορές. Ήταν η ομάδα του γιατρού Αντωνιάδη και η ομάδα του γιατρού Τούσα. Μάλιστα, η ομάδα Αντωνιάδη λεγόταν ή θεωρούνταν ως «ομάδα του λαού» και εκείνη του Τούσα ως «ομάδα των πλουσίων».¹² Ο Τούσας είχε σπουδάσει ιατρική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και από το 1903 είχε ενταχθεί στο δίκτυο των πρακτόρων του ελληνικού προξενείου της Θεσσαλονίκης, με σκοπό να οργανώσει επαναστατικά σώματα στη Βέροια και την ευρύτερη περιοχή. Εξαιτίας της μεγάλης δράσης του συνελήφθη και εκτοπίστηκε από τις Οθωμανικές αρχές.¹³

Φαίνεται, όμως, ότι προς το τέλος της Οθωμανοκρατίας η λεγόμενη «ομάδα Αντωνιάδη» κυριαρχεί και επιβάλλεται στα δημόσια πράγματα της χριστιανικής κοινότητας της πόλης, ενώ η οικογένεια Τούσα είχε ήδη μετοικήσει στη Θεσσαλονίκη. Αργότερα, και μετά την ενσωμάτωση της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος, οι δυο ομάδες θα μετεξελιχθούν και θα συνασπισθούν σε αντίπαλα πολιτικά στρατόπεδα. Ο

⁸ Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων πληθυσμών (1912-1930): Ο πόλεμος των στατιστικών*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2003, σσ. 41-66.

⁹ Ιωάννης Παπαδάκης-Στάικος, *Μισός αιώνας πολιτικών αγώνων και εθνικής δράσεως*, Αθήνα 1974, σ. 57.

¹⁰ Αναστάσιος Εμμ. Χριστοδούλου, *Η συμβολή της Βέροιας εις τον Μακεδονικόν Αγώνα, 1902-1908*, σσ. 26-27. Ο Σιορμανωλάκης ήταν αυτός που είχε μιλήσει – στα τουρκικά βεβαίως – σε μια ιστορική δημόσια συγκέντρωση Ελλήνων από τη Θεσσαλονίκη, την Ημαθία και την Πέλλα, στη Βέροια στις 12 Ιουνίου 1904.

¹¹ Αντώνης Μ. Κολτσίδας, *Ιστορία της Βέροιας*, Αφοί Κυριακίδη, Βέροια 2012, σ. 426.

¹² Στο ίδιο, σσ. 501, 599, 1627.

¹³ Στο ίδιο, σ. 492.

Αντωνιάδης θα ενταχθεί στο κόμμα των Φιλελευθέρων, ενώ η ομάδα Τούσα στην αντιβενιζελική παράταξη.¹⁴

Β. Η ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος

Η Βέροια και γενικότερα η Ημαθία ενσωματώθηκε στο ελληνικό κράτος με την ένταξή της στο νομό Θεσσαλονίκης ως υποδιοίκηση Βέροιας. Η έκθεση της υποδιοίκησης τον Δεκέμβριο του 1914 αναφέρει «τάς ύπαγομένας πόλεις κώμας καὶ χωρία μετὰ τῶν τυχόν ἐν αὐταῖς ἐγκαταστημένας ἀρχάς».¹⁵ Πρώτη αναφέρεται η «Βέρροια», ως πόλη και πρωτεύουσα της ομώνυμης υποδιοίκησης. Στην πόλη ανήκουν και μερικοί συνοικισμοί στα περίχωρα (Ασώματα, Άμμος, Κρεββατάς κ.α.), που άλλοτε ήταν ανεξάρτητα χωριά.

Η πόλη αποτελούσε έδρα μιας Μερραρχίας, του «Μητροπολίτου Βερροίας-Ναούσης», του τοπικού μουφτή, της Επιθεώρησης Δημοτικής Εκπαίδευσης Βέροιας και Κατερίνης. Είχε Πρωτοδικείο, Πταισματοδικείο και Ειρηνοδικείο, Αστυνομική Διεύθυνση, Οικονομική Εφορία και Ταμείο, Δασαρχείο, Γραφείο Ταχυδρομείου-Τηλεγραφείου-Τηλεφωνείου. Διέθετε ελληνικά σχολεία (Νηπιαγωγείο, Παρθεναγωγείο, Αστική Σχολή, Ημιγυμνάσιο), ρουμανικά σχολεία (Αστική σχολή και Παρθεναγωγείο), τουρκικά σχολεία (Δημοτικό και τρία Νηπιαγωγεία) και ισραηλιτικό σχολείο (Δημοτικό).¹⁶

Όπως αναφέρθηκε, στην πόλη έδρευε από τον Δεκέμβριο του 1913 η 10^η (X) Μερραρχία Πεζικού, ενεργώντας πια (μετά την απελευθέρωση) την τακτική στρατιωτική εκπαίδευση. Ήταν η Μερραρχία η οποία εισήλθε πρώτη στην πόλη, απελευθερώνοντάς την από τον οθωμανικό στρατό. Η 10^η Μερραρχία ανήκε στο Γ' Σ.Σ., με έδρα τη Θεσσαλονίκη. Στη Μερραρχία ανήκαν το 29^ο Σύνταγμα στην Έδεσσα, το 30^ο στα Γιαννιτσά και το 4/41 Ευζωνικό Σύνταγμα με έδρα τη Βέροια. Στο Γ' Σ.Σ. ανήκαν επίσης οι 11^η (XI) Μερραρχία με έδρα κι αυτή στη Θεσσαλονίκη και η 12^η (XII) στην Κοζάνη και στη Φλώρινα. Μέραρχος-διοικητής ήταν ο υποστράτηγος Λεωνίδας Παρασκευόπουλος από τις αρχές του 1914.¹⁷ Η εγκατάσταση του μεράρχου στην πόλη αποτυπώθηκε σε πολλές φωτογραφίες της εποχής. Τον υποδέχτηκε σύσσωμη η πόλη με μια αντιπροσωπία που αποτελούνταν από τον μουσουλμάνο δήμαρχο, τον μητροπολίτη, τον μουφτή, άλλες αρχές και πλήθος κόσμου.¹⁸

Δήμαρχος της Βέροιας το 1912 ήταν ο μουσουλμάνος Χαλήλ Αλή Βέης. Επισημαίνεται στην τοπική ιστορία ότι ως δήμαρχος συνεργάστηκε στενά με τον μητροπολίτη Βερροίας

¹⁴ Κολτσίδα, ό.π., σ. 599.

¹⁵ ΓΑΚ-ΙΑΜ, Αρχείο ΓΔΜ, φάκ. 10: «Πίνακας με τις πόλεις και τα χωρία της Υποδιοίκησης Βέροιας μαζί με τις εγκατεστημένες αρχές», Υποδιοίκηση Βέροιας, 16 Νοεμβρίου 1914.

¹⁶ Στο ίδιο.

¹⁷ ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 1316/Α/ΙΜ1: «Ιστορία της X Μερραρχίας», 27 Μαρτίου 1963. Βλ. και Σκριπ, 8 Ιανουαρίου 1914.

¹⁸ Εμμανουήλ Ξυνάδας (επιμ.), *Βέροια 1900-1975. Από την Οθωμανοκρατία ως τη Μεταπολίτευση*, μετάφρ. Αναστασία Ταναμπάση, α' έκδ., Εκδόσεις Κ.Ε.Π.Α. Δ. Βέροιας, Βέροια 2014, σ. 99.

Καλλίνικο και τους έλληνες παράγοντες κατά τη διάρκεια της καθόδου από το Βέρμιο και της εισόδου των ελληνικών στρατευμάτων στην πόλη, στις 16 Οκτωβρίου 1912. Η μετάβαση από την οθωμανική στην ελληνική διοίκηση έγινε χωρίς αντεκδικήσεις και λεηλασίες, αλλά με αμοιβαία κατανόηση και σεβασμό των δικαιωμάτων.¹⁹

Σε στατιστική έκθεση του 1914 ο πληθυσμός της Βέροιας ανερχόταν σε 16.000 ανθρώπους. Από αυτούς 8.200 καταγράφονται ως Έλληνες, 6.500 μουσουλμάνοι, 750 Ισραηλίτες, 50 ρουμανίζοντες και 500 Αθίγγανοι.²⁰ Σε γαλλική εφημερίδα που ασχολείται το 1915 - λόγω του πολέμου - με τη Μακεδονία αναφέρεται ότι για τους Βουλγάρους η Βέροια θεωρούνταν ελληνική πόλη.²¹ Μέχρι την 1^η Ιουλίου του ίδιου έτους εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία 117.548 πρόσφυγες από τη Θράκη, τη Βουλγαρία, τη Μικρά Ασία και τον Καύκασο. Η Επιτροπή Προσφύγων τούς εγκατέστησε σε 25 περιφέρειες. Στην περιοχή της Βεροίας εγκαταστάθηκαν 212 οικογένειες, περίπου 862 άτομα, οι περισσότεροι από τη Θράκη. Ειδικότερα στη Βέροια κατέφυγαν περίπου 424 πρόσφυγες (96 οικογένειες).²²

Ο λοχίας του γαλλικού στρατού Joseph Marchand βρέθηκε στον σταθμό της Βέροιας στις 23 Αυγούστου του 1917 και δίνει μια περιγραφή της πόλης στο ημερολόγιο που κρατούσε:

«Η Βέροια είναι ένα όμορφο μικρό χωριό χτισμένο στην πλαγιά ενός λόφου με δέντρα που κρύβουν εν μέρει τα χαμηλά σπίτια. Με μουσουλμανικό πληθυσμό, αν κρίνουμε από τους πολλούς μιναρέδες που εμφανίζονται ξαφνικά μέσα από τον όγκο των σπιτιών και της πρασινάδας των δέντρων. Εκατέρωθεν της σιδηροδρομικής γραμμής η πεδιάδα φτάνει πολύ μακριά. Πέρα από τη Βέροια, εκτείνεται από τα ανατολικά προς τα δυτικά μια αρκετά ψηλή οροσειρά. Η ύπαιθρος κατοικείται, τα χωράφια καλλιεργούνται. Είναι σχεδόν σαν μια πεδιάδα στη Γαλλία».²³

Όπως προκύπτει από το σωζόμενο φωτογραφικό υλικό της εποχής, η πόλη είχε πολλά μουσουλμανικά τζαμιά και ιδρύματα, μια σημαντική συναγωγή, παλιές χριστιανικές εκκλησίες κι ένα χριστιανικό προσκύνημα, γνωστό σήμερα ως το «Βήμα του

¹⁹ Κολτσιδης, *ό.π.*, σ. 808.

²⁰ ΓΑΚ-ΙΑΜ, Αρχείο ΓΔΜ, φάκ. 48, υποφάκ. 1: «Επιθεωρητής Δημοτικών Σχολείων Βέροιας, Στατιστικοί πίνακες», 4 Απριλίου 1914.

²¹ *Le Temps*, 15 Ιανουαρίου 1915.

²² ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας 1915/B44: Α. Λ. Πάλλης, Γενικός Γραμματέας της Επιτροπής Προσφύγων, «Γενικά στατιστικά των προσφύγων Μακεδονίας επί τη βάσει των μέχρι τέλους Ιουνίου συλλεγέντων στοιχείων», Θεσσαλονίκη, 20 Σεπτεμβρίου 1915. Κωνσταντίνος Φωτιάδης, «Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία», Ι. Σ. Κολιόπουλος - Ι. Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Από την τραγωδία στην εποποιΐα*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 2009, σσ. 50, 52.

²³ Αναμνήσεις του Joseph Marchand, στο http://hgec2638.fr/lionel/apht/carnet_poilu/joseph_marchand.html (ανάκτηση: 3 Μαρτίου 2016). Το journal ή carnet de guerre [ημερολόγιο] ήταν συνηθισμένη πρακτική στους Poilus [γάλλοι στρατιώτες του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου] και χάρη σε αυτά διαθέτουμε πληροφορίες για τα μέρη που επισκέπτονταν και την καθημερινότητά τους.

Απόστολου Παύλου».²⁴ Η παλιά μητρόπολη της πόλης (πριν την οθωμανική κατάκτηση του 1430) είχε μετατραπεί σε τζαμί κι έκρυβε τα μοναδικά ψηφιδωτά της, τα οποία αποκαλύφθηκαν πρόσφατα. Στην πόλη μιλιούνταν πολλές γλώσσες. Άκουγε κανείς ελληνικά, τουρκικά, σλάβικα, σεφαραδίτικα, τσιγγάνικα, βλάχικα. Οι θρησκευτικές κοινότητες διέθεταν νεκροταφεία (μουσουλμανικά, χριστιανικά, εβραϊκό).²⁵

Η πόλη δεν είχε τη σημερινή ρυμοτομία. Από το φωτογραφικό υλικό που είναι δημοσιοποιημένο στο διαδίκτυο εικονίζονται δυο κυρίως ανοιχτοί χώροι, η πλατεία του Ωρολογίου, με τον πύργο και το ρολόι, και η πλατεία του Αγίου Αντωνίου με την ομώνυμη εκκλησία. Οι δρόμοι – εκτός από τους κεντρικούς – ήταν στενοί, γεμάτοι σκόνη ή λάσπη, κάτι που έκανε την παρουσία των λούστρων απαραίτητη. Σε πολλά διώροφα σπίτια προεξείχαν τα σαχμισιά (προεξοχές στηριγμένες σε ξύλινα δοκάρια, οι οποίες βρίσκονται πέρα από τα όρια της τοιχοποιίας του ισογείου). Υπάρχουν βέβαια ξεχωριστές συνοικίες για κάθε κοινότητα – χαρακτηριστική περίπτωση είναι η κλειστή εβραϊκή συνοικία της Μπαρμπούτας – φαίνεται όμως ότι στην αγορά κυκλοφορούσαν κάτοικοι πιστοί όλων των θρησκειών.²⁶

Βασικό στοιχείο της πόλης ήταν το νερό. Το ποτάμι, ο Τριπόταμος, που διασχίζει την πόλη, είχε γίνει το φόντο για πολλές φωτογραφίες ή καρτ-ποστάλ της εποχής. Τις όχθες του ποταμιού ένωναν πέντε γέφυρες, από τις οποίες μία έχει διασωθεί με την παλιά της κατασκευή (μετά τη μεγάλη πλημμύρα του 1935). Υπήρχαν επίσης πολλοί μύλοι ή νεροτριβές που χρησιμοποιούσαν τη δύναμη του νερού. Η οικονομία της πόλης, όμως, φαίνεται ότι απέκτησε άλλη δυναμική με την ενσωμάτωση της περιοχής στο ελληνικό κράτος. Ως εκ τούτου, πολλές βιοτεχνίες της αναζήτησαν νέες αγορές για τα προϊόντα τους στη λεγόμενη «Παλαιά Ελλάδα».²⁷

Η φορολογική, όμως, εξομοίωση των «Νέων Χωρών» με το ελληνικό κράτος δεν ήταν μια ομαλή διαδικασία και οι νομοθετικές παρεμβάσεις της κυβέρνησης Βενιζέλου ατυχείς. Τα προϊόντα των «Νέων Χωρών» κινδύνευαν να δασμολογούνται ως εισαγόμενα από το εξωτερικό στην «Παλαιά Ελλάδα», σύμφωνα με τον Νόμο 200 της 3^{ης} Απριλίου 1914. Ο Βενιζέλος σε μεγάλη περιοδεία στη Μακεδονία επισκέφθηκε τη Βέροια και τη Νάουσα στις 25 Απριλίου 1914 και συναντήθηκε με αντιπροσωπία των βιομηχάνων της πόλης της Νάουσας. Ακολούθως τηλεγράφησε στον υπουργό Οικονομικών και του ζήτησε να άρει όλους του δασμούς στα βιομηχανικά προϊόντα των «Νέων Χωρών» που εισάγονταν και πριν ατελώς στην Ελλάδα.²⁸ Ίσως η πολιτική ενεργοποίηση πολλών βιομηχάνων και του Συνδέσμου Βιομηχανιών Μακεδονίας (στο εξής ΣΒΜ) στις εκλογές

²⁴ Είναι δεδομένο ότι ο επονομαζόμενος χώρος μάλλον αυθαίρετα συνδέεται με το κήρυγμα του Αποστόλου Παύλου στην πόλη τον 1^ο αιώνα μ.Χ.

²⁵ <http://www.veriahistory.gr/> (Φωτογραφικό Αρχείο Βέροιας, 1918) (ανάκτηση: 4 Απριλίου 2018). Σήμερα διασώζονται λίγα οθωμανικά μνημεία και κανένα μη χριστιανικό νεκροταφείο.

²⁶ Στο ίδιο.

²⁷ *Εμπρός*, 20 Απριλίου 1914. Μετά το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων οι νεοαποκτημένες περιοχές της Ηπείρου, Μακεδονίας και Νήσων ονομάστηκαν «Νέες Χώρες», ενώ η Ελλάδα πριν το 1912 «Παλαιά Ελλάδα».

²⁸ Ευάγγελος Χεκίμογλου, *ΣΒΒΕ: Χρονικό 1915 - 2015, τα πρώτα εκατό χρόνια*, Έκδοση ΣΒΒΕ, Θεσσαλονίκη 2015, σσ. 24-26. *Μακεδονία*, 26 Απριλίου 1914.

του 1915 σε αντιβενιζελικούς εκλογικούς συνδυασμούς μπορεί να οφείλεται σε αυτές τις οικονομικές ανησυχίες του κλάδου.

Η ενσωμάτωση νέων περιοχών στο ελληνικό κράτος παρουσιάστηκε επίσης ως μια καλή ευκαιρία επαγγελματικής αποκατάστασης για επιστήμονες επαγγελματίες από την «Παλαιά Ελλάδα» (δικηγόροι, όπως οι Φώτιος Κατσαμπής, Γεώργιος Ταξινόπουλος, Μάρκος Αντωνίου, Αναστάσιος Κάππου, συμβολαιογράφοι, ο φαρμακοποιός Αναστάσιος Λεονάρδου κ.ά.). Άλλοι βέβαια από αυτούς είχαν καθαρά τυχοδιωκτική διάθεση πλουτισμού, ενώ οι περισσότεροι θα πάρουν μέρος στους πολιτικούς ανταγωνισμούς και τις κομματικές διαμάχες της πόλης τα επόμενα χρόνια.²⁹

Στη Μακεδονία – και στη Βέροια – ξαναγύρισε ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, με μια μεγαλειώδη βασιλική περιοδεία τον Μάιο του 1914, ένα μήνα μετά τον πρωθυπουργό. Αφού επισκέφτηκε τη Θεσσαλονίκη, αναχώρησε σιδηροδρομικώς στις 5 Μαΐου το πρωί, επικεφαλής μιας μεγάλης ακολουθίας με τους βασιλόπαιδες Αλέξανδρο και Ελένη, το Επιτελείο, τους υπασπιστές κ.ά. Είχαν ληφθεί σε όλη τη διαδρομή αυστηρά μέτρα ασφάλειας, ενώ προηγούνταν άλλος συρμός με δύναμη χωροφυλακής. Η πομπή, μετά από πολλές στάσεις καθοδόν, έφτασε στη Βέροια στις 10.20 π.μ. Στο σταθμό ήταν παραταγμένος ένας λόχος ευζώνων και απέδωσε τιμές, ενώ τον χαιρέτησαν ο μέραρχος, ο μητροπολίτης, ο μουφτής και ο ραβίνος. Από τον σταθμό ως την πόλη ήταν παραταγμένος στρατός και μαθητές που ζητωκραύγαζαν. Το βράδυ κατέλυσε στο σπίτι του γιατρού Στέργιου Μάρκου και την άλλη ημέρα το πρωί θα επιθεωρούσε τη φρουρά της πόλης. Η περιοδεία συνεχίστηκε στα Γιαννιτσά με αυτοκίνητο και στη συνέχεια σιδηροδρομικώς στη Σκύδρα, Έδεσσα, Φλώρινα, Αμύνταιο, Κοζάνη και θα κατέληγε μετά από μια βδομάδα στη Λάρισα.³⁰ Αν και η εφημερίδα που μεταδίδει το γεγονός δεν κρύβει τον φιλοβασιλικό προσανατολισμό της, οι αφηγήσεις της δεν απείχαν από την πραγματικότητα. Το κύρος και το γόητρο του στρατηλάτη απελευθερωτή βασιλιά Κωνσταντίνου ήταν πολύ μεγάλο στον λαό, ιδιαίτερα, όπως θα αποδειχτεί έναν χρόνο αργότερα, στις εκλογές της 31^{ης} Μαΐου 1915, στις περιοχές της νεοαπελευθερωμένης Μακεδονίας.³¹

²⁹ Παπαδάκης-Στάικος, *ό.π.*, σ. 58.

³⁰ Σκριπ, 6 Μαΐου 1914.

³¹ Ο Κωνσταντίνος όμως, το 1915, θα έχει ήδη αρχίσει να απομακρύνεται από το λαοπρόβλητο ρόλο του «βουλγαροκτόνου», που του επιφύλασσε η λαϊκή αγιογραφία της εποχής μετά τη βαλκανική εποποιία, βλ. Στράτος Ν. Δορδανάς, «'Ο εχθρός προ των πυλών': Η Θεσσαλονίκη ως διακύβευμα κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο», Δημήτριος Καιρίδης (επιμ.), *Θεσσαλονίκη: Μια πόλη σε μετάβαση, 1912-2012*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015, σσ. 244-255 και Στράτος Ν. Δορδανάς, *Ο κουμπάρος-βασιλιάς και η διαφύλαξη της εδαφικής ακεραιότητας: από τη βουλγαροκτονία των Βαλκανικών Πολέμων στη γερμανόφιλη αναδίπλωση του Α' Παγκοσμίου Πολέμου*, Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.), *Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών. Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία*, τόμ. Α', σσ. 593-603. Θεσσαλονίκη 2014.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Πολιτικοί ανταγωνισμοί στη Βέροια το 1915 και οι στρατιωτικές εξελίξεις ως τον Αύγουστο του 1916

Α. Η Βέροια ανάμεσα στην «πολιτική της Κυβερνήσεως» και «τόν λατρευτόν Βασιλέα»

Η έναρξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου το 1914, η άμεση εμπλοκή της Σερβίας και αργότερα η συμμετοχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας - ενός συμμάχου κι ενός αντιπάλου της Ελλάδας στους τελευταίους Βαλκανικούς Πολέμους που διαμόρφωσαν τα εθνικά σύνορα στη Μακεδονία - έθεσε νέα και δύσκολα διλήμματα για την ελληνική πολιτική ηγεσία. Γινόταν όμως αργά αλλά σταθερά φανερό ότι στην Ελλάδα υπήρχε απόκλιση απόψεων και εντέλει στρατηγικής ανάμεσα στον πρωθυπουργό Βενιζέλο και στον βασιλιά Κωνσταντίνο. Ο πρώτος θεωρούσε ότι η Ελλάδα έπρεπε να ταχθεί με το μέρος των δυνάμεων της Entente, προκειμένου να διασφαλίσει τα κέρδη των Βαλκανικών Πολέμων και να προωθήσει τα γεωπολιτικά της συμφέροντα στην ευρύτερη περιοχή της Μ. Ασίας, όπου κατοικούσαν πυκνοί ελληνικοί πληθυσμοί. Ο Κωνσταντίνος είχε πολιτικές και συναισθηματικές εξαρτήσεις από το Βερολίνο, αλλά επειδή δεν ήταν εύκολο να προτείνει την είσοδο της χώρας στον ίδιο συνασπισμό με την Οθωμανική Αυτοκρατορία ή να αδιαφορήσει στις φιλοδοξίες της Βουλγαρίας, πρότεινε την τήρηση αυστηρής ουδετερότητας. Ιδιαίτερα στο χώρο της ελληνικής Μακεδονίας προκαλούσε μεγάλη ανησυχία η ενδεχόμενη στρατιωτική ενεργοποίηση της Βουλγαρίας, η οποία δεν έκρυβε τις αναθεωρητικές διαθέσεις της για τις τελευταίες συνοριακές διευθετήσεις στην περιοχή.³²

Η είδηση για τη συμμαχική επίθεση στα Δαρδανέλια στις 6 Φεβρουαρίου αναζωπύρωσε την υποβόσκουσα εσωτερική κρίση. Ο Βενιζέλος στις 15 Φεβρουαρίου υπέβαλε σχέδιο στον Κωνσταντίνο για τη συμμετοχή της χώρας στις επιχειρήσεις αλλά και παραχωρήσεις στην ανατολική Μακεδονία προς τη Βουλγαρία, προκειμένου να εξασφαλίσει τη συνεργασία της. Ο Κωνσταντίνος τελικά το απέρριψε κι έτσι ο πρωθυπουργός αναγκάστηκε να παραιτηθεί στις 21 Φεβρουαρίου.³³

Την ίδια ημέρα της παραίτησης γίνονταν σε όλη την Ελλάδα εορτασμοί για την 2^η επέτειο της κατάληψης των Ιωαννίνων. Στις φιλοβασιλικές εφημερίδες προβαλλόταν κυρίως ο ρόλος του ελευθερωτή βασιλιά και η μεγάλη αποδοχή του από το λαό. Στη Βέροια, μάλλον με την ευκαιρία της επετείου, έγινε στις 21 Φεβρουαρίου σύμφωνα με την εφημερίδα *Εμπρός* «πάνδημο» συλλαλητήριο και μετά την αγόρευση του δικηγόρου

³² Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, «Η Ελλάς και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σσ. 15-16. Εντούαρ Ντριό, *Η Ελλάδα και ο Α΄ παγκόσμιος πόλεμος*, μετάφρ. Κ. Μπαρμπής, α΄ έκδ., Πελασγός, Αθήνα 1999, σσ. 113-116, 147-151, 153-157, 161, 163-164.

³³ Λεονταρίτης, «Η Ελλάς και ο Α΄ Παγκόσμιος», σσ. 20-22.

Ταξινόπουλου οι συγκεντρωμένοι ανέθεσαν σε επιτροπή να επιδώσει ψήφισμα στην τοπική Υποδιοίκηση σύμφωνα με το οποίο ο λαός της πόλης «έγκρίνει τὴν πολιτικὴν τῆς Κυβερνήσεως τιθέμενος παρὰ τῶ πλευρῶ αὐτῆς, προκειμένου νά πραγματοποιηθῶσιν οἱ προαιώνιοι πόθοι τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς».³⁴ Ἡ εἶδηση φιλοξενούνταν μὲν σε μια φιλοβασιλική εφημερίδα, ἀλλὰ οἱ διαδηλωτές του συλλαλητηρίου μάλλον ἀναφέρονταν στη κυβέρνηση που ἐκείνη τὴν ἡμέρα βρισκόταν ἀκόμα στην ἐξουσία, τὴν κυβέρνηση Βενιζέλου.

Τὴν ἐντολή σχηματισμοῦ κυβέρνησης μετὰ τὴν ἀρνηση τοῦ Ἀλέξανδρου Ζαΐμη ἀποδέχτηκε ὁ Δημήτριος Γούναρης, ικανότατος βουλευτὴς τῆς ἀντιβενιζελικῆς παράταξης, στις 25 Φεβρουαρίου 1915. Κι ἐνῶ ἡ ἐλληνικὴ πλευρὰ εἶχε ξεκινήσει διαπραγματεύσεις για μια ἐνδεχόμενη συνεργασία με τὶς δυνάμεις τῆς Entente, στο τέλος Ἀπριλίου ὁ βασιλιάς Κωνσταντῖνος ἀρρώστησε βαριά ἀπὸ πλευρίτιδα.

Ἡ ἀσθένεια αὐτὴ τελμάτωσε τὶς διαπραγματεύσεις, ἀλλὰ χρησιμοποιήθηκε προπαγανδιστικὰ ἀπὸ τὴ φιλοκωνσταντινικὴ παράταξη καὶ ἀποτέλεσε πρόσχημα για τὴν ἀποφυγὴ λήψης σοβαρῶν ἀποφάσεων. Σε ὅλη τὴν Ελλάδα ψάλλονταν δεήσεις στις ἐκκλησίες υπὲρ τῆς γρήγορης ἀνάρρωσης τοῦ βασιλιά, εἰκόνες καὶ λείψανα ἁγίων μεταφέρονταν στα ἀνάκτορα, σωματεία καὶ ὀργανώσεις ἐστελναν ψηφίσματα καὶ τηλεγραφήματα. Στὴ Βέροια στις 17 Μαΐου πραγματοποιήθηκε δέηση «ὕπὲρ ταχείας ἀποκαταστάσεως τῆς πολυτίμου ὑγείας τοῦ λυτρωτοῦ Κωνσταντῖνου, τοῦ λατρευτοῦ μας Βασιλέως [...]». Ἐνδιαφέρον ὅμως ἔχει καὶ τὸ γεγονός ὅτι παράκληση για τὸν ἴδιο σκοπὸ ἐγίνε καὶ στο τέμενος τῆς πόλης Γκαζή Μεχμέτ Βέη «ἐν ἀσφυκτικῇ συρροῇ ἀπάντων τῶν Μουσουλμάνων».³⁵

Ἡ χώρα πάντως βρισκόταν ἐνόψει ἐκλογῶν μέσα σε κλίμα μεγάλης ἐσωτερικῆς ἀναταραχῆς κι οξυμένης πολιτικῆς ἐντάσης μετὰ τῶν δυο παρατάξεων.

B. Οἱ ἐκλογές τῆς 31^{ης} Μαΐου 1915

Στις 31 Μαΐου 1915 διεξήχθησαν οἱ προκηρυγμένες ἐκλογές στην Ελλάδα. Το κόμμα τῶν Φιλελευθέρων κέρδισε τὶς ἐκλογές κι ἐξασφάλισε 192 συνολικά ἔδρες (μαζὶ με ἀνεξάρτητους βενιζελικούς) ἀπὸ τὶς 316. Ἦταν οἱ πρώτες ἐκλογές στις οποίες ψήφισαν καὶ οἱ λεγόμενες «Νέες Χώρες» μετὰ τὴν ἐνσωμάτωσή τους στο νεοελληνικὸ κράτος. Το χαρακτηριστικὸ ὅμως εἶναι ὅτι στὴ Μακεδονία τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων ἠττήθηκε κατὰ κράτος ἐξασφαλίζοντας μόνο 5 ἔδρες (καὶ 1 ἔδρα ἀνεξάρτητου βενιζελικοῦ υποψηφίου). Στὸ νομὸ Θεσσαλονίκης (περιλάμβανε τότε τους σημερινούς νομούς Θεσσαλονίκης, Χαλκιδικῆς, Κιλκίς, Πέλλας, Πιερίας καὶ Ἡμαθίας) ἐξέλεξε μόνο ἕναν

³⁴ *Ἐμπρός*, 22 Φεβρουαρίου 1915.

³⁵ *Ἐμπρός*, 18 Μαΐου 1915.

βουλευτή. Στο ψηφοδέλτιο των Φιλελευθέρων στο νομό περιλαμβανόταν και ο Αντωνιάδης από τη Βέροια.³⁶

Εκφραστής της αντιβενιζελικής συμμαχίας στη Μακεδονία ήταν το κόμμα των Εθνικοφρόνων του Γούναρη (κέρδισε 66 από τις 74 έδρες), που αναδείχτηκε σε ηγεμονική συνιστώσα της παράταξης. Φαίνεται όμως ότι σημαντικό ρόλο στην επικράτηση των αντιβενιζελικών έπαιξαν οι ψήφοι των εθνικο-θρησκευτικών μειονοτήτων. Από τους 66 βουλευτές των Εθνικοφρόνων, λοιπόν, οι 16 ήταν μουσουλμάνοι, 3 Ισραηλίτες, ενώ 2 ήταν συνεργαζόμενοι και ανήκαν στη Φεντερασιόν, το εργατικό κίνημα της Θεσσαλονίκης.³⁷

Ανάμεσα στους εκλεγέντες βουλευτές του κόμματος του Γούναρη ήταν ο Αναστάσιος Σιορμανωλάκης, ο μουσουλμάνος Χασάν Μεχμέτ Αλή Μπέη από τη Βέροια και οι Κωνσταντίνος Πλατσούκας, βιομήχανος ποτοποιίας, Θεοδόσιος Χατζηδημητρίου από τη Νάουσα. Ο Πλατσούκας ήταν ο μόνος βιομήχανος της Μακεδονίας που εκλέχτηκε.³⁸

Η εφημερίδα *Σκριπ*, που παρουσίαζε τον κυβερνητικό συνδυασμό του νομού Θεσσαλονίκης, είχε κάνει ένα προφητικό, όπως αποδείχτηκε, σχόλιο:

«Η έπιτυχία [...] θεωρείται εξησφαλισμένη από τοῦδε [...] Εἶναι ζήτημα ἂν οἱ Βενιζελικοὶ καὶ οἱ ἀνεξάρτητοι κατορθώσουν νὰ εὔρουν ἀντιπροσώπους. Καθ' ὄλην τὴν Μακεδονίαν τὸ κυβερνητικὸν ρεῦμα εἶνε ἀκατάσχετον. Δύναται νὰ θεωρηθεῖ βεβαία ἡ προσχώρησις ὀλοκλήρου τοῦ Τουρκικοῦ πληθυσμοῦ εἰς τὴν Κυβέρνησιν. Ἐπίσης τὰ τρία τέταρτά τοῦ ἐνταύθα Ἰσραηλιτικοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ έπιτυχία τῆς κυβερνήσεως εἰς τὴν Μακεδονίαν εἶνε εξησφαλισμένη ἀπολύτως».³⁹

Ο σχολιασμός, κομματικά χρωματισμένος φυσικά, απηχούσε τη σκληρή εκλογική πραγματικότητα για τη βενιζελική παράταξη στη Μακεδονία.

Η εφημερίδα δεν αποκαλύπτει όμως μια άλλη σημαντική παράμετρο της επιτυχίας του κυβερνητικού σχηματισμού: τη συστηματική αντιβενιζελική προπαγάνδα. Σε μια επιστολή, μεταγενέστερη των εκλογών, προς τον μοίραρχο Γεώργιο Βούρο, αστυνομικό διευθυντή της Βέροιας, αποκαλύπτεται ότι μια ομάδα από χωροφύλακες με καταγωγή

³⁶ IAMM, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φάκ. 101-110, Κατάλογος των υποψηφίων βουλευτών του κόμματος των Φιλελευθέρων για τις εκλογές του 1915 στο νομό Θεσσαλονίκης, στο <http://www.venizelosarchives.gr/rec.asp?id=23057> (ανάκτηση: 3 Δεκεμβρίου 2017). Παπαδάκης-Στάικος, ό.π., σ. 54. Κατά τον Παπαδάκη-Στάικο το ελληνικό στοιχείο ήταν συνασπισμένο στην υποψηφιότητα Αντωνιάδη και το κόμμα των Φιλελευθέρων.

³⁷ Ηλίας Νικολακόπουλος, «Οι εκλογές 1910-1920 Ελευθέριος Βενιζέλος: Από το θρίαμβο στην ήττα», Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 34-36. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, 1915: *Ο Εθνικός Διχασμός*, Πατάκη, Αθήνα 2015, σσ. 196-197. Αντίθετα αλλού υποστηρίζεται ότι στο νομό Θεσσαλονίκης οι Βενιζελικοί δεν εξέλεξαν βουλευτή, βλ. Δημοσθένης Δώδος, «Η εκλογική περιφέρεια της Θεσσαλονίκης. Κόμματα και υποψήφιοι», ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Νομικής, Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 60.

³⁸ *Σκριπ*, 16 Μαΐου 1915. Χεκίμογλου, «ΣΒΒΕ: Χρονικό», σ. 33. Βουλή των Ελλήνων (έκδ.), *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής της Α' Συνόδου της Κ' Βουλευτικής Περιόδου (3 Αυγούστου 1915 - 21 Οκτωβρίου 1915)*, Αθήνα 1916, Πρακτικό Ενάρξεως της 3ης Αυγούστου 1915, σσ. 1-2.

³⁹ *Σκριπ*, 16 Μαΐου 1915. Ακριβώς η ίδια τηλεγραφική ανταπόκριση υπάρχει και στο *Εμπρός*, 16 Μαΐου 1915.

την «Παλαιά Ελλάδα» και επικεφαλής τον ενωμοτάρχη Σταύρο Δούμα, τότε διευθυντή της αστυνομίας της πόλης, εργαζόταν επί πληρωμή για τη νίκη των «γυναρικών» (λέγονταν οι οπαδοί του Γούναρη) στις εκλογές.⁴⁰

Με το συνδυασμό των Ανεξαρτήτων-Λαϊκών του Στέφανου Δραγούμη ήταν υποψήφιοι, αλλά δεν εξελέγησαν, οι Ιωάννης Μάρκου, Βλάσιος Χατζή Θωμά Βλασίου και Βαλάσης από τη Βέροια και ο Ιωάννης Λόγγος από τη Νάουσα, της οικογένειας του Γρηγόριου Λόγγου, του οποίου η εταιρεία ήταν από ιδρυτικά μέλη του ΣΒΜ το 1914. Γενικά, το ψηφοδέλτιο των Ανεξαρτήτων είχε τοπικό χαρακτήρα και δημιουργήθηκε από σωματεία, επαγγελματικές ενώσεις, όπως ο ΣΒΜ.⁴¹ Μάλιστα, ο Δραγούμης κατά την περιοδεία του στη δυτική Μακεδονία, στον σιδηροδρομικό άξονα Βέροιας-Φλώρινας, πέρασε από την πόλη. Πραγματοποίησε ο ίδιος ομιλία στο σταθμό της Βέροιας, ενώ στη συνέχεια κομματική αντιπροσωπεία ανέβηκε και περιόδευσε στην πόλη.⁴²

Ο τρόπος συγκρότησης των ψηφοδελτίων, η διεξαγωγή της ψηφοφορίας με σφαιρίδια και η έλλειψη στατιστικών στοιχείων δεν επιτρέπει την εξαγωγή στοιχείων για τη κίνηση των υποψηφίων και τα ποσοστά των κομμάτων στην Ημαθία. Πάντως, στην έκθεσή του προς τον Βενιζέλο ο μητροπολίτης Καλλίνικος ανέφερε ότι η Βέροια και η γύρω περιοχή στις εκλογές αυτές εκδήλωσε εμπράκτως την υποστήριξή της προς το πρόσωπο του Βενιζέλου και το κόμμα των Φιλελευθέρων.⁴³ Η εφημερίδα, όμως, *Νέα Αλήθεια* της Θεσσαλονίκης (υποστήριζε τους Ανεξάρτητους – Λαϊκούς) την επομένη των εκλογών, αναφερόμενη σε τηλεγραφήματα που έφταναν από τις επαρχίες της Θεσσαλονίκης, έγραφε ότι στη Βέροια κυβερνητικοί και βενιζελικοί μοιράστηκαν τα ποσοστά.⁴⁴ Ένας μετέπειτα βουλευτής Βέροιας των Φιλελευθέρων, ο οποίος έζησε τα γεγονότα, καταλογίζει την ευθύνη για την επικράτηση των αντιβενιζελικών στην επιδίωξη του Στέφανου Δραγούμη – ηγέτη των Ανεξάρτητων - να δημιουργήσει προσωπικό κόμμα στη Μακεδονία, πράγμα που, κατά τον ίδιο, διέσπασε το ελληνικό στοιχείο.⁴⁵

Παρά την τελική επικράτηση του Βενιζέλου, στην εξουσία παρέμενε μέχρι τον Αύγουστο η υπηρεσιακή κυβέρνηση Γούναρη. Η έναρξη των εργασιών της νέας Βουλής αναβλήθηκε για τις 3 Αυγούστου. Η εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον νικητή των εκλογών δόθηκε λίγες μέρες πριν.⁴⁶ Στα μέσα Ιουλίου οι σύμμαχοι έκαναν την τελική

⁴⁰ Αρχείο ΚΤΠ Βέροιας, φάκ. «Επιτροπή Εθνικής Άμυνας»: Σημείωμα του Θεοφ. Τρύφωνος προς τον μοίραρχο Βούρο, 2 Οκτωβρίου 1916. Ο συγγραφέας, χωρίς να δηλώνει την ιδιότητά του, αναφέρεται και σε αποστολή ανώνυμων επιστολών στο πλαίσιο της ασκούμενης προπαγάνδας υπέρ του Γούναρη. Στο σημείωμα, για το οποίο θα γίνει λόγος στο Η υποκεφάλαιο του δεύτερου κεφαλαίου, αποκαλύπτονται και δραστηριότητες διαφθοράς της αστυνομίας της Βέροιας την ίδια περίοδο (προστασία οίκων ανοχής κ.α.) και κατάχρηση εξουσίας. Δεν είναι δυνατή όμως η διασταύρωση αυτών των πληροφοριών.

⁴¹ *Νέα Αλήθεια*, 28 Μαΐου 1915. Χεκίμογλου, «ΣΒΒΕ: Χρονικό», σ. 33.

⁴² *Νέα Αλήθεια*, 29 Μαΐου 1915.

⁴³ ΙΑΜΜ, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φάκ. 257-01. Ιδιόχειρη επιστολή του μητροπολίτη Βεροίας Καλλίνικου, Θεσσαλονίκη, 6 Οκτωβρίου 1916. Για την επιστολή θα γίνει εκτενής αναφορά στο ΙΑ υποκεφάλαιο του δεύτερου κεφαλαίου. Ο μητροπολίτης δεν αναφέρεται σε εκλογικά ποσοστά, γράφει γενικά για θετική εκδήλωση φρονήματος. Εξάλλου δεν ήταν αυτός ο σκοπός της επιστολής του.

⁴⁴ *Νέα Αλήθεια*, 1 Ιουνίου 1915.

⁴⁵ Παπαδάκης-Στάικος, *ό.π.*, σ. 55.

⁴⁶ Λεονταρίτης, «Η Ελλάς και ο Α΄ Παγκόσμιος», σ. 26.

πρόταση στη Βουλγαρία με σαφείς εκχωρήσεις ελληνικών και σερβικών εδαφών στη Μακεδονία. Η διακοίνωση επιδόθηκε στη Σόφια και κοινοποιήθηκε σε Αθήνα και Νις. Σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη και Καβάλα προκάλεσε πολλές διαδηλώσεις και ψηφίσματα υποστήριξης προς τον βασιλιά.⁴⁷

Διαδηλώσεις έγιναν και στην Ημαθία. Στις 27 Ιουλίου πραγματοποιήθηκε συλλαλητήριο στην πλατεία Γεωργίου Α΄ στη Βέροια (σημερινή πλατεία Ωρολογίου) από τον χριστιανικό αλλά και τον μουσουλμανικό πληθυσμό της πόλης κατά του «έθνοκτόνου πραξικοπήματος και δὴ ὑπὸ τῶν προστατίδων δυνάμεων καὶ τῆς Ἰταλίας», όπως ανέφερε τηλεγράφημα εφημερίδας. Με γλαφυρό ύφος ο αρθρογράφος αφηγείται τους εθνικούς αγώνες, τονίζει το ελληνικό φρόνημα της ανατολικής Μακεδονίας, ικετεύει τις Δυνάμεις και «διαδηλοῖ ἐνὶ στόματι καὶ μιᾷ καρδίᾳ πρὸς τὴν Α. Μ. τὸν στρατηλάτην Βασιλέα καὶ τὴν Κυβέρνησιν τῆς χώρας τὴν στερεὰν αὐτοῦ ἀπόφασιν ὅτι εἶνε ἔτοιμος νὰ χύσῃ ὑπὲρ τῆς ἀκεραιότητος τῆς πατρίδος καὶ τὴν τελευταίαν τοῦ αἵματός του ῥανίδα». Μάλιστα, ορίστηκε επιτροπή για την επίδοση ψηφίσματος στον βασιλιά, στην κυβέρνηση και στους πρεσβευτές των «Μεγάλων Δυνάμεων».⁴⁸

Στις 8 Αυγούστου, σύμφωνα με τηλεγράφημα που εστάλη από τη Νάουσα, έγινε στη πόλη «ἅμα ἀκούσματι μελετωμένου ἀνοσιουργήματος ἀκρωτιαρισμοῦ τῆς Μακεδονίας μας [...] πανδηλον συλλαλητήριον μὲ αἰμάσσουσιν ἐκ τῆς ὀδύνης καρδίαν», το οποίο ενέκρινε ψήφισμα με τους εξής όρους: να διερμηνεύσει η κυβέρνηση στις δυνάμεις « [...] τὴν σθεναρὰν ἀπόφασιν Μακεδόνων θανεῖν πρὸς ὑπεράσπισιν βωμῶν καὶ ἐστιῶν [...]», να εμμείνει στην πολιτική κατά της παραχώρησης εδαφών, να λάβει υπόψη τη θέληση τους να διαφυλάξουν «[...] ἀκεραίαν πολυπαθοῦσαν Μακεδονίαν μας ἀπολυτρωθεῖσαν διὰ τῆς σπάθης τοῦ λυτρωτοῦ Βασιλέως μας Κωνσταντίνου», να μη πάψει να διεκδικεῖ «[...] τὴν ἐθνικὴν κληρονομίαν ἔν τε τῇ Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ ὑπὸ Βουλγάρων σφαιτερισθεῖσαν [...]» και τέλος να τηλεγραφήσει το ψήφισμα στη κυβέρνηση και τον Τύπο. Το ψήφισμα υπογραφόταν από την επιτροπή του συλλαλητηρίου: Κ. Πλατσούκα, Θ. Χατζηδημητρίου, Αρ. Κουκκή, Γεωργ. Σαμαρά και Αλή Ιμάμη. Οι δυο πρώτοι τοπικοί βουλευτές μόλις είχαν επιστρέψει από την Αθήνα μετά την ορκωμοσία τους στις 3 Αυγούστου.

Διασώζεται επίσης ανάλογο τηλεγράφημα της επομένης από τη Θεσσαλονίκη. Αναφέρονται τα εξής: «Λαὸς Βερροίας καὶ ἀπάντων χωρίων ὁμωνύμου ὑποδιοικήσεως συνῆλθεν χθὲς εἰς ἐπιβλητικὸν συλλαλητήριον πρὸς διαμαρτυρίαν κατὰ προτάσεων Τετραπλῆς συνεννοήσεως ὑποβαλῶν ψήφισμα εἰς Μεγαλειότητα Βασιλέα Κυβέρνησιν. Νομάρχης Θεσνίκης Γούδας».⁴⁹

Τα τηλεγραφήματα ακολουθούν μάλλον ένα συγκεκριμένο πρότυπο, που θα επαναλαμβανόταν σε κάθε πόλη, όπου γινόταν συλλαλητήριο. Επίκεντρο του λόγου των

⁴⁷ Ντριό, ό.π., σσ. 175-178.

⁴⁸ *Εμπρός*, 28 Ιουλίου 1915.

⁴⁹ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας 1915/Α/5(10): Τηλεγράφημα της επιτροπής του συλλαλητηρίου της Νάουσας προς τον πρόεδρο της κυβέρνησης και το Γραφείο Τύπου, Αριθ. 10896, Νάουσα 8 Αυγούστου 1915 και τηλεγράφημα του νομάρχη Θεσσαλονίκης Γούδα προς το Υπουργείο Εσωτερικών και το Γραφείο Τύπου, Αριθ. 13114, Θεσσαλονίκη 9 Αυγούστου 1915.

ψηφισμάτων ήταν η πίστη στον βασιλιά Κωνσταντίνο και στην κυβέρνησή του και η εναντίωση στην Entente. Η τάση να βεβαιώνεται η υποστήριξη του λαού στη βενιζελική ή στην αντιβενιζελική παράταξη με συλλαλητήρια, συγκρότηση τοπικών επιτροπών και τηλεγραφήματα απαντάται συχνά σε κομβικές χρονικές συγκυρίες την περίοδο του Εθνικού Διχασμού.

Στο μεταξύ οι εξελίξεις που θα έφερναν τις δυνάμεις της Entente στη Μακεδονία άρχισαν να δρομολογούνται. Στις 25 Αυγούστου η Βουλγαρία υπέγραψε συμφωνία να επιτεθεί από κοινού με τις Κεντρικές Δυνάμεις στη Σερβία και στις 8 Σεπτεμβρίου κήρυξε μερική επιστράτευση. Ο Βενιζέλος ζήτησε από τον Κωνσταντίνο να υπογράψει διάταγμα επιστράτευσης στη βάση της αμυντικής συμφωνίας με τη Σερβία. Επειδή, όμως, η Σερβία αδυνατούσε να παρατάξει στα σερβοβουλγαρικά σύνορα 150.000 στρατό, ο Βενιζέλος του πρότεινε να συμπληρωθεί το έλλειμμα από ισάριθμη συμμαχική δύναμη στα Βαλκάνια. Ο Κωνσταντίνος δεν έδωσε σαφή έγκριση, αλλά ο Βενιζέλος υπέβαλε την πρότασή του στους Αγγλογάλλους, οι οποίοι αποδέχτηκαν το αίτημα (με κάποιες διαφοροποιήσεις) και άρχισαν να προετοιμάζουν στρατιωτικές μονάδες που έπαιρναν μέρος στην επιχείρηση των Δαρδανελίων.⁵⁰ Μάλιστα, το Γαλλικό Εκστρατευτικό Σώμα της εκστρατείας στην Καλλίπολη, που είχε μετονομαστεί σε Στρατιά της Ανατολής (Armée d' Orient - ΑΟ), είχε τεθεί στις 3 Αυγούστου 1915 υπό τη διοίκηση του στρατηγού Maurice Sarrail.⁵¹ Οι σύμμαχοι είχαν εξάλλου επεξεργαστεί ένα προσχέδιο για τη διάνοιξη ενός «Βαλκανικού Μετώπου» ήδη από τα τέλη του 1914.⁵²

Στις 10 Σεπτεμβρίου, μετά την κήρυξη γενικής επιστράτευσης από τη Βουλγαρία, ο Βενιζέλος ζήτησε – με την απειλή παραίτησης – από τον βασιλιά να κάνει το ίδιο και η Ελλάδα. Το ίδιο βράδυ ο βασιλιάς υπέγραψε διάταγμα επιστράτευσης. Όταν, όμως, πληροφορήθηκε τις κινήσεις των συμμάχων για την αποβίβαση στη Μακεδονία, αντέδρασε, αφού μια τέτοια ενέργεια (διέλευση ξένων στρατευμάτων μέσα από εθνικό έδαφος) θα αποτελούσε παραβίαση της ελληνικής ουδετερότητας – πέρα από τα προφανή και ανυπέρβλητα συνταγματικά εμπόδια.⁵³

Στις 16 Σεπτεμβρίου η Βουλή ενέκρινε βασιλικό διάταγμα σύμφωνα με το οποίο οι όλοι οι νομοί της Μακεδονίας κηρύσσονταν σε κατάσταση πολιορκίας, αναστέλλονταν σε αυτούς ορισμένα άρθρα του συντάγματος και επεκτεινόταν η δικαιοδοσία των

⁵⁰ Λεονταρίτης, «Η Ελλάς και ο Α΄ Παγκόσμιος», σσ. 28-30.

⁵¹ Alan Palmer, *Το Μακεδονικόν μέτωπον και ο Ελληνικός Διχασμός*, μετάφρ. Ν. Κ. Παπαρρόδου, Εκδόσεις Δ.Ι.Σ., Αθήνα 1977, σ. 52.

⁵² Palmer, *ό.π.*, σσ. 34-35, 38-39. Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, τόμ. Α΄, Πυρσός, Αθήνα 1931, σ. 29.

⁵³ Η επέμβαση παρομοιαζόταν με την παραβίαση της εδαφικής ακεραιότητας του Βελγίου από τη Γερμανία πριν από έναν χρόνο, αλλά οι σύμμαχοι επικαλέστηκαν τις ιδρυτικές Συνθήκες του ελληνικού κράτους και τη Συνθήκη του 1863 και υποστήριξαν ότι δεν έρχονταν ως εχθροί αλλά ως προστάτες του κράτους που οι ίδιοι είχαν δημιουργήσει, βλ. Λεμονίδου, *ό.π.*, σ. 9.

στρατιωτικών δικαστηρίων σε θέματα ασφάλειας της χώρας, δημόσιας τάξης αλλά και Τύπου.⁵⁴

Ο Βενιζέλος φαίνεται ότι ακολούθησε σε αυτήν την κρίσιμη περίσταση αμφίσημη στάση. Επίσημα ταυτίστηκε με τη θέση του Κωνσταντίνου και διαμαρτυρήθηκε στην διακοίνωση των Αγγλογάλλων στις 20 Σεπτεμβρίου για την επικείμενη διέλευση ξένων στρατευμάτων, αλλά σε προσωπικό επίπεδο προς τους πρεσβευτές ενίσχυσε την κίνησή τους αυτή.⁵⁵ Ούτως ή άλλως ήταν πια αργά να σταματήσει η αποβίβαση, γιατί ο μηχανισμός της στρατιωτικής επιχείρησης είχε τεθεί σε κίνηση. Την νύχτα της 21^{ης} προς την 22^α Σεπτεμβρίου σε μια θυελλώδη συνεδρίαση της Βουλής τέθηκε το βασικό στρατηγικό ερώτημα: ουδετερότητα ή συνδρομή προς τη Σερβία. Στη ψηφοφορία για παροχή ψήφου εμπιστοσύνης ο Βενιζέλος έλαβε 142 ψήφους και οι αντίπαλοί του 102. Το απόγευμα της ίδια μέρας ο πρωθυπουργός σε ακρόασή του από τον βασιλιά αποδοκιμάστηκε για το λόγο του στη Βουλή και αποπέμφθηκε.⁵⁶ Η αποβίβαση των αγγλογαλλικών μονάδων στη Θεσσαλονίκη είχε ήδη ξεκινήσει λίγες ώρες πριν από την παραίτηση Βενιζέλου.⁵⁷

Γ. Η αποβίβαση δυνάμεων της Entente στη Θεσσαλονίκη κι η αναδιάταξη των ελληνικών δυνάμεων στη Μακεδονία

Οι αγγλογαλλικές δυνάμεις που αποβιβάστηκαν στη Θεσσαλονίκη δεν κατάφεραν να βοηθήσουν τη Σερβία στην επίθεση που δέχτηκε από τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες. Οπισθοχωρώντας, οχυρώθηκαν στην πόλη και γύρω από αυτή, σκάβοντας χαρακώματα και δημιουργώντας ένα μεγάλο περιχαρακωμένο στρατόπεδο. Υπήρχαν επίσης αρκετές διαφωνίες μεταξύ Αγγλων και Γάλλων σχετικά με την αποβίβαση της Θεσσαλονίκης. Οι μεν πρώτοι ήταν εξαρχής απρόθυμοι κι έβλεπαν την επιχείρηση με καθαρά στρατιωτικούς όρους, ενώ οι Γάλλοι είχαν περισσότερο πολιτική στόχευση αλλά και μια στρατηγική οικονομικής διείσδυσης στη Μακεδονία και τα Βαλκάνια.⁵⁸

Από την πρώτη στιγμή της αποβίβασης των Αγγλογάλλων στη Θεσσαλονίκη οι ελληνικές αρχές της πόλης παρακολουθούσαν τις ροές του στρατιωτικού προσωπικού και του πολεμικού υλικού. Πράγματι, υπάρχουν πολύ λεπτομερείς καθημερινές αναφορές που έφταναν τηλεγραφικά στην Αθήνα. Ο μετέπειτα αστυνομικός διευθυντής της Βέροιας Γεώργιος Βούρος, που υπηρετούσε τότε στη Θεσσαλονίκη, είχε διατάξει να

⁵⁴ Βουλή των Ελλήνων (έκδ.), *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής της Α' Συνόδου της Κ' βουλευτικής περιόδου (3 Αυγούστου 1915 - 21 Οκτωβρίου 1915)*, Αθήνα 1916, Συνεδρίαση Η' της 16^{ης} Σεπτεμβρίου 1915, σ. 43.

⁵⁵ Βεντήρης, *ό.π.*, σσ. 32-34. Κλασική στάση που υιοθετείται και από την άλλη πλευρά ευκαιρίας δοθείσης: επισήμως οι εκάστοτε σύμμαχοι ενημερώνονται ότι για τους τύπους θα υπάρχει διαμαρτυρία.

⁵⁶ Ντριό, *ό.π.*, σσ. 179-185. Μαυρογορδάτος, «1915: Ο Εθνικός Διχασμός», σσ. 65-68. Marc Ferro, *Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος 1914-1918*, μετάφρ. Τ. Κατσιλιέρη, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1993, σσ. 152-153.

⁵⁷ Palmer, *ό.π.*, σσ. 56.

⁵⁸ Λεονταρίτης, «Η Ελλάδα και ο Α' Παγκόσμιος», σσ. 30, 32-33.

του παραδίδουν αναφορά για τις καθημερινές συμμαχικές αποβάσεις. Αυτός τις διαβίβαζε στην Αστυνομική Διεύθυνση και στη συνέχεια υποβάλλονταν στον Ανώτατο Διοικητή, αντισυνταγματάρχη Νικόλαο Τρουπάκη. Κατά τον μοίραρχο, ενώ ο ίδιος λειτουργούσε «καλή τῇ πίστει φρονῶν ὅτι θὰ ἐντασσόμεθα ὑπὲρ τῆς Ἀντάντ», οι πληροφορίες πήγαιναν στο Γενικό Επιτελείο στην Αθήνα και έτσι οι Γερμανοί και οι Βούλγαροι είχαν άμεση ενημέρωση για τον όγκο και τις μετακινήσεις των συμμαχικών στρατευμάτων. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι μέχρι τις 28 Δεκεμβρίου 1915 είχαν αποβιβαστεί 195.000 ξένοι στρατιώτες. Αναφέρει μάλιστα ότι το πλοίο «Βαρβάρα», που έφυγε από τη Θεσσαλονίκη για την Καβάλα με φορτίο καυσίμων, το ξεφόρτωσε σε μια νησίδα του Αιγαίου για τον ανεφοδιασμό, όπως λέει, των γερμανικών υποβρυχίων. Αναφέρει επίσης ότι μετά την αποβίβαση κι ενώ οι Αγγλογάλλοι πίστευαν ότι έρχονταν σε φιλική χώρα, γρήγορα διαψεύστηκαν. Το Επιτελείο του Γ' Σ.Σ. πρόβαλε εμπόδια στον στρατωνισμό τους και απειλούσε με αυστηρές ποινές όποιον εκμίσθωνε κατάλυμα σε ξένους στρατιωτικούς χωρίς άδεια.⁵⁹

Χαρακτηριστικό γεγονός για την πληροφόρηση που είχε το γερμανικό Επιτελείο από την Αθήνα είναι ένα περιστατικό που μεταφέρει ο αντισυνταγματάρχης Ορφανίδης, ο οποίος θα συμμετάσχει τον Αύγουστο του 1916 στο επαναστατικό κίνημα της Βέροιας. Σε μια συγκέντρωση απόρρησε, όταν ο γερμανός στρατιωτικός ακόλουθος στην Αθήνα Erick von Falkenhausen τον συνεχάρη για μια μελέτη του για τη διάβαση ποταμιών της Μακεδονίας. Η μελέτη ήταν μυστική και συνημμένη με άλλα απόρρητα σχέδια του ελληνικού Επιτελείου.⁶⁰

Όπως ομολογούσε ένας γάλλος βουλευτής, οι σύμμαχοι δεν μπορούσαν να αποβιβάσουν ούτε κανόνι χωρίς να το μάθουν οι φιλογερμανικές εφημερίδες της Αθήνας. Το ζήτημα των ανακοινώσεων του Τύπου και της τηλεγραφικής λειτουργίας απασχόλησε και τον Sarrail, οποίος από τις πρώτες ημέρες της αποβίβασης προσπάθησε να περιορίσει την πληροφόρηση, γιατί οποιαδήποτε δυσμενής εξέλιξη για τους συμμάχους μεταδιδόταν αμέσως τηλεγραφικά στην Αθήνα. Βέβαια η έκταση και η συζήτηση για τον λεγόμενο αργυρώνητο ελληνικό Τύπο της εποχής αφορούσε περισσότερο την Αθήνα. Σε έκθεσή του, όμως, στις 27 Απριλίου 1916 ο γάλλος στρατηγός είχε αναφερθεί στις εφημερίδες της Θεσσαλονίκης και στην πολιτική τους στάση. Για τη Μακεδονία έγραφε ότι πληρωνόταν από τον Βενιζέλο, ενώ για τη μεγαλύτερη σε κυκλοφορία εφημερίδα, *Το Φως*, ότι ήταν εναντίον των συμμάχων, αλλά τον τελευταίο καιρό μετρίασε τις επιθέσεις της. Θεωρούσε ότι χρηματίστηκε κι αυτή από τον Βενιζέλο. Όσον αφορά τη *Νέα Αλήθεια* είχε διατάξει προς παραδειγματισμό την κατάληψη του τυπογραφείου της και την αναστολή λειτουργίας της. Τον έλεγχο της πληροφόρησης θα

⁵⁹ Αρχείο ΚΤΙΠ Βέροιας, φάκ. «Επιτροπή Εθνικής Άμυνας»: Απόσπασμα από τις προσωπικές αναμνήσεις του μοίραρχου Γεώργιου Βούρου. Το κείμενο φαίνεται ότι έχει γραφεί τουλάχιστον μετά το 1922, αφού ο Επαμεινώνδας Ζυμβρακάκης αναφέρεται ως αείμνηστος. Το ημερολόγιο είναι κακογραμμένο και δυσανάγνωστο σε πολλά από τα ενδιαφέροντα σημεία του.

⁶⁰ Γαβριήλ Ν. Συντομόρου, *Η Θεσσαλονίκη στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και η γενικότερη ελληνική εμπλοκή*, Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 348.

τον πετύχει βέβαια απόλυτα με την εφαρμογή του στρατιωτικού νόμου, την άνοιξη του 1916.⁶¹

Μάλιστα, και το όνομα της πόλης της Βέροιας αναμίχθηκε στον ανταγωνισμό και τη θολή διαμάχη δύο αθηναϊκών εφημερίδων. Στις αρχές Νοεμβρίου η φιλοβενιζελική εφημερίδα *Νέα Ελλάς* σε ανταπόκριση της 20^{ης} Οκτωβρίου από τη Βέροια αναφέρθηκε σε μια δίκη που έγινε στην πόλη στις 12 Οκτωβρίου. Ο Έκτωρ Αθανασιάδης-Τοκούλογλους, διαχειριστής της εφημερίδας *Εφημερίς* από τον Σεπτέμβριο του 1914 ως τον Μάρτιο του 1915, όπως ισχυριζόταν, στην εξέτασή του ως κατηγορούμενου για την ανθρωποκτονία της φίλης του ομολόγησε ότι εξασφάλιζε αρκετά χρήματα από δωρεάν χορηγήσεις του διαβόητου βαρόνου Freiherrn von Schenk (επικεφαλής της γερμανικής προπαγάνδας στην Αθήνα) για επιλεκτικές φιλογερμανικές δημοσιεύσεις. Κατέθεσε εξάλλου ότι μια εφημερίδα για τη δημοσίευση ενός τηλεγραφήματος της επιλογής του βαρόνου έπαιρνε ως και 2.500 δραχμές. Η επίσης φιλοβενιζελική εφημερίδα *Πατρίς* αναδημοσίευσε την επόμενη ημέρα το άρθρο σχετικά με τη δίκη στο Κακουργιοδικείο της Βέροιας και ζητούσε δικαστική διερεύνηση. Η αντιβενιζελική *Εφημερίς* αντέδρασε και με άρθρα των επόμενων ημερών κάλεσε τη *Νέα Ελλάς* να ανασκευάσει και κατηγορήσει τις δυο εφημερίδες αλλά και τον ανταποκριτή από τη Βέροια για ατεκμηρίωτα και συκοφαντικά δημοσιεύματα. Στο τέλος του μηνός το συγκεκριμένο δημοσίευμα από τη Βέροια αναδημοσιεύτηκε στο γαλλικό Τύπο με τη σημείωση ότι καμία έρευνα δεν είχε δυστυχώς διεξαχθεί.⁶²

Πρέπει όμως να σημειωθεί εδώ ότι και οι γαλλικές δυνάμεις είχαν πάντοτε έγκυρη πληροφόρηση για τη χωροταξία και τη δυναμικότητα των ελληνικών δυνάμεων στη Μακεδονία. Είναι χαρακτηριστικές οι στρατιωτικές αναφορές με τις οποίες αποδεικνύεται πως η Στρατιά της Ανατολής παρακολουθούσε την κίνηση της 10^{ης} Μεραρχίας της Βέροιας σχεδόν από τον πρώτο μήνα της αποβίβασης ως τον κρίσιμο Αύγουστο του 1916. Αφού κατέγραψε όλες τις ελληνικές μονάδες – με ενδιαφέρον ιδιαίτερα για τους σχηματισμούς που ανήκαν στο Γ' Σ.Σ. στη Θεσσαλονίκη και τη Βέροια – παρακολούθησε τις μετασταθμεύσεις της 10^{ης} Μεραρχίας στη Θεσσαλονίκη, στα Γιαννιτσά και την Έδεσσα, στο τέλος του 1915 και στις αρχές του 1916 κι εντόπισε το στρατηγείο της Μεραρχίας στη Νάουσα τον Ιούνιο του 1916. Τη στιγμή που τα γαλλικά και συμμαχικά στρατεύματα θα ξεκινούσαν για την κατάληψη της δυτικής Μακεδονίας,

⁶¹ Μανώλης Κανδυλάκης, *Ο τύπος της Θεσσαλονίκης στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2015, σσ. 39, 44, 46, 59, 71-72. Η μεγαλύτερη σε κυκλοφορία εφημερίδα της Θεσσαλονίκης ήταν *Το Φως* κι ακολουθούσε η *Μακεδονία* και η *Νέα Αλήθεια*.

⁶² *Νέα Ελλάς*, 1 Νοεμβρίου 1915. *Πατρίς*, 2 Νοεμβρίου 1915. *Εφημερίς*, 3, 4 Νοεμβρίου 1915. *L'Écho de Paris*, 29 Νοεμβρίου 1915. Για τις ενέργειες της συμμαχικής προπαγάνδας για τον έλεγχο του ελληνικού τύπου στη διάρκεια του Εθνικού Διχασμού βλ. Sorin Radu, "Wellington House and British Propaganda in an Original Document of 1916", *Studia Politica: Romanian Political Science Review*, 9(1), (2009), 63-80, στο <https://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/42878> (ανάκτηση: 1 Ιουλίου 2018) και M. L. Sanders, "Wellington House and British Propaganda during the First World War", *The Historical Journal*, vol. 18, no. 1 (Μάρτιος 1975), 119-146, στο <https://www.jstor.org> (ανάκτηση: 1 Ιουλίου 2018). Για την αποτυχία της εξαγοράς από τους συμμάχους της εφημερίδας *Εμπρός* βλ. S. P. Cosmin, *Dossiers secrets de la Triple Entente: Grèce, 1914-1922*, Εκδόσεις Nouvelles Editions Latines, Παρίσι 1969, σσ. 61-63, στο <https://www.scribd.com> (ανάκτηση: 1 Ιουλίου 2018).

τον Αύγουστο του ίδιου έτους, η ηγεσία τους διέθετε μια έγκυρη κι αξιόπιστη εικόνα των ελληνικών μονάδων στην περιοχή.⁶³

Στις 10 Νοεμβρίου 1915 ο σύμμαχοι ζήτησαν με διάβημα από την κυβέρνηση Στέφανου Σκουλούδη οδικές, σιδηροδρομικές και λιμενικές διευκολύνσεις, κι αργότερα, την αποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων από την περιοχή της Θεσσαλονίκης. Η ελληνική κυβέρνηση αποδέχτηκε τη συμμαχική νότα κι απέσυρε από τα περίχωρα της πόλης (από την περιοχή Λαγκαδά-Λαχανά στην περιοχή της Νιγρίτας και του Στρυμόνα) το Ε΄ Σ.Σ., εκτός από την 11^η Μεραρχία, που θα έμενε προς το παρόν στην πόλη για την τήρηση της τάξης.⁶⁴ Παρόλα αυτά στις αρχές Δεκεμβρίου διαδόθηκε ότι και η ίδια η Μεραρχία, καθώς κι η αστυνομία κι ακολούθως οι πολιτικές αρχές θα αναχωρούσαν από τη Θεσσαλονίκη. Επίσης, ότι το στρατηγείο του Γ΄ Σ.Σ. θα παρέμεινε στη Βέροια και η έδρα του στρατοδικείου στην Κοζάνη. Η κυβερνητική *Νέα Αλήθεια* όμως στις 8 Δεκεμβρίου αναφέρεται στις διαψεύσεις τέτοιων φημών από τις πολιτικές και στρατιωτικές αρχές της Θεσσαλονίκης.⁶⁵

Στο πλαίσιο, λοιπόν, της συνεχιζόμενης στρατιωτικής αναδιάταξης των ελληνικών μονάδων ένα σύνταγμα της 10^{ης} Μεραρχίας στη Βέροια προχώρησε στο τέλος του 1915 προς τα σύνορα, για να τα προστατέψει από πιθανή εισβολή των βουλγαρικών στρατευμάτων που καταδίωκαν σερβικές δυνάμεις, οι οποίες εισέρχονταν στο ελληνικό έδαφος.⁶⁶ Σε αυτό το γεγονός μάλλον αναφέρονται οι εφημερίδες σχετικά με την αποχώρηση της 10^{ης} Μεραρχίας από τη Βέροια. Στα δημοσιεύματα τονιζόταν ότι οι κάτοικοι έδειξαν την ευγνωμοσύνη τους για τη Μεραρχία και την ξεπροβόδισαν με ενθουσιασμό, ενώ το δημοτικό συμβούλιο της πόλης αποφάσισε να δώσει σε δυο οδούς τα ονόματα του στρατηγού Παρασκευόπουλου και του επιτελάρχη Σαγιά.⁶⁷

Δ. Οι εκλογές της 6^{ης} Δεκεμβρίου 1915 και ο σχηματισμός της «Επιτροπής Εθνικής Άμυνας»

Καθώς η χώρα οδηγούνταν στη δεύτερη εκλογική αναμέτρηση στο ίδιο έτος, ο Βενιζέλος αποφάσισε με διάγγελμα στον λαό αποχή από τις εκλογές του Δεκεμβρίου, φοβούμενος νοθεία και κατήγγειλε τις βασιλικές ενέργειες ως αντισυνταγματικές («έξάρθρωση τοῦ πολιτεύματος»). Οι εκλογές της 6^{ης} Δεκεμβρίου έγιναν με τον στρατό επιστρατευμένο, τα αγγλογαλλικά στρατεύματα στη Θεσσαλονίκη και κάτω από την απειλή εισβολής γερμανοβουλγαρικών στρατευμάτων. Νικητής αναδείχτηκε το κόμμα

⁶³ Service historique de la Défense (έκδ.), *Les Armées françaises dans la Grande Guerre*, tome VIII - 1er volume, Annexes - 2e volume, Παρίσι 1926, σσ. 307, 345, 594. Στο ίδιο tome VIII - 1er volume, Annexes - 3e volume, Παρίσι 1927, σσ. 238, 273, 312, 393, 639, 799.

⁶⁴ Λεονταρίτης, «Η Ελλάδα και ο Α΄ Παγκόσμιος», σσ. 31-33. Ντρίο, *ό.π.*, σσ. 192, 196-197. *Νέα Αλήθεια*, 2 Δεκεμβρίου 1915.

⁶⁵ *Το Φως*, 6, 7, 11 Δεκεμβρίου 1915. *Νέα Αλήθεια*, 7 Δεκεμβρίου 1915.

⁶⁶ ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 1316/Α/ΙΜ1: «Ιστορία της Χ Μεραρχίας», 27 Μαρτίου 1963.

⁶⁷ *Εμπρός*, Σκριπ, 3 Νοεμβρίου 1915.

των Εθνικοφρόνων του Γούναρη σε συνεργασία με τον Σκουλούδη, ενώ στις «Νέες Χώρες» η αποχή ήταν εξαιρετικά επιτυχής.⁶⁸

Η φιλοβενιζελική Μακεδονία φιλοξένησε πρωτοσέλιδο άρθρο συνεργάτη της από τη Βέροια με τίτλο «Προσοχή! Αποχή» και κατηγορούσε τον κυβερνητικό συνδυασμό ως «τουρκικό» λόγω της συμμετοχής μουσουλμάνων και ισραηλιτών στους συνδυασμούς του. Το άρθρο υπογραφόταν με τα αρχικά: «Ε.Κ.Κ.».⁶⁹ Ο μητροπολίτης της πόλης στην προαναφερθείσα μεταγενέστερη επιστολή του προς τον Βενιζέλο ανέφερε γενικά ότι οι πολίτες της περιοχής εκφράστηκαν «άρνητικώς», εννοώντας προφανώς ότι απείχαν.⁷⁰

Στην περιοχή της Ημαθίας δραστηριοποιήθηκε ιδιαίτερα το κόμμα των Εθνικοφρόνων. Στο ψηφοδέλτιο του λεγόμενου «κυβερνητικού συνδυασμού» στο νομό Θεσσαλονίκης ήταν τώρα επικεφαλής ο Στέφανος Δραγούμης με τον Πλατσούκα από τη Νάουσα, ενώ συμμετείχαν οι βουλευτές Σιορμανωλάκης και Χατζηδημητρίου και ο πολιτευτής Ιωάννης Λόγγος, που στις προηγούμενες εκλογές είχε συμμετάσχει με το ψηφοδέλτιο των Ανεξάρτητων. Αντίθετα, σύμφωνα με τη *Νέα Αλήθεια* που υποστήριζε τους κυβερνητικούς, το αντίπαλο «Εθνικόν Κόμμα» δεν κατάφερε να κάνει μια αποδοτική εκλογική εκστρατεία στη Νάουσα, όπου κυριαρχούσε ο Πλατσούκας, ούτε και στη Βέροια. Εκεί συμμετείχε στον συνδυασμό «Εθνικού Κόμματος» ο δικηγόρος Ταξιόπουλος.⁷¹ Τελικά, σε αυτές τις εκλογές μόνο ο Λόγγος εκλέχτηκε βουλευτής από την περιοχή της Ημαθίας.⁷²

Με την επιλογή της αποχής συντάχθηκαν πανελλαδικά σχεδόν οι μισοί ψηφοφόροι της 31^{ης} Μαΐου, κάτι που δηλώνει τη σχετική πειθαρχία που είχε η βενιζελική παράταξη. Στη Θεσσαλονίκη σύμφωνα με τη *Μακεδονία* ψήφισαν μόνο 4.062 σε σύνολο 38.263 ψηφοφόρων. Η εφημερίδα *Το Φως* ανεβάζει τους ψηφίσαντες στη Θεσσαλονίκη σε 4.476, στο νομό σε 23.431 και στην επαρχία Βέροιας σε 2.088, που ήταν η μικρότερη συμμετοχή σε απόλυτους αριθμούς σε σχέση με τις άλλες επαρχίες του νομού, εκτός από τη Χαλκιδική.⁷³

Η βενιζελική παράταξη βρέθηκε στη θέση της εξωκοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης. Ο φόβος στη Μακεδονία και κυρίως στην πρωτεύουσά της για μια βουλγαρική εισβολή και καταστροφή του ελληνικού στοιχείου, χωρίς καμιά αντίδραση από την κυβέρνηση στην Αθήνα, έδωσε την αφορμή να δημιουργηθεί στα μέσα του Δεκεμβρίου 1915 στη

⁶⁸ Μαυρογορδάτος, «1915: Ο Εθνικός Διχασμός», σσ. 77, 198.

⁶⁹ *Μακεδονία*, 1 Δεκεμβρίου 1915. Συγγραφέας του άρθρου ήταν μάλλον ο, νέος τότε και μετέπειτα βουλευτής των Φιλελευθέρων του νομού, Ιωάννης Παπαδάκης-Στάικος. Το αναφέρει έμμεσα ο ίδιος στα απομνημονεύματά του, βλ. Ιωάννης Παπαδάκης-Στάικος, *ό.π.*, σ. 67. Το άρθρο αποτέλεσε για τον ίδιο το βάπτισμα του πυρός στην πολιτική στο πλευρό του Βενιζέλου και των Φιλελευθέρων.

⁷⁰ IAMM, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φάκ. 257-01, *ό.π.* Βλ. στο ΙΑ κεφάλαιο του δεύτερου κεφαλαίου: Ο ρόλος του μητροπολίτη Καλλίνικου.

⁷¹ *Νέα Αλήθεια*, 3 και 4 Δεκεμβρίου 1915.

⁷² Βουλή των Ελλήνων (έκδ.), *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής της Α' συνόδου της ΚΑ' βουλευτικής περιόδου (11 Ιανουαρίου 1916 – 9 Ιουνίου 1916)*, Πρακτικό Ενάρξεως της 11^{ης} Ιανουαρίου 1916, σ. 1.

⁷³ *Μακεδονία*, 6, 7 Δεκεμβρίου 1915. *Το Φως*, 11 Δεκεμβρίου 1915. Οι αντιβενιζελικές εφημερίδες, όμως, δεν αναφέρουν ότι από τους ψηφίσαντες στη Θεσσαλονίκη μόνο 250 περίπου ήταν Έλληνες (Μαυρογορδάτος, «1915: Ο Εθνικός Διχασμός», σ. 198).

Θεσσαλονίκη η «Επιτροπή Εθνικής Άμυνας» (στο εξής Επιτροπή) από τους βενιζελικούς Αλέξανδρο Ζάννα, Περικλή Αργυρόπουλο, πρώην νομάρχη, και Επαμεινώνδα (Παμικό) Ζυμβρακάκη, αντισυνταγματάρχη Πεζικού. Τις εξελίξεις επιτάχυναν οι πληροφορίες που έφτασαν σε Αργυρόπουλο και Ζάννα ότι οι Γάλλοι, έχοντας εγκαταλείψει κάθε ελπίδα συνεννόησης με τον βασιλιά Κωνσταντίνο, σκόπευαν να εγκαταστήσουν στη Θεσσαλονίκη τον σέρβο διάδοχο Αλέξανδρο, που είχε εκδιωχτεί από τις δυνάμεις των Κεντρικών Αυτοκρατοριών και να απελάσουν τις ελληνικές αρχές πράγμα που πυροδότησε διεργασίες στους κύκλους των φιλοβενιζελικών αξιωματικών σχετικά με την ελληνική κυριαρχία στη Μακεδονία.⁷⁴ Τον ίδιο μήνα οι σύμμαχοι αξίωναν την αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τη Θεσσαλονίκη.⁷⁵ Μάλιστα, η Επιτροπή ζήτησε από τους στρατηγούς Παρασκευόπουλο, διοικητή της 10^{ης} Μεραρχίας στη Βέροια και Εμμανουήλ Ζυμβρακάκη, διοικητή της 11^{ης} Μεραρχίας να ενεργήσουν για τη δημιουργία μιας στρατιωτικής επαναστατικής οργάνωσης. Οι ενέργειες φαίνεται ότι είχαν και τις ευλογίες του Sarrail. Ο Βενιζέλος δίσταζε να ταχθεί φανερά υπέρ της Επιτροπής. Δεν τον ενδιέφερε τόσο ένα αντιδυναστικό κίνημα, αλλά ούτε έβλεπε τις δυο μεγάλες συμμαχικές δυνάμεις να ομονοούν σχετικά με τη διαχείριση του ελληνικού ζητήματος.⁷⁶ Η Επιτροπή, καθώς και τα πρόσωπα που την αποτελούσαν, θα παίξουν σημαντικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις του Αυγούστου του 1916 στη Μακεδονία αλλά και τη Βέροια.

Ε. Η επέκταση της γαλλικής ζώνης κατοχής πέρα από τη δεξιά κοίτη του Αξιού και ο ρόλος της Αστυνομικής Διεύθυνσης Βέροιας

Οι συμμαχικές δυνάμεις, που είχαν αναδιπλωθεί στο περιχαρακωμένο στρατόπεδο της Θεσσαλονίκης, αριθμούσαν τον Ιανουάριο του 1916 περίπου 160.000 στρατιώτες. Η Θεσσαλονίκη ήταν τότε μια από τις πιο οχυρωμένες πόλεις στον κόσμο. Στις 16 Ιανουαρίου ο Sarrail ανέλαβε αρχηγός του Επιτελείου των συμμαχικών δυνάμεων στη Μακεδονία. Στα τέλη Μαρτίου οι δυνάμεις στην πόλη αυξήθηκαν σε 300.000. Η προστασία που απολάμβαναν και η στρατιωτική αδράνεια στην οποία βρίσκονταν το πρώτο εξάμηνο του 1916, καθώς και οι αλλότριες με τον πόλεμο ενασχολήσεις τους έκαναν τον Georges Clemenceau (μετέπειτα πρωθυπουργό της Γαλλίας) να ονομάσει ειρωνικά τους γάλλους στρατιώτες στη Μακεδονία “les jardiniers de Salonique” [οι κηπουροί της Θεσσαλονίκης], από την εφημερίδα του *L' Homme enchaîné* τον Ιούνιο του 1916.⁷⁷

⁷⁴ Λουκιανός Χασιώτης, «Διπλωματικά διλήμματα μιας πενταετίας. Οι ελληνοσερβικές σχέσεις (1913-1918)», Διδακτορική Διατριβή, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 160-161.

⁷⁵ Θάνος Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική, 1916-1936*, Εξάντας, Αθήνα 1977, σ. 52.

⁷⁶ Λεονταρίτης, «Η Ελλάδα και ο Α΄ Παγκόσμιος», σ. 34. Χρήστος Δ. Βήττος, *Ο Εθνικός Διχασμός και η γαλλική κατοχή (1915-1920)*, Εκδόσεις Όλυμπος, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 107.

⁷⁷ Palmer, *ό.π.*, σσ. 92, 94, 103, 112, 128. Η μακροχρόνια παραμονή στο Μακεδονικό Μέτωπο κι η απειλή του σκορβούτου ανάγκαζαν τους στρατιώτες να καλλιεργούν οι ίδιοι φρέσκα λαχανικά για τη διατροφή τους.

Στα τέλη Μαρτίου, ύστερα από διαπραγματεύσεις, επιτράπηκε η δια θαλάσσης μεταφορά των σερβικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη. Ο βαρύς εξοπλισμός τους μεταφέρθηκε σιδηροδρομικώς. Η χερσαία μετακίνηση του σερβικού στρατού δια μέσου της ελληνικής επικράτειας συνάντησε την αντίδραση της ελληνικής κυβέρνησης, η οποία φοβόταν το ενδεχόμενο φιλοβενιζελικής εξέγερσης με τη συνδρομή των Σέρβων και υποδαύλιζε το αντιανταντικό λαϊκό αίσθημα. Η παρουσία αθρόου σερβικού στρατού στη Θεσσαλονίκη προκαλούσε δυσάρεστες εντυπώσεις στο εθνικό αίσθημα των ελλήνων κατοίκων της και θα συνέχιζε να τροφοδοτεί τους φόβους των κατοίκων της Μακεδονίας για το ρόλο της Σερβίας στην περιοχή.⁷⁸

Την περίοδο αυτή αυξάνονταν στο γαλλικό Τύπο τα δημοσιεύματα, στα οποία αναφέρεται η ίδια η Βέροια. Καταρχάς, καλύπτεται σε πολλά φύλλα η γερμανική επίθεση με Zeppelin στη Θεσσαλονίκη, ενώ στο ίδιο άρθρο αναφέρεται ότι ένα γερμανικό αεροπλάνο κατέπεσε στην περιοχή Τοψίν (Γέφυρα Θεσσαλονίκης) - Βέροιας, στις σιδηροδρομικές γραμμές, κι αιχμαλωτίστηκαν δύο πιλότοι.⁷⁹ Στα μέσα Φεβρουαρίου σε αρκετές εφημερίδες περιέχεται η είδηση ότι τα γαλλικά στρατεύματα άρχιζαν να προωθούνται με διαταγή του Sarrail στη δεξιά κοίτη του Αξιού, στην περιοχή Γιαννιτσών-Βέροιας, η οποία ήταν σημαντικός σταθμός στη σιδηροδρομική γραμμή Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου. Αναφέρεται ότι οι στρατιώτες επιδόθηκαν αμέσως σε αμυντικά οχυρωματικά έργα, για να προλάβουν ενδεχόμενη επίθεση των Γερμανών από το Μοναστήρι, όταν η γη θα άρχιζε να στεγνώνει από τα νερά του χειμώνα.⁸⁰

Ο γαλλικός Τύπος προσπαθούσε, όπως φαίνεται, να κατατοπίσει και να εξοικειώσει το αναγνωστικό κοινό του με την περιοχή του, εξωτικού για αυτούς, Βαλκανικού Μετώπου, εκεί όπου διαβιούσαν και πολεμούσαν οι γάλλοι στρατιώτες. Σε εκτενή άρθρα παρουσιάζονται η έκταση του μετώπου που κάλυπταν οι γαλλικές δυνάμεις, οι πεδιάδες της Μακεδονίας, τα ποτάμια (όπως ο Βίστριτσα ή Ιντζέ Καρά Σου, δηλαδή ο Αλιάκμονας) η λίμνη των Γιαννιτσών, τα βουνά (η οροσειρά του Βερμίου), τα έλη και οι επιδημίες της περιοχής, η Βέροια (ή Καραφέρια, όπως ονομαζόταν), που βρίσκεται στους πρόποδες της οροσειράς και στην αρχή του δρόμου που οδηγεί στην Ελασσόνα, απ' όπου είχε εισβάλει ο τουρκικός στρατός στην Ελλάδα το 1897. Σε ένθετο εικονίζεται ένας ολοσέλιδος χάρτης της Μακεδονικού Μετώπου με την πόλη της Βέροιας και την ενδοχώρα.⁸¹ Σε άλλη

Ο χαρακτηρισμός αδικεί τους Γάλλους αν σκεφτεί κανείς τις κακουχίες που περνούσαν, τις μάχες που έδωσαν και τις απώλειες που είχαν. Μάλιστα, αυτοί οι στρατιώτες ήταν που συνέχισαν να πολεμούν και μετά την ανακωχή, όταν μεταφέρθηκαν στην Ουκρανία και πήραν μέρος στο πόλεμο εναντίον των Μπολσεβίκων. Η 156^η Μεραρχία στις 12-22 Νοεμβρίου 1918 θα αποσυρθεί στην περιοχή Βέρτεκοπ-Βέροιας και τις πρώτες ημέρες του Δεκεμβρίου θα βρίσκεται στη Θεσσαλονίκη από όπου θα επιβιβαστεί στα πλοία με κατεύθυνση την Οδησό, βλ. Service historique de la Défense (έκδ.), ό.π., tome VIII - 3e volume, Annexes - 3e volume, Παρίσι 1934, σ. 585.

⁷⁸ Χασιώτης, «Διπλωματικά διλήμματα», σσ. 153, 174-177. Ντριό, ό.π., σσ. 214-215.

⁷⁹ Σε 19 γαλλικές εφημερίδες εμφανίζεται η είδηση αυτή στις 3, 4, 5 Φεβρουαρίου 1916. Να σημειωθεί ότι στις 29 Ιανουαρίου 1916 το Παρίσι δέχτηκε την πρώτη φονική επίθεση από Zeppelin (26 νεκροί & 32 τραυματισμοί στη Belleville).

⁸⁰ *Le Petit Parisien*, 12 Φεβρουαρίου 1916. *Le Figaro*, 12 Φεβρουαρίου 1916. *La Croix*, 13 Φεβρουαρίου 1916. *Le Gaulois*, 14 Φεβρουαρίου 1916 κ.α.

⁸¹ *Le Siècle*, 20 και 22 Φεβρουαρίου 1916. *Le Petit Journal*, 9 Ιουλίου 1916. *Supplément de Dimance*, 9 Ιουλίου 1916.

εφημερίδα παρουσιάζονται οι εντυπώσεις ενός αναγνώστη που είχε κάνει το ταξίδι Θεσσαλονίκη-Μοναστήρι τον προηγούμενο Σεπτέμβριο κι αναφερόταν στα εξωτικά ονόματα των μακεδονικών πόλεων (Νάουσα, Βέροια, Βοδενά, Φλώρινα), στις στάσεις που έκανε το τρένο και στους ταξιδιώτες που αγόραζαν φρούτα και κρύο νερό από παιδιά που πολιορκούσαν τα βαγόνια.⁸²

Από τις αρχές, λοιπόν, του 1916 οι συμμαχικές δυνάμεις ετοιμάζονταν να προωθηθούν δεξιά του Αξιού, προς τα ελληνοσερβικά σύνορα, αλλά και ανατολικά της Θεσσαλονίκης προς τα ελληνοβουλγαρικά.⁸³ Είναι χαρακτηριστική η αναφορά των γαλλικών δυνάμεων στις 6 Φεβρουαρίου για αποστολή του 1^{ου} «Συντάγματος των Κυνηγών της Αφρικής», για να κατοπτεύσουν τις διευθύνσεις προς Βέροια και Έδεσσα και να πραγματοποιήσουν τοπογραφική αναγνώριση της περιοχής από τα ελληνοσερβικά σύνορα ως τις πόλεις της Έδεσσας, Βέροιας και τον ποταμό Αλιάκμονα.⁸⁴

Ο ελληνικός κρατικός μηχανισμός, ακολουθώντας τις διαταγές από την κυβέρνηση της Αθήνας, είχε αναπτύξει ένα δίκτυο παρακολούθησης, καταγραφής και ενημέρωσης για τις κινήσεις των γαλλικών στρατευμάτων στη κεντρική και δυτική Μακεδονία. Η Αστυνομική Διεύθυνση Βέροιας μετέδιδε τις πληροφορίες από τις αρχές του 1916 κατευθείαν στα υπουργεία Εξωτερικών, Εσωτερικών, Στρατιωτικών και στο Αρχηγείο Χωροφυλακής. Ο χώρος αναφοράς δεν ήταν μόνο η Ημαθία. Στην Αστυνομική Διεύθυνση Βέροιας ανήκαν και οι Υποδιευθύνσεις της Κατερίνης, Πέλλας και Κιλκίς. Ήδη από τον Ιανουάριο του 1916, όπως αναφέρει η Υποδιεύθυνση Κατερίνης, οι Άγγλοι επισκέπτονταν τον σταθμό της πόλης, για να πληροφορηθούν για τη λειτουργία του και αποχωρούσαν ατμοπλοϊκώς.⁸⁵

Πολλές από αυτές τις πληροφορίες, μάλιστα, περνούσαν αυτούσιες ή παραποιημένες σε αθηναϊκές αντιβενιζελικές εφημερίδες. Τον Δεκέμβριο του 1915 γράφτηκε ότι οι Αγγλογάλλοι απειλούσαν να ανατινάξουν τη γέφυρα του Αξιού. Αργότερα, στις αρχές του 1916 εμφανίζεται η ατεκμηρίωτη είδηση ότι οι Γάλλοι κατέλαβαν τη Βέροια και τα Γιαννιτσία και τον Μάιο, ότι γάλλος αξιωματικός εγκαταστάθηκε στο τηλεγραφείο της Βέροιας και μια συμμαχική πομπή πέρασε από τον σιδηροδρομικό σταθμό της πόλης.⁸⁶

Πράγματι, γάλλοι αστυνομικοί φέρονται να μεταβαίνουν στη Βέροια τον Μάιο του 1916, για να κατοπτεύσουν τα υψώματα της πόλης. Στο τέλος Μαΐου γαλλική φρουρά με επικεφαλής ανθυπολοχαγό εγκαταστάθηκε στον σιδηροδρομικό σταθμό της πόλης και επέβλεπε την κίνηση. Ο λόγος αυτής της ενέργειας αναφέρεται σε επόμενο τηλεγράφημα. Τρεις έκτακτες αμαξοστοιχίες πέρασαν από τον σταθμό μεταφέροντας 1.300 γάλλους στρατιώτες, μουλάρια, άλογα και εφόδια. Προορισμός τους ήταν το

⁸² *Journal des Débats Politiques et Littéraires*, 7 Μαΐου 1916.

⁸³ Βήττος, *ό.π.*, σ. 68.

⁸⁴ Service historique de la Défense (έκδ.), *ό.π.*, tome VIII - 1er volume, Annexes - 3e volume, Παρίσι 1927, σ. 413.

⁸⁵ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας 1916/Α4ΧΙ(2): Τηλεγράφημα του Ανώτερου Διοικητή Χωροφυλακής Μακεδονίας Τρουπάκη προς τα δύο Επιτελεία, Αριθ. 928, 26 Ιανουαρίου 1916,.

⁸⁶ *Εμπρός*, 25 Δεκεμβρίου 1915, 5, 13 Φεβρουαρίου 1916 και 28 Μαΐου 1916.

Βέρτεκοπ (Σκύδρα Πέλλας). Ο υπογράφων ήταν ο νέος αστυνομικός διευθυντής Βέροιας, Γεώργιος Βούρος. Επειδή μάλιστα ζήτησε ειδικότερη ενημέρωση από την Υποδιεύθυνση Έδεσσας, ανέφερε σε επόμενο τηλεγράφημα ότι οι Γάλλοι στρατοπέδευσαν ένα χιλιόμετρο μακριά από το χωριό. Η ενίσχυση των Γάλλων στην περιοχή συνεχίστηκε με νέα αποστολή στις 28 Μαΐου και με άλλη στις αρχές Ιουνίου.⁸⁷ Τρεις μέρες αργότερα στο υπουργείο Εξωτερικών έφτασε η είδηση από την ίδια πηγή της Βέροιας ότι γάλλος αξιωματικός εγκαταστάθηκε στο σταθμό του Οστρόβου (Άρνισσα Πέλλας).⁸⁸

Στις αναφορές της Αστυνομικής Διεύθυνσης Βέροιας καταγράφονται περιστατικά βίαιης συμπεριφοράς των Γάλλων και των Σέρβων στην περιοχή. Στην Υποδιεύθυνση Καρατζόβας (επαρχία Αλμωπίας Πέλλας) ο γάλλος διοικητής των εκεί δυνάμεων κάλεσε τους προέδρους των χωριών της περιοχής Φούστανης Πέλλας και τους διέταξε να μην υπακούουν πλέον στις ελληνικές αρχές και να παραδώσουν επί πληρωμή σε αυτόν τη γεωργική παραγωγή (ήταν αρχές Ιουνίου) και τα τρόφιμα. Μάλιστα, σε περίπτωση ανυπακοής απείλησε με την ποινή του θανάτου και του εμπρησμού των γύρω χωριών. «Ένεκα άνωτέρω κάτοικοι εισίν περίτρομοι», προσθέτει ο αστυνομικός διευθυντής.⁸⁹

Παρόμοια πράξη de facto κατάλυσης των ελληνικών αρχών έγινε και στη Γουμένισσα Κιλκίς. Ο Βούρος διαβίβασε αναφορά της Υποδιεύθυνσης Γιαννιτσών σύμφωνα με την οποία ο αστυνομικός σταθμάρχης και οι χωροφύλακες του χωριού συνελήφθησαν από γάλλο λοχαγό με 15 στρατιώτες και οδηγήθηκαν στη Θεσσαλονίκη. Ο σταθμάρχης συνελήφθη, επειδή αρνήθηκε να εγκαταλείψει τη θέση του χωρίς εντολή της προϊστάμενης αρχής. Έκτοτε οι Γάλλοι κατείχαν τον εκεί αστυνομικό σταθμό. Ο Βούρος ζητούσε από τις προϊστάμενες αρχές να ενεργήσουν για την απελευθέρωσή τους και πράγματι, όπως ο ίδιος τηλεγράφησε αργότερα, αφέθηκαν ελεύθεροι στις 4 Ιουνίου.⁹⁰

Σε άλλο τηλεγράφημα αναφέρθηκε παρόμοιο επεισόδιο σύλληψης αστυνομικών.⁹¹ Στις 15 Ιουνίου άλλοι δύο γάλλοι αξιωματικοί εντοπίστηκαν να παρατηρούν τα γύρω υψώματα της Βέροιας και αναχώρησαν για την Έδεσσα. Την πληροφορία από την αστυνομία της πόλης υπογράφει ο αστυνόμος Βογιάκης.⁹² Στις 22 Ιουλίου ο Βούρος διαβίβασε στην Ανωτέρα Διοίκηση αναφορά της Υποδιεύθυνσης Καρατζόβας ότι στο χωριό Σούμποτσκο (Αριδαία Πέλλας) οι Σέρβοι κατέγραψαν και πήραν με τη βία τους

⁸⁷ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας 1916/Α/4/ΧΙ(2): Τηλεγραφήματα της Αστυνομικής Διεύθυνσης Βέροιας προς τα Υπουργεία Εξωτερικών, Εσωτερικών και Στρατιωτικών και το Αρχηγείο Χωροφυλακής, Αριθ. 223, 8841, 8897, 8976, 9483.

⁸⁸ Στο ίδιο, τηλεγράφημα του αστυνομικού διευθυντή Βέροιας προς τα Υπουργεία Εξωτερικών, Εσωτερικών και Στρατιωτικών και το Αρχηγείο Χωροφυλακής, Αριθ. 9037.

⁸⁹ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας 1916/Α/4/Χ(Ρ): Τηλεγράφημα του αστυνομικού διευθυντή Βέροιας προς τα Υπουργεία Εξωτερικών, Εσωτερικών και Στρατιωτικών και το Αρχηγείο Χωροφυλακής, Αριθ. 283/9542.

⁹⁰ Στο ίδιο, τηλεγραφήματα του αστυνομικού διευθυντή Βέροιας προς τα Υπουργεία Εξωτερικών, Εσωτερικών και Στρατιωτικών και το Αρχηγείο Χωροφυλακής, Αριθ. 9485, 4 Ιουνίου 1916 και 367/9726.

⁹¹ Στο ίδιο, τηλεγράφημα του αστυνομικού διευθυντή Βέροιας προς τα Υπουργεία Εξωτερικών, Εσωτερικών και Στρατιωτικών και το Αρχηγείο Χωροφυλακής, Αριθ. 366/9725.

⁹² ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας 1916/Α/4/ΧΙ(2): Τηλεγράφημα της Αστυνομικής Διεύθυνσης Βέροιας προς τα Υπουργεία Εξωτερικών, Εσωτερικών και Στρατιωτικών και το Αρχηγείο Χωροφυλακής, Αριθ. 510/10053.

κατοίκους, για να τους χρησιμοποιήσουν σε στρατιωτικά έργα. Η Ανωτέρα Διοίκηση της Θεσσαλονίκης τηλεγράφησε στο Αρχηγείο ότι έκανε τα κατάλληλα διαβήματα για το ζήτημα αυτό στο γαλλικό στρατηγείο.⁹³

Παρακολουθώντας τις προωθήσεις των στρατευμάτων της Entente δυτικά του Αξιού, η γερμανική στρατιωτική διοίκηση αποφάσισε να βελτιώσει της αμυντικές της θέσεις στο Μακεδονικό Μέτωπο για την περίπτωση συμμαχικής επίθεσης. Αυτές οι στρατιωτικές κινήσεις πρέπει να ιδωθούν μέσα στο ευρωπαϊκό πολεμικό πλαίσιο και στην αναμενόμενη επίθεση στο Somme, που θα άρχιζε την 1^η Ιουλίου. Η μάχη αυτή, όπως και το Verdun, δεν άλλαξαν τις ισορροπίες στο δυτικό μέτωπο, παρόλο που κόστισαν σχεδόν ένα εκατομμύριο νεκρούς. Προκάλεσαν όμως την ενεργοποίηση και το συντονισμό με άλλα δευτερεύοντα – σε σχέση με το Δυτικό – μέτωπα.

ΣΤ. Η βουλγαρική εισβολή στη Μακεδονία

Τον Μάιο του 1916 βουλγαρικές δυνάμεις με επικεφαλής μια ολιγάριθμη γερμανική διμοιρία κατέλαβαν το ελληνικό οχυρό Ρούπελ. Η ενέργεια αυτή μετατράπηκε σε σύμβολο της βουλγαρικής εισβολής στη Μακεδονία και της ελληνικής ταπείνωσης, ενώ η κυβέρνηση Σκουλούδη κατηγορήθηκε για υπόγεια συμφωνία με τη Βουλγαρία.⁹⁴ Η κατάληψη του φρουρίου έδωσε στον Sarraïl την πρόφαση να κηρύξει την 21^η Μαΐου τον στρατιωτικό νόμο στη Θεσσαλονίκη (περιλάμβανε ευρύτατη λογοκρισία στον Τύπο) και στον Βενιζέλο την αφορμή να καταθέσει πρόταση στους συμμάχους για τη δημιουργία μιας άλλης, φιλοανταντικής, κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη.⁹⁵ Η πρόταση συνάντησε την αντίδραση των Άγγλων, αλλά φαίνεται ότι είχε ως αποτέλεσμα την στρατολογία ελλήνων εθελοντών στη Μακεδονία στις τάξεις του γαλλικού στρατού.⁹⁶

Σε αυτή την κορύφωση της κατάλυσης της ελληνικής κυριαρχίας στην κεντρική Μακεδονία και του διαχωρισμού της από τη επίσημο ελληνικό κράτος, το φιλοβασιλικό καθεστώς της Αθήνας προσπάθησε να δώσει μια τουλάχιστον συμβολική απάντηση. Σε γαλλικό δημοσίευμα της 23^{ης} Μαΐου αναφέρεται ότι ο βασιλιάς, ο πρωθυπουργός και

⁹³ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας 1916/A/4/X(Λ): Αναφορά της Αστυνομικής Υποδιεύθυνσης Καρατζόβας στην Αστυνομική Διεύθυνση Βέροιας, Αριθ. 5263, 20 Ιουλίου 1916 και Αναφορά της Ανωτέρας Διοίκησης Χωροφυλακής Μακεδονίας στο Υπουργείο Εσωτερικών, Αριθ. 15252, 28 Ιουλίου 1916. Για τα περιστατικά κακομεταχείρισης Ελλήνων από τα σερβικά στρατεύματα και την επικοινωνιακή τους διαχείριση βλ. Στράτος Ν. Δορδανάς, «Η πρώτη βουλγαρική «κατοχή» της Φλώρινας κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», Κωνσταντίνος Φωτιάδης-Σοφία Ηλιάδου-Τάχου-Βλάσης Βλασίδης (επιμ.), *Δυτική Μακεδονία: Από την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος έως σήμερα*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2014, σσ. 362-373.

⁹⁴ Λεονταρίτης, «Η Ελλάς και ο Α΄ Παγκόσμιος», σσ. 35-36. Λεμονίδου, *ό.π.*, σ. 12.

⁹⁵ Οι Άγγλοι σαφώς διαφωνούσαν με την προοπτική να αναλάβει ο Βενιζέλος κάποια πρωτοβουλία στη Θεσσαλονίκη και ήταν αντίθετοι με την επιβολή στρατιωτικού νόμου, Βερέμης, *ό.π.*, σσ. 53, 59.

⁹⁶ ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 403/B/6: Τηλεγραφήματα του επιτελάρχη του Γ΄ ΣΣ, Ν. Τρικούπη προς την Επιτελική Υπηρεσία Στρατού, Αριθ. 1395, 10 Αυγούστου 1916 και 3530, 12 Αυγούστου 1916. Φαίνεται ότι το Γ΄ Σ.Σ. επεδίωκε να είναι απόλυτα ενήμερο σχετικά με τη δημιουργία «λεγεῶνος» με έλληνες εθελοντές. Τον Αύγουστο του 1916 εκτιμούσε ότι η στρατολόγηση έφτανε τα 600 άτομα.

άλλοι επίσημοι εγκαινίασαν την ενοποιημένη πια σιδηροδρομική γραμμή Αθήνας-Θεσσαλονίκης κι έφεραν πιο κοντά πόλεις, όπως την Κοζάνη, τη Βέροια, τα Γιαννιτσά, τον Γιδά (Αλεξάνδρεια Ημαθίας). Βέβαια, το άρθρο υποστηρίζει ότι στις περιοχές αυτές έχει ενισχυθεί η τοπική ασφάλεια χάρη στη παρουσία του γαλλικού στρατού.⁹⁷ Η επισημότητα όμως της τελετής καταδείκνυε τη θέληση και την αγωνία της Αθήνας να αποδείξει την ενιαία κυριαρχία του κράτους σε ολόκληρη την επικράτεια. Επίσης, η σιδηροδρομική ενοποίηση αναιρούσε ένα εγγενές μειονέκτημα της ελληνικής επιστράτευσης: οι μεταφορές από τη νότια στη βόρεια Ελλάδα γίνονταν με την αναγκαστική επικουρία του ναυτικού, γεγονός που την καθιστούσε ευάλωτη στις διαθέσεις του κυρίαρχου βρετανικού στόλου της Μεσογείου.

Οι σύμμαχοι, όμως, προχώρησαν σε μεγαλύτερη πίεση προς την ελληνική κυβέρνηση στέλνοντας τη διακοίνωση της 8^{ης} Ιουνίου 1916 και απαιτώντας αποστράτευση του ελληνικού στρατού, παραίτηση της κυβέρνησης Σκουλούδη, διάλυση της Βουλής και διενέργεια εκλογών, καθώς και απομάκρυνση ανώτατων αξιωματούχων εχθρικών προς την Entente.⁹⁸

Το κλίμα διχασμού της πολιτικής ηγεσίας αλλά και του λαού επέτεινε και η επίσημη ίδρυση στις αρχές Ιουνίου του Πανελληνίου Συνδέσμου Εφέδρων (στο εξής ΠΣΕ) συγχρόνως με την αποστράτευση του στρατού. Ήταν η πρώτη μαζική πολιτική οργάνωση με αντιβενιζελικό μίσος και φιλοβασιλικό προσανατολισμό. Οι Επίστρατοι, όπως συνηθίζεται να ονομάζονται, είχαν τον χαρακτήρα παραστρατιωτικής πολιτοφυλακής κι απλώθηκαν σε τοπικό επίπεδο σε όλη τη χώρα. Σύμφωνα με το καταστατικό τους, σκοπός ήταν η πρόνοια για τους εφέδρους και τις οικογένειές τους, αλλά και η εθνική διαπαιδαγώγηση. Η δράση τους είχε μια ποικιλία ενεργειών, από δοξολογίες ή τηλεγραφήματα συμπαράστασης προς τον βασιλιά μέχρι βιαιοπραγίες εναντίον των βενιζελικών, αλλά και ένοπλη στρατιωτική δράση. Ο ρόλος τους θα κορυφωθεί μερικούς μήνες αργότερα, τον Νοέμβριο του 1916 στην Αθήνα.⁹⁹

Όπως αναφέρθηκε, ο ΠΣΕ απέκτησε τοπικές επιτροπές σε πολλές πόλεις, σε συνοικίες, ακόμη και σε χωριά, κυρίως της «Παλαιάς Ελλάδας». Στη Μακεδονία φαίνεται ότι η δράση του ήταν μειωμένη λόγω της παρουσίας συμμαχικών στρατευμάτων και της συγκρότησης της Επιτροπής Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη. Ο Μαυρογορδάτος παραθέτει στο παράρτημα του σχετικού βιβλίου του κατάλογο με τις τοπικές επιτροπές των Επίστρατων και τον αριθμό των μελών τους. Ο ΠΣΕ διέθετε επιτροπές στην Κοζάνη, στα Γρεβενά, στην Κατερίνη. Δεν καταγράφεται, όμως, επιτροπή στις πόλεις της κεντρικής Μακεδονίας, στη Βέροια, τη Νάουσα ή την Έδεσσα.¹⁰⁰ Το στοιχείο αυτό δείχνει το βάθος, την ένταση και τον χαρακτήρα του αντιβενιζελισμού στη Βέροια την άνοιξη του 1916.

⁹⁷ *Le Temps*, 23 Μαΐου 1916. Βλ. επίσης Βήττος, *ό.π.*, σ. 78.

⁹⁸ Λεονταρίτης, «Η Ελλάς και ο Α΄ Παγκόσμιος», σ. 36. Palmer, *ό.π.*, σ. 124.

⁹⁹ Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996. Ο συγγραφέας αναλύει το φαινόμενο των Επίστρατων και θεωρεί ότι ο Π.Σ.Ε είχε συγγενικά χαρακτηριστικά με άλλα πρωτοφασιστικά κινήματα της εποχής του Μεσοπολέμου.

¹⁰⁰ Μαυρογορδάτος, «Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση», σσ. 151-153.

Κατά τη διάρκεια του 1916 ο συμμαχικός στρατός στη Θεσσαλονίκη, όπως αναφέρθηκε, ενισχυόταν συνεχώς. Τον Ιούλιο προστέθηκε μια ρωσική ταξιαρχία, ενώ τον Αύγουστο αποστάλθηκε και μια ιταλική μεραρχία με ορεινό πυροβολικό κι ένα αλβανικό τάγμα πεντακοσίων ανδρών. Σ' αυτή τη δύναμη εντάχθηκαν και οι μονάδες του ανασυγκροτημένου σερβικού στρατού.¹⁰¹ Στις αρχές Αυγούστου ξεκίνησε μεγάλη γερμανοβουλγαρική επίθεση που θα οδηγούσε στην κατάληψη της ανατολικής Μακεδονίας και της ευρύτερης περιοχής της Φλώρινας στα δυτικά. Σύμφωνα με τηλεγράφημα του Γ'Σ.Σ. από τη Βέροια στις 4 Αυγούστου καταλήφθηκε η Φλώρινα και ο σταθμός της. Το Γ'Σ.Σ. επέμενε μάλιστα ότι τα ελληνικά φυλάκια στη δυτική Μακεδονία δεν παραχώρησαν τις θέσεις τους στον βουλγαρικό στρατό, όπως υποστηρίζει το γαλλικό στρατηγείο, αλλά ειδοποίησαν τους Σέρβους να τα καταλάβουν.¹⁰²

Οι υπηρεσίες του Γ'Σ.Σ., όπως προκύπτει από τις τηλεγραφικές ανταποκρίσεις προς το υπουργείο Στρατιωτικών και την Επιτελική Υπηρεσία Στρατού, προσπαθούσαν κι αυτές να καταγράψουν τις καθημερινές αποβιβάσεις, ενισχύσεις και προωθήσεις μέσω σιδηροδρόμου των συμμάχων προς το μέτωπο της δυτικής Μακεδονίας τον Αύγουστο του 1916. Φαίνεται ότι ο σιδηροδρομικός σταθμός της Βέροιας αποτελούσε βασικό σημείο παρακολούθησης αυτών των κινήσεων.¹⁰³ Ο επιτελάρχης του Γ'Σ.Σ. δεν ήταν όμως σε θέση να εκτελέσει τη διαταγή του Επιτελείου, να τοποθετηθούν δηλαδή αξιωματικοί ως επίτροποι στους σταθμούς της Θεσσαλονίκης, Βέροιας, Έδεσσας, Αμυνταίου και Φλώρινας. Δεν το επέτρεπε το γαλλικό Επιτελείο, γιατί προφανώς δεν επιθυμούσε έλληνες αξιωματικοί να ελέγχουν και να πληροφορούνται τις κινήσεις των συμμαχικών στρατευμάτων,¹⁰⁴ τη στιγμή που η σιδηροδρομική γραμμή ήταν συνεχώς στη διάθεση του *Sarrail* για τις προωθήσεις προσωπικού και υλικών προς το μέτωπο.¹⁰⁵ Είναι πάντως δεδομένο με βάση τα τηλεγραφήματα ότι και έλληνες και γάλλοι αξιωματικοί επιδίδονταν σε ενέργειες κατασκοπείας αμφοτέρων.¹⁰⁶

Στις 10 Αυγούστου ένα σύνταγμα του σερβικού στρατού πέρασε από τη Βέροια, κατέλαβε τη διάβαση της Καστανιάς και έκοψε την τηλεγραφική επικοινωνία της Βέροιας με την Αθήνα και τις πόλεις της δυτικής Μακεδονίας. Επομένως, διακόπηκαν και οι επικοινωνίες Γ' Σ.Σ. – υπουργείου Στρατιωτικών – 12^{ης} Μεραρχίας (Κοζάνη). Ο μόνος τρόπος επικοινωνίας με το στρατιωτικό κέντρο ήταν η αραιή ακτοπλοϊκή συγκοινωνία

¹⁰¹ Αξιοπρόσεκτο είναι το σχόλιο γαλλικής εφημερίδας για τη Μακεδονία εκείνη την περίοδο: "babel des guerriers" [η βαβέλ των πολεμιστών], *L'Intransigeant*, 23 Αυγούστου 1916.

¹⁰² ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 403/B/6: Τηλεγράφημα του επιτελάρχη του Γ'ΣΣ, Ν. Τρικούπη, από την Κοζάνη προς την Επιτελική Υπηρεσία Στρατού, Αριθ. 3514, 5 Αυγούστου 1916.

¹⁰³ Στο ίδιο, τηλεγράφημα του επιτελάρχη του Γ'ΣΣ, Ν. Τρικούπη, από την Κατερίνη προς την Επιτελική Υπηρεσία Στρατού, Αριθ. 1387, 10 Αυγούστου 1916.

¹⁰⁴ Στο ίδιο, τηλεγράφημα του επιτελάρχη του Γ'ΣΣ, Ν. Τρικούπη, από την Κοζάνη προς την Επιτελική Υπηρεσία Στρατού, Αριθ. 3509, 4 Αυγούστου 1916.

¹⁰⁵ *Le Journal*, 30 Αυγούστου 1916.

¹⁰⁶ ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 403/B/6: Τηλεγράφημα του επιτελάρχη του Γ'ΣΣ, Ν. Τρικούπη, από τη Βέροια προς την Επιτελική Υπηρεσία Στρατού, Αριθ. 1374, 5 Αυγούστου 1916. Ο επιτελάρχης αναφέρεται σε κάποιον ανθυπομοίραρχο Λαμπράκη, που εκτελούσε ειδική υπηρεσία πληροφοριών, και επισήμαινε ότι οι σύμμαχοι ασκούσαν ευρεία κατασκοπία.

Θεσσαλονίκης-Κατερίνης.¹⁰⁷ Τη φρούρηση των σημαντικών γεφυρών της Πιερίας (Μαυρονερίου και Αλιάκμονα) είχαν αναλάβει το Γ΄ Σύνταγμα Σκαπανέων και η 10^η Μεραρχία της Βέροιας. Δεν είχαν, ωστόσο, σαφείς διαταγές για τις ενέργειες που θα έπρεπε να κάνουν, στην περίπτωση απόπειρας κατάληψής τους (προφανώς από τις γαλλικές δυνάμεις).¹⁰⁸ Υπάρχουν επίσης αναφορές για πτήσεις γερμανικών αεροπλάνων στα μετόπισθεν των συμμάχων. Στα Γιαννιτσά ο βομβαρδισμός είχε και θύματα, ενώ δεν υπήρχαν εκεί συμμαχικά στρατεύματα.¹⁰⁹

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες πολεμικού αναβρασμού μπορεί να γίνει αντιληπτό το κλίμα ανησυχίας που επικρατούσε στην περιοχή της Βέροιας τον Αύγουστο του 1916. Μάλιστα η Βέροια παρουσιάζοταν τις μέρες εκείνες από τον φιλοβασιλικό Τύπο της Αθήνας ως το σημείο υποχώρησης των σερβικών δυνάμεων αλλά και αφετηρία εξόρμησής τους προς το θέατρο μαχών του Καϊμακτσαλάν στο δεύτερο δεκαπενθήμερο του Αυγούστου.¹¹⁰

Ζ. Οι πολεμικές επιχειρήσεις επισπεύδουν τις επαναστατικές κινήσεις στη Βέροια

Ο μοίραρχος Βέροιας Βούρος αναφέρει στο ημερολόγιό του ότι τον Ιούλιο του 1916 ήρθε στη Θεσσαλονίκη ο βουλευτής Μανούσος Βολουδάκης, ο οποίος υποστήριζε ότι, ακόμη κι αν η Entente έδινε ολόκληρη τη βαλκανική στην Ελλάδα, ο Κωνσταντίνος δεν επρόκειτο να εξέλθει από την ουδετερότητα. Το ίδιο μήνα φαίνεται, σύμφωνα με τον μοίραρχο, να συνέβη μια σημαντική υπηρεσιακή αλλαγή στην Αστυνομική Διεύθυνση Βέροιας. Με τηλεγραφική διαταγή η αστυνομική δύναμη της πόλης θα υπαγόταν στο εξής κατευθείαν στο Αρχηγείο Χωροφυλακής στην Αθήνα κι όχι στη Ανωτέρα Διοίκηση Χωροφυλακής Μακεδονίας. Τη διαταγή εξέδωσε ο Αρχηγός Χωροφυλακής, συνταγματάρχης Παύλος Ραζέλος και ζητούσε τηλεφωνική διαβεβαίωση για την εκτέλεση της διαταγής του, για την οποία ο Βούρος συμπληρώνει στο ημερολόγιό του με νόημα: «ήν ακόμη δέν έλαβε». Η κίνηση αυτή δείχνει την έκδηλη ανησυχία στην πρωτεύουσα για τη δράση της αστυνομίας της Βέροιας το καλοκαίρι του 1916. Από την άλλη μεριά ο συγγραφέας μεταφέρει το κλίμα που επικρατούσε στη Μακεδονία. Οι σύμμαχοι, όπως σημειώνει, έβλεπαν την ελληνική καθυστέρηση και αδράνεια και

¹⁰⁷ ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 403/Β/6: Τηλεγράφημα του επιτελάρχη του Γ΄Σ.Σ., Ν. Τρικούπη, από τον Βόλο προς την Επιτελική Υπηρεσία Στρατού, Αριθ. 1401, 12 Αυγούστου 1916. General Cordonnier, *Ai-je trahi Sarrail?*, Εκδόσεις Les Etincelles, Παρίσι 1930, σ. 161.

¹⁰⁸ Στο ίδιο, τηλεγράφημα του επιτελάρχη του Γ΄ΣΣ, Ν. Τρικούπη, από τον Βόλο προς την Επιτελική Υπηρεσία Στρατού, Αριθ. 3534, 28 Αυγούστου 1916. Το Γ΄ Σύνταγμα Σκαπανέων είχε μετασταθμεύσει στη Νάουσα μετά την αποστράτευση του Ιουνίου κι ένα τάγμα γεφυροποιών του Β΄ Σ.Σ. στη Βέροια, βλ. σχετικά, *Σκριπ*, 16 Ιουνίου 1916.

¹⁰⁹ Στο ίδιο, τηλεγράφημα του επιτελάρχη του Γ΄ΣΣ, Ν. Τρικούπη, από την Κατερίνη προς την Επιτελική Υπηρεσία Στρατού, Αριθ. 4535, 20 Αυγούστου 1916.

¹¹⁰ *Σκριπ*, 10 Αυγούστου 1916. *Εμπρός*, 17, 22 Αυγούστου 1916.

ζητούσαν από έλληνες παράγοντες να εμποδιστεί η κάθοδος του σλαβισμού στη Μεσόγειο. Να ληφθεί υπόψη, όπως θα φανεί παρακάτω, ότι ο Βούρος γνώριζε γαλλικά.¹¹¹

Μετά την κατάληψη της Φλώρινας μία ίλη γερμανικού ιππικού έφτασε στα Καϊλάρια (Πτολεμαΐδα). Ο μοίραρχος στο ημερολόγιό του πιστεύει ότι αυτή η εχθρική ενέργεια έγινε με υπόδειξη της ελληνικής κυβέρνησης, προκειμένου να αναβληθούν οι προγραμματισμένες εκλογές του Σεπτεμβρίου. Πολλοί οπλίτες που υπάγονταν στην Αστυνομική Διεύθυνση Βέροιας (στις επαρχίες Καρατζόβας, Βοδενών, Νάουσας, Γιαννιτών, Κατερίνης και Βέροιας) επειδή φοβούνταν μήπως μοιραστούν την ίδια τύχη με αυτούς που αιχμαλωτίστηκαν στην ανατολική Μακεδονία και τη Φλώρινα, επιχείρησαν να περάσουν τον Αλιάκμονα, που σηματοδοτούσε τα όρια του ελέγχου των συμμαχικών στρατευμάτων. Ο Βούρος, γράφει, ότι κάλεσε τότε σχεδόν τους μισούς από τους 200 άνδρες της δύναμης της Αστυνομικής Διεύθυνσης (αυτοί δηλαδή που ανήκαν στη Διεύθυνση Βέροιας) και τους ζήτησε να δηλώσουν ποιοι επιθυμούσαν να παραμείνουν και να αποκρούσουν την επίθεση των Γερμανο-βουλγάρων. Όσοι θα επέλεγαν να καταφύγουν στο νότο, μπορούσαν να φύγουν «άνευ φόβου και δισταγμού». Ο ίδιος θεωρεί ότι με το τέχνασμά του αυτό πέτυχε να παραμείνουν οι περισσότεροι, εκτός από πολύ λίγους, οι οποίοι έφυγαν προς Κατερίνη και Αθήνα.¹¹²

Στις 12 Αυγούστου σε ένα μικρό άρθρο στην τρίτη σελίδα της αντιβενιζελικής εφημερίδας *Σκριπ*, ανάμεσα σε μεγάλους τίτλους σχετικά με συγκεντρώσεις σωματείων, συντεχνιών και συλλόγων Επιστράτων, υπήρχε μια μικρή μονόστηλη είδηση σχετικά με συλλαλητήριο βενιζελικών στη Βέροια και αλλού. Οι συγκεντρωμένοι συνέταξαν ψήφισμα προς τον βασιλιά και την κυβέρνηση Ζαΐμη, διαμαρτυρόμενοι για την εισβολή των Γερμανο-βουλγάρων στη Μακεδονία και ζητούσαν να ακολουθηθεί η πολιτική του Βενιζέλου. Την ίδια είδηση μετέδιδαν και πολλές γαλλικές εφημερίδες.¹¹³ Φαίνεται ότι συλλαλητήρια έγιναν εκτός από τη Βέροια, στην Κοζάνη, στη Σιάτιστα, στη Μυτιλήνη, στα Ιωάννινα, αλλά και στην «Παλαιά Ελλάδα». Η εφημερίδα *Νέα Ημέρα* όμως, που ήταν προσκείμενη στους Επιστράτους, αναφερόταν σε πέντε μόνο συγκεντρώσεις, τις πιο ανώδυνες για το κωνσταντινικό καθεστώς.¹¹⁴

Ο γαλλικός Τύπος είχε πια καθημερινές αναφορές για τις στρατιωτικές κινήσεις στη Μακεδονία, στον βαθμό βέβαια που το επέτρεπε η λογοκρισία. Στις 23, 24 και 26 Αυγούστου σε γαλλικά φύλλα εμφανίζεται η είδηση ότι οι Γερμανο-βούλγαροι επιχειρούσαν από τα νότια της λίμνης του Οστρόβου (Βεγορίτιδα) προς την κατεύθυνση

¹¹¹ Αρχείο ΚΤΙΠ Βέροιας, φάκ. «Επιτροπή Εθνικής Άμυνας»: Απόσπασμα από τις προσωπικές αναμνήσεις του μοίραρχου Γεώργιου Βούρου.

¹¹² Στο ίδιο.

¹¹³ *Σκριπ*, 12 Αυγούστου 1916 και οι γαλλικές εφημερίδες *L'Action Française*, *L'Homme Libre*, *La Libre Parole*, *Le Figaro*, *Le Petit Parisien*, *L'Humanité*, *La Croix*, *Le Gaulois*, 28 Αυγούστου 1916.

¹¹⁴ Μαυρογορδάτος, «Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση», σ. 79.

της Βέροιας, σε επανάληψη του ελιγμού της Πολωνίας το καλοκαίρι του 1915. Η ορμή της επίθεσης προκαλούσε τον πανικό των κατοίκων της Μακεδονίας και της Βέροιας.¹¹⁵

Ο Αύγουστος του 1916 αποτελεί για την Ελλάδα έναν κομβικό και κρίσιμο μήνα. Στην κατοχή της Θεσσαλονίκης από τους συμμάχους είχε προστεθεί και η φανερή πια παρέμβασή τους στα εσωτερικά ζητήματα. Τον Αύγουστο μάλιστα επέβαλαν την αντικατάσταση του Βίκτωρα Δούσμανη από την αρχηγία του Επιτελείου από το Κωνσταντίνο Μοσχόπουλο. Στην «Παλαιά Ελλάδα» μια σύρραξη αποτελούσε ανεπιθύμητη επιλογή για τους περισσότερους. Στη «Νέα Ελλάδα» όμως όπου οι πληθυσμοί ήταν ήδη αντιμέτωποι με τον πόλεμο και την προοπτική μιας βουλγαρικής κατοχής, ή της προσφυγιάς – μια συνηθισμένη εικόνα για την εποχή - η κατάσταση οδηγούσε πολλούς πολιτικούς και στρατιωτικούς παράγοντες σε ριζοσπαστικές λύσεις.

¹¹⁵ *L' Intransigeant*, 23 Αυγούστου 1916. *La République Française, Le Rappel, L'Ouest-Éclair, Le XIXe Siècle*, 24 Αυγούστου 1916. *Journal des Débats Politiques et Littéraires*, 26 Αυγούστου 1916. Μάλιστα η τελευταία αναφέρει μια ενδιαφέρουσα είδηση για το γαλλικό κοινό, ότι η γυναίκα του γάλλου προξένου στην Κοζάνη μεταφέρθηκε προληπτικά στη Λάρισα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Το κίνημα της «Εθνικής Αμύνης» στη Βέροια

Α. Το κίνημα της «Εθνικής Αμύνης» και η «Προσωρινή Κυβέρνηση» της Θεσσαλονίκης

Στις 16 Αυγούστου 1916 ξέσπασε στη Θεσσαλονίκη το κίνημα της «Εθνικής Άμυνας» (στο εξής Ε.Α.). Το κίνημα της Θεσσαλονίκης αποτέλεσε κατά κάποιον τρόπο ένα πρότυπο για παρόμοιες κινήσεις σε άλλες πόλεις της Μακεδονίας. Την ηγεσία της επανάστασης είχαν οι Επαμεινώνδας (Παμίκος) Ζυμβρακάκης, αντισυνταγματάρχης ιππικού, Κωνσταντίνος Μαζαράκης, αντισυνταγματάρχης πυροβολικού, Δημήτριος Κοκκαλάς, μοίραρχος, Αλέξανδρος Ζάννας, Περικλής Αργυρόπουλος, Γεώργιος Ζερβός, αντιπρόσωπος Δράμας, Νικόλαος Πάζης, αντιπρόσωπος Σερρών και Πέτρος Γραϊκός, αντιπρόσωπος Φλώρινας, πρόσωπα γνωστά και από τη συγκρότηση της Επιτροπής τον Δεκέμβριο του 1915.¹¹⁶ Το κίνημα ξεκίνησε από την κρητική χωροφυλακή που έδρευε στην πόλη και μεμονωμένους αξιωματικούς και οπλίτες της 11^{ης} Μεραρχίας που βρίσκονταν εκεί. Πολλές αποστρατευμένες μονάδες, όμως, αλλά και η Μεραρχία με επικεφαλής τον επιτελάρχη του Γ' Σ.Σ., Νικόλαο Τρικούπη, επιχείρησαν να το καταστείλουν και θα το κατάφερναν, αν δεν επενέβαινε ο ίδιος ο Sarrail με τις γαλλικές δυνάμεις. Οι απρόβλεπτες πολιτικές περιστάσεις, η προοπτική μιας γενικευμένης απειθαρχίας στον στρατό και το αβέβαιο μέλλον ενός διχασμού κατέστησαν μικρή τη διείσδυση του κινήματος στη Μεραρχία.

Ο τότε λοχαγός Νεόκοσμος Γρηγοριάδης αφηγείται σε απομνημονεύματά του το κλίμα και τις εξελίξεις εκείνων των ημερών. Υποστηρίζει – μια άλλη εκδοχή της φήμης του Δεκεμβρίου του 1915 – ότι οι σύμμαχοι είχαν σκοπό να εγκαταστήσουν προσωρινά στη Θεσσαλονίκη την έδρα του βασιλιά της Σερβίας Πέτρου Α' και η απόφασή τους αυτή μεταφέρθηκε από έναν υπασπιστή του Sarrail και την εξακρίβωσαν από τον ίδιο τον στρατηγό οι Ζάννας και Ζυμβρακάκης. Μάλιστα, συνεχίζει, αμέσως μετά το κίνημα ο ίδιος έδιωξε τον σέρβο έπαρχο Έδεσσας και ο Sarrail έστειλε έλληνα νομάρχη στη Φλώρινα, ματαιώνοντας τον διορισμό Σέρβου.¹¹⁷ Φαίνεται πάντως ότι η ρευστή

¹¹⁶ Μακεδονία, 18 Αυγούστου 1916.

¹¹⁷ Νεόκοσμος Γρηγοριάδης, *Η Εθνική Άμυνα της Θεσσαλονίκης του 1916 (πραγματική εξιστόρηση)*, Αθήνα 1960, σσ. 16-18, 24. Δεν παραλείπει, όμως, να παραδεχτεί ότι η απόφαση αυτή των συμμάχων δεν επιβεβαιώνεται από καμιά γαλλική πηγή, ούτε ακόμη και από τα απομνημονεύματα του Sarrail. Θεωρεί, όμως, ότι οι σύμμαχοι για στρατιωτικούς και πολιτικούς λόγους θα το έκαναν, όπως αργότερα το 1918 ήταν έτοιμοι να υποσχεθούν στη Βουλγαρία τμήματα της ελληνικής Μακεδονίας, όταν η ίδια υπέβαλε κρυφά όρους ειρήνης. Σχετικά με τον σερβικό παράγοντα βλ. Χασιώτης, «Διπλωματικά διλήμματα», σσ. 195, 200-201. Για το κίνημα της Θεσσαλονίκης βλ. επίσης Λεονταρίτης, «Η Ελλάδα και ο Α' Παγκόσμιος», σ. 37. Μαυρογορδάτος, «1915: Ο Εθνικός Διχασμός», σσ. 86-90. Βερέμης, *ό.π.*, σσ. 56-57. Γιάννης Μουρέλος, «Η προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και οι σχέσεις με τους συμμάχους (Σεπτέμβριος 1916 - Ιούνιος 1917)», *Μνήμων*, 8 (1982), 150-188.

στρατιωτική κατάσταση και η ανασφάλεια έκαναν πολλούς να αναρωτιούνται για τη βεβαιότητα της ελληνικής κυριαρχίας στην πόλη και στην περιοχή.¹¹⁸

Οι Σέρβοι επανήλθαν αργότερα με νέο αίτημα προς τους Γάλλους για μετεγκατάσταση της σερβικής κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη, ενώ στις αρχές Μαΐου του 1917 πρότειναν ως εναλλακτική λύση να εγκατασταθεί η σερβική κυβέρνηση σε μια ουδέτερη ζώνη στη Νάουσα. Οι επόμενες πολιτικές εξελίξεις του καλοκαιριού του 1917, με την επανένωση της χώρας και την ενίσχυση της ελληνικής κυριαρχίας στη Μακεδονία, η πυρκαγιά στη Θεσσαλονίκη, τον Αύγουστο του 1917 και οι σερβικές εσωτερικές εξελίξεις ακύρωσαν στην πράξη μια τέτοια προοπτική.¹¹⁹

Εντωμεταξύ, ο διοικητής της 10^{ης} Μεραρχίας Παρασκευόπουλος έστειλε στην Αθήνα ένα αναλυτικό τηλεγράφημα, αναγγέλλοντας ότι «έπαναστατικόν κίνημα ἔλαβεν χώρα Θεσσαλονίκη». Οι πληροφορίες του ήταν ότι είχε προσχωρήσει σε αυτό όλη η χωροφυλακή, το στρατηγείο του Γ' Σ.Σ. ήταν άδαιο και φρουρούνταν από συμμαχικά στρατεύματα, ενώ αγνοούνταν η τύχη του προσωπικού. Ανέφερε επίσης τις θετικές διαθέσεις των κατοίκων απέναντι στο κίνημα και έδινε σημαντικές πληροφορίες για τη φρουρά της πόλης (που ενδιέφερε ιδιαίτερα το στρατιωτικό κέντρο): όσοι ασπάστηκαν το κίνημα έμειναν ελεύθεροι, ενώ όσοι αρνήθηκαν, αφοπλίστηκαν και οδηγήθηκαν φρουρούμενοι στο Μικρό Καραμπουρνού. Επιπλέον, έγινε συμπλοκή μεταξύ τμημάτων του 13^{ου} Συντάγματος Πεζικού και επαναστατών χωροφυλάκων με τρεις νεκρούς και δέκα τραυματίες. Κατασχέθηκε επίσης όλο το στρατιωτικό υλικό. Η τηλεγραφική αναφορά δόθηκε από την Κατερίνη κι όχι από την έδρα της Μεραρχίας στη Βέροια, γιατί, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, κάθε επικοινωνία με τη Θεσσαλονίκη είχε ήδη διακοπεί. Για τον λόγο αυτό ο μέραρχος έστειλε έφιππους αγγελιαφόρους στην Κατερίνη κι από εκεί γινόταν η τηλεγραφική επικοινωνία με την Αθήνα.¹²⁰

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος θεώρησε το κίνημα της Ε.Α. «πρώωρο». Όπως βεβαίωσε, όμως, το βρετανικό προξενείο, όσο περνούσαν οι μέρες, χωρίς την πολιτική κηδεμονία του Βενιζέλου, η επανάσταση φυλλορροούσε και οι επιστρατευμένοι έρχονταν χωρίς τη θέλησή τους από τις επαρχίες. Ο Παρασκευόπουλος, αν και είχε βολιδοσκοπηθεί για την αρχηγία του κινήματος, ανέμενε μια πρωτοβουλία του ίδιου του Βενιζέλου.¹²¹

Στις 13 Σεπτεμβρίου ο Βενιζέλος έφυγε από την Αθήνα με κατεύθυνση την Κρήτη.¹²² Στη συνέχεια, αφού πέρασε από τη Μυτιλήνη, έφτασε στη Θεσσαλονίκη, όπου εγκατέστησε στις 26 Σεπτεμβρίου 1916 «Προσωρινή Κυβέρνηση» (στο εξής Π.Κ.) και κήρυξε επιστράτευση στον χώρο της Μακεδονίας και στα νησιά του Αιγαίου. Η «Τριανδρία», που κυβερνούσε το λεγόμενο «Κράτος της Μακεδονίας», αποτελούνταν

¹¹⁸ Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη, Πόλη των φαντασμάτων*, μετάφρ. Κ. Κουρεμένος, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 369.

¹¹⁹ Χασιώτης, «Διπλωματικά διλήμματα», σσ. 220-226.

¹²⁰ ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 403/ΣΤ/1: Τηλεγράφημα του στρατηγού Παρασκευόπουλου προς την Επιτελική Υπηρεσία Στρατού από την Κατερίνη, Αριθ. 335, 19 Αυγούστου 1916.

¹²¹ Βερέμης, *ό.π.*, σσ. 56, 59.

¹²² Ο Βεντήρης ήταν αυτόπτης μάρτυς της περιπέτειας και των δυσκολιών της αναχώρησης Βενιζέλου-Κουντουριώτη από το Φάληρο (Βεντήρης, *ό.π.*, σ. 208).

από τον Βενιζέλο, τον ναύαρχο Παύλο Κουντουριώτη και τον στρατηγό Παναγιώτη Δαγκλή.¹²³ Πάντως η Π.Κ. δεν μπόρεσε να οργανώσει σύντομα μάχιμη δύναμη, εξαιτίας της έλλειψης σαφούς πολιτικής υποστήριξης όλων των συμμάχων στο κίνημα. Αργότερα, στα τέλη του 1916, συγκροτήθηκε το «Σῶμα Στρατοῦ τῆς Μακεδονίας» με διοικητή τον στρατηγό Παρασκευόπουλο.

B. Η 10^η Μεραρχία της Βέροιας και ο ρόλος του υποστράτηγου Παρασκευόπουλου

Οι φήμες και οι ειδήσεις για αναταραχή στη κορυφή του στρατού στη Βέροια εντάθηκαν τον Αύγουστο του 1916. Διαδόσεις και πληροφορίες είχαν φτάσει μέχρι την κορυφή της στρατιωτικής ηγεσίας στην Αθήνα. Σε προσωπικό κρυπτογραφημένο τηλεγράφημα προς τον αρχηγό του Γ' Σ.Σ., στρατηγό Κωνσταντίνο Μοσχόπουλο, ο Αρχηγός του Επιτελείου Βίκτωρ Δούσμανης του γνωστοποιούσε ότι ο ίδιος ο βασιλιάς έγινε αποδέκτης πληροφοριών σχετικά με δηλώσεις ανώτερων αξιωματικών, του αντισυνταγματάρχη Βλαχογιάννη στη Νάουσα και των ταγματάρχων Μπαρτζώκα και Λύκου, εναντίον της κυβερνητικής πολιτικής και του βασιλιά, ενώ σύμφωνα με τις ίδιες πηγές και ο μέραρχος Παρασκευόπουλος συμμεριζόταν δημόσια αυτές τις θέσεις. Ο Δούσμανης λοιπόν του ζητούσε να επιληφθεί ο ίδιος της κατάστασης.¹²⁴

Η φημολογία σχετικά με τη στάση του Παρασκευόπουλου αποτυπώνεται και στις εφημερίδες της εποχής. Στο *Εμπρός*, όπου προβάλλεται ο ηρωισμός και η αντίσταση των στρατιωτικών της 11^{ης} Μεραρχίας στη Θεσσαλονίκη κατά τη διάρκεια του κινήματος της Ε.Α., παρουσιάζεται με ειρωνικό ύφος ο Κωνσταντίνος Μαζαράκης να υπόσχεται στους αξιωματικούς ότι ο στρατηγός Παρασκευόπουλος θα εντασσόταν στο κίνημα. Σημειώνεται, επίσης, ότι στους στρατώνες του Γ' Σ.Σ. βρίσκονταν για υπηρεσιακούς λόγους 150 Εύζωνοι από τη Βέροια.¹²⁵

Φαίνεται, λοιπόν, ότι κυκλοφορούσαν διαφορές φήμες σχετικά με τη στρατιωτική κατάσταση στη Βέροια, αφού, σύμφωνα με γαλλική εφημερίδα, η εκκένωση της Κοζάνης και η υποχώρηση του ελληνικού στρατού δεν ακολουθούσε τον δρόμο προς Βέροια, αλλά προς τα Σέρβια (και Λάρισα), ώστε να μη συνταχθούν οι μονάδες που υποχωρούσαν με τους επαναστάτες, όπως γράφεται, της τοπικής φρουράς της πόλης.¹²⁶

¹²³ Στα επίσημα κείμενα «Προσωρινή Κυβέρνηση» δεν ονομαζόταν το σύνολο των υπουργών και συμβούλων αλλά μόνο η «Τριανδρία». Στα διατάγματα κάτω από τον τίτλο «Προσωρινή κυβέρνηση» υπέγραφαν τα τρία ηγετικά στελέχη και μετά υπέγραφε ο αρμόδιος υπουργός-σύμβουλος, βλ. Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Οι 'αναθεματισμένοι' και τα δημοσιονομικά προβλήματά τους: Νόμισμα και έσοδα της Τριανδρίας», *Ιστορικά, Εθνικός Διχασμός*. Ο Κωνσταντίνος, ο Βενιζέλος και το «Αναθεμα», 1916-1917 (Νοέμβριος 2009), 79-104.

¹²⁴ ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 371/Β/2: Τηλεγράφημα του Επιτελέαρχη Δούσμανη προς τον στρατηγό Μοσχόπουλο από την Επιτελική Υπηρεσία, Αριθ. 707 (στο πρωτότυπο έχει γραφεί η χρονολογία 1916 αλλά με ερωτηματικό και δυσανάγνωστα η λέξη Φεβρ.).

¹²⁵ *Μακεδονία*, 22 Αυγούστου 1916 και *Εμπρός*, 24 Αυγούστου 1916.

¹²⁶ *L'Écho de Paris*, 5 Σεπτεμβρίου 1916.

Στο μεταξύ η Επιτροπή της Θεσσαλονίκης διεμήνυσε στον λοχαγό Νεόκοσμο Γρηγοριάδη την επανάσταση. Ο λοχαγός βρισκόταν με άδεια στη Έδεσσα, ενώ η μονάδα του (29^ο Σύνταγμα Πεζικού) είχε αποσυρθεί στη Βέροια. Τηλεγράφησε στη 10^η Μεραρχία στη Βέροια ότι ανέλαβε την αρχηγία της φρουράς στην Έδεσσα και ενήργησε, ώστε να προσχωρήσει στο κίνημα η φρουρά και να δημιουργηθεί στην πόλη τοπική Επιτροπή Ε.Α. Παρόλη την προσπάθειά του, το βράδυ της 18^{ης} Αυγούστου πολλοί υπαξιωματικοί έφυγαν προς τη Βέροια. Στις 22 του μηνός η επαναστατημένη φρουρά της Έδεσσας, κατόπιν διαταγής από τη Θεσσαλονίκη, μετέβη σιδηροδρομικώς εκεί, αφού πέρασε από τη Βέροια. Μαζί προσήλθαν η επαναστατημένη χωροφυλακή και μια ομάδα κατοίκων με επικεφαλής την τοπική Επιτροπή Ε.Α. της Έδεσσας. Αργότερα ο 1^{ος} Λόχος του 29^{ου} Συντάγματος αποτέλεσε τον πυρήνα του «Α΄ Τάγματος Εθνικής Αμύνης». Στις 9 Σεπτεμβρίου η συγκεκριμένη μονάδα αναχώρησε για το μέτωπο του Στρυμόνα και συμμετείχε σε αγγλικό σχηματισμό υπό συμμαχική διοίκηση.¹²⁷ Στο μεταξύ όσοι αξιωματικοί, υπαξιωματικοί και στρατιώτες διαχώρισαν τη θέση τους από τους επαναστάτες είχαν αρχίσει να προσέρχονται στη Μεραρχία στη Βέροια τις επόμενες ημέρες.¹²⁸

Η γαλλική εφημερίδα *Le Journal* γράφει ότι μαζί με τον Λόχο της Έδεσσας στη Θεσσαλονίκη κατέφθασε στις 18 Αυγούστου ο ίδιος ο Παρασκευόπουλος.¹²⁹ Κάτι τέτοιο όμως δεν διασταυρώνεται. Αντίθετα, ο Βούρος αναφέρει ότι τη νύχτα της 19^{ης} προς την 20^η Αυγούστου στα γραφεία της Επιτροπής στη Θεσσαλονίκη, όπου ήταν και ο ίδιος παρών, έγινε «θυελλώδης» συζήτηση μεταξύ μελών της Επιτροπής, όταν προτάθηκε να αναλάβει την αρχηγία του κινήματος ο υποστράτηγος Παρασκευόπουλος. Ο Παμίκος Ζυμβρακάκης φέρεται να υποστήριζε ότι ο αρχηγός έπρεπε να είναι μέλος της Επιτροπής. Στο τέλος αποφασίστηκε να σταλεί στη Βέροια επιτροπή, αποτελούμενη από τους Αργυρόπουλο, τον συνταγματάρχη της επιμελητείας Μακκά και τον Θαλή Κουτούπη.¹³⁰

Στην πάντα αισιόδοξη, όμως, *Μακεδονία* σε έκτακτη είδηση που προερχόταν από τη βραδινή συνεδρίαση της Επιτροπής, αφού αναφέρεται ότι ο στρατηγός Εμμανουήλ Ζυμβρακάκης ανέλαβε την αρχηγία του κινήματος, ο αρθρογράφος συμπλήρωνε, μάλλον πρόωρα όπως φαίνεται, ότι την ίδια ημέρα θα ερχόταν ο Παρασκευόπουλος στη

¹²⁷ Γρηγοριάδης, *ό.π.*, σσ. 24-25. Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, «Η ελληνική συμμετοχή στον πόλεμο», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σ. 56. Βήττος, *ό.π.*, σσ. 110, 120, 148. *Μακεδονία*, 23 Αυγούστου 1916.

¹²⁸ ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 403/ΣΤ/1: Τηλεγραφήματα του στρατηγού Παρασκευόπουλου προς την Επιτελική Υπηρεσία Στρατού από την Κατερίνη, Αριθ. 347, 23 Αυγούστου και 359, 27 Αυγούστου 1916.

¹²⁹ *Le Journal*, 4 Σεπτεμβρίου 1916.

¹³⁰ Πρέπει μάλλον να πρόκειται για τον αντισυνταγματάρχη Μακκά, ο οποίος μεσολάβησε στις διαπραγματεύσεις μεταξύ του επιτελάρχη Τρικούπη και των επαναστατών στη Θεσσαλονίκη στη διάρκεια του κινήματος και σε λίγες μέρες διορίστηκε από την Επιτροπή Εθνικής Άμυνας ως «αρχηγός του οικονομικού» (βλ. *Μακεδονία*, 18 και 22 Αυγούστου 1916), και αργότερα διευθυντής των οικονομικών υπηρεσιών του Σώματος Στρατού Μακεδονίας (*Μακεδονία*, 2 Οκτωβρίου 1916). Ο Θαλής Κουτούπης ήταν δημοσιογράφος, υπουργός Οικονομικών της Προσωρινής Κυβέρνησης και αργότερα πανεπιστημιακός. Ήταν ο συγγραφέας του πρωτοσέλιδου άρθρου της *Μακεδονίας* στις 14 Αυγούστου 1916 με τίτλο «Ο καταχθόνιος», το οποίο αναφερόταν στον μόλις παυθέντα αρχηγό του Επιτελείου, Βίκτωρα Δούσμανη.

Θεσσαλονίκη, για να συνεννοηθεί με την Επιτροπή και θα γύριζε πίσω στη Βέροια να προβεί σε επιστράτευση.¹³¹

Στο μεταξύ η επιτροπή που είχε οριστεί στη Θεσσαλονίκη πήγε μαζί με τον Βούρο το πρωί της 20^{ης} Αυγούστου με αυτοκίνητο στη Βέροια στο σπίτι του Παρασκευόπουλου. Ο στρατηγός, σύμφωνα με τον μοίραρχο, ήταν ενημερωμένος ότι «προετοιμάζομαι εις εξέγερσιν τῶν κατοίκων τῆς περιφέρειάς μου καὶ τοῦ σχηματισμοῦ Ἐπιτροπῆς Ἐθνικῆς Ἀμύνης». Ανάμεσα τους διαμείφθηκε ο παρακάτω διάλογος, σύμφωνα με τον μοίραρχο:

-Τὶ νέα κ. Βοῦρε;

-Ἐπαναστατικὸς ἄνεμος πνέει, Στρατηγέ μου.

-Ἄς φύγη πρῶτα ἡ Μεραρχία ἀπ' ἐδῶ καὶ κάμε κατόπιν ὅ,τι θέλεις.¹³²

Ὅπως υποστηρίζει, το υπουργεῖο Στρατιωτικῶν, επειδὴ φοβόταν μήπως διαλυθεῖ, ἢ διαρρεῦσει ἡ δύναμη τῆς Μεραρχίας πρὸς τοὺς επαναστάτες, εἶχε διατάξει τὴ μεταστάθμευσή της ἀπὸ τῆ Βέροια στὴν Κατερίνη. Ἡ Μεραρχία «ἐν ἀποσυνθέσει», ἐφτάσε στὴν Κατερίνη, ἐνῶ στὸν Παρασκευόπουλο χορήγησε αυτοκίνητο γιὰ τὴ μεταφορὰ του ὁ γάλλος στρατηγὸς Cordonnier, που εἶχε ἤδη καταλύσει στὴ Βέροια. Τὴν εἰκόνα διάλυσης τοῦ σχηματισμοῦ φανερώνουν δυο περιστατικὰ που προβάλλει ὁ Βούρος. Πολλοὶ κωνσταντινικοὶ αξιωματικοὶ καλοῦσαν τοὺς στρατιώτες νὰ γυρῖσουν στα σπίτια τοὺς «διότι δὲν θέλη πόλεμον ὁ Κουμπάρος».¹³³ Τὴν ἄλλη ἡμέρα τὸν πληροφόρησαν ὅτι ομάδες στρατιωτῶν (ἐνστολοὶ ἢ καὶ με πολιτικὰ ρούχα) ἐφευγαν ἀπὸ τὴ Βέροια πρὸς Νάουσα, Γιαννιτσὰ ἢ Κατερίνη. Αποκορύφωμα τοῦ «καταντήματος» τῆς Μεραρχίας, γράφει, ἦταν τὸ γεγονός ὅτι ἀγγαρεύτηκαν ἀθίγγανοι, γιὰ νὰ μεταφέρουν τὸ πολεμικὸ υλικὸ ἀπὸ τὴ Βέροια στὴν Κατερίνη. Κάνει ἐπίσης λόγο γιὰ τὴ διάλυση τοῦ τάγματος γεφυροποιῶν τοῦ Μηχανικοῦ που εἶχε διοικητὴ τὸν συνταγματάρχη Ορφανίδη.¹³⁴

Εἰδικὰ πάντως οἱ ἀναφορὲς γιὰ τὸ τάγμα Μηχανικοῦ τῆς Βέροιας δείχνουν ὅτι υπῆρχαν κι ἄλλοι δίαυλοι ἐπικοινωνίας τοῦ Ἐπιτελείου - ἐκτὸς τῆς ἐπίσημης μέσω τοῦ μεράρχου - με τὶς μονάδες που βρίσκονταν σε περιοχὲς τὶς ὁποῖες ἀρχίζαν νὰ ἐλέγχουν οἱ επαναστάτες. Λεπτομέρειες σχετικὰ με τὴ διάλυση τοῦ τάγματος, τὴ φυλάκιση τῶν αξιωματικῶν καὶ τὴν προσχώρηση Ορφανίδη εἶχε μεταδώσει σε τηλεγράφημα, κατόπιν διαταγῆς τοῦ ἴδιου τοῦ Ἐπιτελείου, ἑνὰς ἀνθυπολοχαγός.¹³⁵

Ὁ ἴδιος ὁ Παρασκευόπουλος σε ἑνὰ ἀπελπισμένον τηλεγράφημά του στὶς 20 Αυγούστου ἀνέφερε ὅτι στὴ Μεραρχία εἶχαν τρῶφιμα μόνο γιὰ ἕναν μῆνα ἀκόμα,

¹³¹ Μακεδονία, 22 Αυγούστου 1916.

¹³² Ἀρχεῖο ΚΤΙΠ Βέροιας, φάκ. «Ἐπιτροπὴ Ἐθνικῆς Ἀμυνας»: Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὶς προσωπικὲς ἀναμνήσεις τοῦ μοίραρχου Γεώργιου Βούρου.

¹³³ Ὁ Κωνσταντῖνος, στὴ βάπτιση τῆς κόρης τοῦ Αικατερίνης, εἶχε προσκαλέσει τηλεγραφικὰ ὅλες τὶς μονάδες τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου ὡς ἀναδόχους. Ἡ κίνηση αὐτὴ ἀποδείχτηκε μεγαλοφυῆς. Ὅπως ἀναρωτιέται ρητορικὰ ὁ Μαυρογορδάτος, ποῖος πολιτικὸς μποροῦσε νὰ συναγωνισθεῖ τὸν βασιλιά ὡς κουμπάρο; (Μαυρογορδάτος, «1915: Ὁ Ἐθνικὸς Διχασμὸς», σ. 181).

¹³⁴ Ἀρχεῖο ΚΤΙΠ Βέροιας, φάκ. «Ἐπιτροπὴ Ἐθνικῆς Ἀμυνας»: Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὶς προσωπικὲς ἀναμνήσεις τοῦ μοίραρχου Γεώργιου Βούρου.

¹³⁵ ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 403/ΣΤ/2: Τηλεγράφημα τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ Πέτρου Μαλιαρὰ πρὸς τὴν Ἐπιτελικὴ Ὑπηρεσίαν Στρατοῦ ἀπὸ τὴν Κατερίνη, Ἀριθ. Α.Υ., 1 Σεπτεμβρίου 1916.

χρειαζόταν επειγόντως χρήματα από το επαρχιακό ταμείο της Βέροιας και των Γιαννιτών, δεν είχε καμιά επαφή με τη Θεσσαλονίκη ούτε είχε λάβει διαταγές από το υπουργείο Στρατιωτικών και παρακαλούσε να απαγορευτεί στους αξιωματικούς να αναχωρούν προς τη Θεσσαλονίκη, γιατί συλλαμβάνονταν από τους επαναστάτες.¹³⁶

Από την Κατερίνη πια ο στρατηγός ανέφερε στο Επιτελείο τα ονόματα της επαναστατικής επιτροπής της Βέροιας. Ενώ όμως ήταν γνώστης των γεγονότων και των προσώπων, χρησιμοποιεί στο τηλεγράφημα το ρήμα «πληροφοροῦμαι».¹³⁷ Στα τέλη του μήνα ολοκληρώθηκε η μεταστάθμευση της Μεραρχίας. Στις 26 Αυγούστου τηλεγράφησε στην Αθήνα ότι το 29^ο Σύνταγμα Πεζικού, το 4/41 Σύνταγμα Ευζώνων κι άλλες μονάδες μαζί με το στρατιωτικό υλικό έφτασαν στην Κατερίνη «δι' ὄλων τῶν ὑπαρχόντων μέσων», ενώ στη Βέροια είχαν απομείνει δυο αξιωματικοί που επέβλεπαν τη μεταφορά του υπόλοιπου υλικού. Στις 31 του μηνός έφτασε στην Κατερίνη και η άλλη μεγάλη μονάδα της Μεραρχίας, το 30^ο Σύνταγμα.¹³⁸

Δύο ακόμη αναφορές καταδεικνύουν την κατάσταση των σχηματισμών στην περιοχή Βέροιας-Θεσσαλονίκης. Ο Παρασκευόπουλος ανέφερε στα τηλεγραφήματά του ότι δυο ανώτεροι επιτελικοί αξιωματικοί που μετέβησαν στη Θεσσαλονίκη, δεν βρήκαν καν Σώμα Στρατού και παρουσιάσθηκαν σε αυτόν, ενώ, όταν η φρουρά του Γ' Συντάγματος Σκαπανέων της γέφυρας του Αλιάκμονα ειδοποιούσε ότι γαλλικές μονάδες θα καταλάμβαναν τη γέφυρα, τους απάντησε να παραμείνουν εκεί, εφόσον το επέτρεπαν οι Γάλλοι.¹³⁹ Τελικά ο 5^{ος} Λόχος που φρουρούσε τη γέφυρα θα συλλαμβανόταν αργότερα από τους επαναστάτες.¹⁴⁰ Γενικά, τα τηλεγραφήματα που στέλνονταν από 10^η Μεραρχία στις αρχές Σεπτεμβρίου δείχνουν την εικόνα διάλυσης και σύγχυσης που επικρατούσε (έλληνες αξιωματικοί προσχωρούσαν στο κίνημα, ο γαλλικός στρατός καταλάμβανε κτήρια και υπηρεσίες).¹⁴¹

Στη μετακίνηση της Μεραρχίας προς την Κατερίνη (στην ίδια πόλη έφτασαν και οι στρατιώτες της 11^{ης} Μεραρχίας από τη Θεσσαλονίκη) με κυβερνητική διαταγή, λόγω των γεγονότων της Θεσσαλονίκης, αναφέρονται και οι γαλλικές εφημερίδες.¹⁴² Τις επόμενες

¹³⁶ ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 403/ΣΤ/1: Τηλεγράφημα του στρατηγού Παρασκευόπουλου προς την Επιτελική Υπηρεσία Στρατού από την Κατερίνη, Αριθ. 339, 21 Αυγούστου 1916.

¹³⁷ Στο ίδιο, τηλεγράφημα του στρατηγού Παρασκευόπουλου προς την Επιτελική Υπηρεσία Στρατού από την Κατερίνη, Αριθ. 378, 31 Αυγούστου 1916.

¹³⁸ Στο ίδιο, τηλεγραφήματα του στρατηγού Παρασκευόπουλου προς την Επιτελική Υπηρεσία Στρατού από την Κατερίνη, Αριθ. 351, 26 Αυγούστου, 362, 27 Αυγούστου και 378, 31 Αυγούστου 1916.

¹³⁹ Στο ίδιο, Τηλεγραφήματα του στρατηγού Παρασκευόπουλου προς την Επιτελική Υπηρεσία Στρατού από την Κατερίνη, Αριθ. 8657, 27 Αυγούστου και 3, 28 Αυγούστου 1916.

¹⁴⁰ ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 403/ΣΤ/2: Τηλεγράφημα του Α. Δαραλέξη του Γ' Συντάγματος Σκαπανέων προς την Επιτελική Υπηρεσία Στρατού από το Καζακλάρ (Αμπελώνας Λάρισας), Αριθ. 8373, 12 Σεπτεμβρίου 1916. Ο αποστολέας μεταφέρει τηλεγραφική αναφορά ενός αξιωματικού του εν λόγω λόχου και τονίζει ότι η φρουρά της γέφυρας έπρεπε να αντικατασταθεί από τη 10^η Μεραρχία κατ' εντολή του Επιτελείου, μια διαταγή που εκτελέστηκε.

¹⁴¹ Στο ίδιο, Τηλεγραφήματα του στρατηγού Παρασκευόπουλου προς την Επιτελική Υπηρεσία Στρατού από την Κατερίνη, Αριθ. 19, 2 Σεπτεμβρίου, 386, 2 Σεπτεμβρίου, 117, 11 Σεπτεμβρίου, 113, 11 Σεπτεμβρίου και 116, 12 Σεπτεμβρίου 1916.

¹⁴² *Le Gaulois*, 8 Σεπτεμβρίου 1916. *La Croix*, 9 Σεπτεμβρίου 1916.

ημέρες ακολούθησε η μεταφορά τους με τον σιδηρόδρομο στη Λάρισα.¹⁴³ Ο Παρασκευόπουλος διορίστηκε αρχηγός του Γ' Σ.Σ. με έδρα την Τσαρίτσανη Λάρισας.¹⁴⁴ Μάλλον ήταν μια κίνηση του Επιτελείου για να προλάβει μελλοντικές ενέργειες του στρατηγού. Στις 14 Σεπτεμβρίου, όμως, έφτασε ακτοπλοϊκώς από την Κατερίνη στη Θεσσαλονίκη, έχοντας μαζί του πολλούς αξιωματικούς του Επιτελείου του και της 10^{ης} Μεραρχίας, καθώς και στρατιώτες. Είχε απευθύνει δυο τηλεγραφήματα: ένα στον βασιλιά, γράφοντας ότι «ή φωνή τῆς πατρίδος κινδυνεύουσῆς τὸν ἔσχατον κίνδυνον ἐπιβάλλει εἰς τὸν συμμαχητὴν σοῦ [...] νά μὴ λησμονήσῃ [...] νά τρέξῃ εἰς τὰ τιμημένα πεδία τῆς Μακεδονίας [...]» κι ένα στον Βενιζέλο, καταλήγοντας ότι «εὐχομαι ὀλοψύχως τὸ ἔθνος σύσσωμον ν' ἀκούσῃ τῆς φωνῆς ὑμῶν».¹⁴⁵ Η ενέργειά του αυτή προβλήθηκε, όπως ήταν φυσικό, και από τον γαλλικό Τύπο.¹⁴⁶ Ο στρατηγός θα τεθεί στις 13 Οκτωβρίου επικεφαλής του «Σώματος Στρατού Μακεδονίας» και στις 16 Δεκεμβρίου με Νόμο της Π.Κ., με τον οποίο αναδιοργάνωσε τον στρατό της, ορίστηκε διοικητής του 1^{ου} Σ.Σ. της Π.Κ., στο οποίο ανήκαν οι καλά επανδρωμένες μεραρχίες Σερρών και Αρχιπελάγους.¹⁴⁷

Μετά την προσχώρηση του Παρασκευόπουλου στο κίνημα της Ε.Α. τη διοίκηση του σχηματισμού ανέλαβε την 1^η Νοεμβρίου ο συνταγματάρχης Ιωάννης Γεωργιάδης. Η Μεραρχία έμεινε στη Θεσσαλία (το στρατηγείο και το 29^ο Σύνταγμα με έδρα την Ελασσόνα, το 30^ο Σύνταγμα στα Σέρβια, το 4/41 Ευζωνικό Σύνταγμα στην Κατερίνη και η 10^η Μοίρα Ορεινού Πυροβολικού στην Τσαρίτσανη ¹⁴⁸) ως τον Ιανουάριο του 1917 και στη συνέχεια, μετά την αποδοχή της διακοίνωσης των συμμάχων τον Δεκέμβριο του 1916, εγκαταστάθηκε στην Τρίπολη. Αργότερα, διαλύθηκε ως σχηματισμός.¹⁴⁹

Οι γαλλικός στρατός, που κατέγραφε τις θέσεις του ελληνικού στρατού κατά την αποστράτευση στα τέλη του 1916 και τις αρχές του 1917, ανέφερε ότι το αρχηγείο της 10^{ης} Μεραρχίας στις 21 Δεκεμβρίου βρισκόταν στη Λάρισα, ενώ οι μονάδες της με εξαιρετικά φτωχή επάνδρωση μετακινήθηκαν στις 27, 28 του ίδιου μήνα από τη Θεσσαλία προς τη Σπάρτη, εκτός από τη 10^η Μοίρα Ορεινού Πυροβολικού, η οποία παρέμεινε στην Τσαρίτσανη. Τα στοιχεία αυτά παρείχε ο συμμαχικός έλεγχος στον Ισθμό της Κορίνθου.¹⁵⁰

Γ. Η προετοιμασία του κινήματος

¹⁴³ *Εμπρός*, 9 Σεπτεμβρίου 1916.

¹⁴⁴ *Σκριπ*, 28 Αυγούστου 1916.

¹⁴⁵ *Μακεδονία*, 15 Σεπτεμβρίου 1916.

¹⁴⁶ *Le Petit Parisien*, 29 Σεπτεμβρίου 1916. *La Petite Gironde* και *Le Figaro*, 30 Σεπτεμβρίου 1916. *L' Ouest-Éclair-Éd. de Rennes* και *Journal des Débats Politiques et Littéraires*, 2 Οκτωβρίου 1916.

¹⁴⁷ Δεσποτόπουλος, *ό.π.* σ. 56.

¹⁴⁸ *Εμπρός*, 7 Σεπτεμβρίου 1916.

¹⁴⁹ ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 1316/Α/ΙΜ1: «Ιστορία της Χ Μεραρχίας», 27 Μαρτίου 1963.

¹⁵⁰ Service historique de la Défense (έκδ.), *ό.π.*, tome VIII - 2e volume, Annexes - 3e volume, Παρίσι 1923, σ. 21.

Στο μεταξύ το επαναστατικό κίνημα της Θεσσαλονίκης άρχισε να επεκτείνεται προς τις πόλεις της Μακεδονίας: στις 18 Αυγούστου στην Έδεσσα, στις 25 στο Κιλκίς.¹⁵¹ Η ιδέα και η προετοιμασία μιας επαναστατικής κίνησης στη Βέροια είχε ξεκινήσει αμέσως μετά το κίνημα της Θεσσαλονίκης. Η στενή σύνδεση και η αναλογία μεταξύ των δύο κινήματων φαίνεται από τα απομνημονεύματα του τοπικού πολιτικού των Φιλελευθέρων Παπαδάκη-Στάικου: «Εἰς τὴν Βέρροϊαν σχεδὸν ταυτοχρόνως ἐπεξετάθη τὸ ἐπαναστατικὸν κίνημα [...]». Ο ίδιος αναφέρει ότι το κίνημα στη Βέροια επισπεύστηκε εξαιτίας μιας έγκυρης και εμπιστευτικής πληροφορίας, ότι στην πόλη επρόκειτο να εγκατασταθεί σερβική διοίκηση με την έγκριση των γαλλικών αρχών, που στρατοπέδευαν ήδη σ' αυτή. Η πληροφορία είχε μεταδοθεί από έλληνα γιατρό που υπηρετούσε στον σερβικό στρατό.¹⁵²

Σε συνέλευση του Συλλόγου Φιλελευθέρων στη Θεσσαλονίκη στις 24 Αυγούστου αποφασίστηκε να συγκροτηθούν επιτροπές, οι οποίες θα περιέλθουν σε περιοχές της πόλης και της περιφέρειας της Θεσσαλονίκης – εκεί ανήκε η Ημαθία – προκειμένου να προτρέψουν σε κατάταξη όσους κληρωτούς και εφέδρους δεν είχαν ακόμα προσέλθει προς επιστράτευση και να εξηγήσουν τους σκοπούς της επανάστασης. Για τη Βέροια και τη Νάουσα ορίστηκαν οι Γεώργιος Σαμαράς, Κωνσταντίνος Σνωκ, Θεόδωρος Τσακίρακης και ο Οικονόμου. Προφανώς το κλιμάκιο αυτό επισκέφτηκε τη Βέροια λίγο πριν ξεσπάσει εκεί το κίνημα, στοιχείο που ίσως αποδεικνύει τον ρόλο που μπορεί να διαδραμάτισε στην έκρηξή του.¹⁵³

Η προετοιμασία της επανάστασης είχε αρχίσει. Σε ανεπίσημο πρόχειρο έγγραφο αναφέρεται η συγκρότηση της τοπικής «Έπαναστατικής Έπιτροπής Βερροίας» στις 25 Αυγούστου 1916. Το πρώτο όνομα (με ένα σταυρό στην αρχή του) είναι του μητροπολίτη Βέροιας Καλλίνικου. Ακολουθούν με σειρά ο ταγματάρχης Πεζικού Κωνσταντίνος Μπαρτζώκας, ο διοικητής της αστυνομίας της Βέροιας Γεώργιος Βούρος, ο γιατρός Αντώνιος Σμυρλής, ο κτηματίας Πέτρος Πατραλέξης, ο έμπορος Μάρκος Καμπίτογλου, ο δικηγόρος Φώτιος Κατσαμπής και οι έμποροι Λάζαρος Θεμελής και Θωμάς Χατζηκανέλας. Επικεφαλής του «τμήματος υλικού» ήταν ο ανθυπολοχαγός Βραχάτης Κωνσταντίνος, στο «τμήμα ασφάλειας και συλλογής πληροφοριών» ο Λεωνίδας Βελτσίδης, στο «τμήμα στρατολογίας» ο ανθυπασπιστής Ιωάννης Τσικλιάνης και στο «τμήμα οικονομικού» ο Ιωάννης Μάρκου και ο Γεώργιος Βογιάκης.¹⁵⁴

Το έγγραφο είναι ιδιόχειρο και φαίνεται από τις διορθώσεις και τις διαγραφές ότι στο συγκεκριμένο χαρτί σχεδιάστηκε σε «ζωντανό χρόνο» η συγκρότηση της Επιτροπής και των υποεπιτροπών. Ανάμεσα στα μέλη της Επιτροπής ήταν και το όνομα του Λεωνίδα Βελτσίδα. Αν και δεν είναι σωστά γραμμένο, έχει όμως διαγραφεί. Παρακάτω, στο «τμήμα

¹⁵¹ Μακεδονία, 19 Αυγούστου και 26 Αυγούστου 1916.

¹⁵² Παπαδάκης-Στάικος, ό.π., σ. 67. Για την επαναστατική σχέση του «διευθυντηρίου τῆς Θεσσαλονίκης» με τη Βέροια αναφέρεται και ο Βεντήρης (Βεντήρης, ό.π., σ. 207).

¹⁵³ Μακεδονία, 25 Αυγούστου 1916. Παρόμοια είδηση αναμεταδίδει η γαλλική *Le Gaulois* Σεπτεμβρίου 1916.

¹⁵⁴ Το επίθετο Πατραλέξης παρουσιάζεται στα σχετικά δημοσιεύματα και έγγραφα με διαφορετική κάθε φορά ορθογραφία. Ο Τσικλιάνης ήταν ανθυπασπιστής πυροβολικού και ο Βογιάκης ανθυπομοίραρχος, βλ. Μακεδονία, 28 Αυγούστου 1916.

υλικού» εμφανίζεται το όνομα Λεωνίδας και πάλι διαγραμμένο. Το επίθετο Κατσαμπής είναι επίσης σχετικά κακογραμμένο, σαν να έχει γραφεί πάνω σε κάποιο άλλο.¹⁵⁵

Τα ονόματα Βούρος και Μπαρτζώκας πρέπει να ήταν γνωστά στους προσεκτικούς αναγνώστες των εφημερίδων της εποχής. Η *Μακεδονία* αναρωτιόταν τον Ιανουάριο του 1916 «Διατί, διατί» μετατίθενται από το Αρχηγείο Χωροφυλακής οι «διακεκριμένοι» μοίραρχοι της κρητικής χωροφυλακής Βούρος και Πατεράκης, ο ένας στη Βέροια και ο άλλος στη Κοζάνη. Η μετάθεση κρινόταν αδικαιολόγητη, ενώ το έργο τους θεωρούνταν λαμπρό και πολύτιμο. Μάλιστα, σημείωνε ο συντάκτης, ότι την εποχή της «Γουναροκρατίας» είχαν μετατεθεί ξανά, αλλά επανήλθαν στις θέσεις τους, μιας και δεν φέρονταν αναμειγμένοι στις πολιτικές αντιπαλότητες. Η εφημερίδα εξέφραζε την ευγνωμοσύνη των Θεσσαλονικέων προς τα πρόσωπά τους.¹⁵⁶

Σε διαφορετικό ύφος η εφημερίδα *Σκριπ* λίγες μόνο ημέρες πριν την έκρηξη του κινήματος στη Βέροια μετέφερε την είδηση ότι ο υποστράτηγος του Α' Σ.Σ. Αναστάσιος Παπούλας είχε κάνει μήνυση στον ταγματάρχη Μπαρτζώκα με την κατηγορία ότι αυτός ισχυρίστηκε ανυπόστατα πως ο στρατηγός τού μετέφερε απόψεις του βασιλιά σχετικά με τη μελλοντική εξωτερική πολιτική του κράτους. Τις ανακρίσεις είχε αναλάβει το φρουραρχείο κι ενώ κάλεσε τον ταγματάρχη να παρουσιαστεί, αυτός αναχώρησε αιφνιδιαστικά για Βέροια.¹⁵⁷ Στις 18 Σεπτεμβρίου διατάχθηκε κατάσχεση εις βάρος του για συκοφαντία προς τον υποστράτηγο αλλά και «ἐπὶ ἐξυβρίσει τῆς Α.Μ. τοῦ Βασιλέως».¹⁵⁸

Αξιοσημείωτα είναι επίσης μερικά βιογραφικά στοιχεία των πολιτικών προσώπων που συμμετείχαν στην Επιτροπή. Ο Συμυρλής είχε σπουδάσει στην Ιατρική Σχολή της Αθήνας και σε αυτή του Montpellier της Γαλλίας, συμμετείχε δυναμικά στον Μακεδονικό Αγώνα, ενώ παράλληλα διητέλεσε και γιατρός της οθωμανικής αστυνομίας πριν από το 1912. Στα 1916 τοποθετήθηκε δήμαρχος της Βέροιας, διαδεχόμενος τον Χαλήλ Αλή Βέη κι αργότερα εξαιτίας τοπικών αντιθέσεων αντικαταστάθηκε από τον Νικόλαο Αντωνιάδη.¹⁵⁹ Ο Μάρκου ήταν δικηγόρος και πρώην πολιτευτής στις εκλογές της 31^{ης} Μαΐου 1915 με το ψηφοδέλτιο των Ανεξάρτητων – Λαϊκών, ενώ στις εκλογές του 1920 συμμετείχε στο συνδυασμό των Φιλελευθέρων. Διετέλεσε επίσης δήμαρχος της πόλης την πενταετία 1924-1929. Ο Κατσαμπής ήταν κι αυτός γνωστός δικηγόρος της πόλης και αναδείχτηκε πρόεδρος του δημοτικού συμβουλίου. Μάλιστα, το όνομά του εμφανίζεται σε άρθρο της φιλοβενιζελικής εφημερίδας *Μακεδονία* στις 8 Μαρτίου 1916. Ο Κατσαμπής ήταν ανάμεσα στους υπερασπιστές της εφημερίδας σε δίκη εναντίον της στο Κακουργιοδικείο της Βέροιας.¹⁶⁰ Ο Βελτσίδης φαίνεται ότι διατηρούσε καφενείο. Γενικότερα, τα ονόματα

¹⁵⁵ Αρχείο ΚΤΙΠ Βέροιας, φάκ. «Επιτροπή Εθνικής Άμυνας»: Χειρόγραφο σχέδιο της συγκρότησης της Επιτροπής Ε.Α. Βέροιας και των υποεπιτροπών της.

¹⁵⁶ *Μακεδονία*, 18 Ιανουαρίου 1916.

¹⁵⁷ *Σκριπ*, 19 Αυγούστου 1916.

¹⁵⁸ *Σκριπ*, 18 Σεπτεμβρίου 1916.

¹⁵⁹ Σταύρος Κ. Πολυζωίδης, *Ένας αιωνόβιος Βεροιώτης θυμάται τα παιδικά του χρόνια*, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 7.

¹⁶⁰ *Μακεδονία*, 8 Μαρτίου 1916. Στη δεύτερη σελίδα φιλοξενείται άρθρο με τίτλο: «Η χθεσινή δίκη τῆς “Μακεδονίας” ἐνώπιον τοῦ Κακουργιοδικείου Βερροίας. Ἡ πανηγυρική ἀθώωσις μας». Κατηγορούμενος για

των μελών ανήκουν σε οικογένειες (Θεμελή, Χρυσοχόου, Σμυρλή, Βλαχογιάννη, Μάρκου, Καμπιτόγλου, Παπαντωνίου κ.α.) που συνδέονταν με τη λεγόμενη ομάδα Αντωνιάδη και ταυτιζόνταν με το κόμμα των Φιλελευθέρων. Ο Αντωνιάδης είχε σπουδάσει ιατρική στην Αθήνα και στην Ευρώπη, ασκούσε το επάγγελμα του γιατρού και του φαρμακοποιού στη Βέροια, όπου διέθετε και μια μικρή κλινική. Είχε λάβει επίσης ενεργό μέρος στον Μακεδονικό Αγώνα. Το 1919 διετέλεσε δοτός δήμαρχος της πόλης, αντικαθιστώντας τον Σμυρλή.¹⁶¹

Τα βιογραφικά των μελών της Επιτροπής δείχνουν τη σημασία και την έκταση της επιρροής τους στην τοπική κοινωνία, ενώ οι επαγγελματικές τους ιδιότητες και φυσικά η ιδεολογική τους τοποθέτηση ήταν το κριτήριο της επιλογής τους στην Επιτροπή και στις υποεπιτροπές. Όμως, για τη συγκρότηση της Επιτροπής αυτής και το ποιον των συμμετεχόντων δεν είχαν όλοι οι παράγοντες της πόλης την ίδια άποψη, όπως θα φανεί στο ΙΑ υποκεφάλαιο.

Δ. «Και η Βέροια επανεστάτησε»

Το κίνημα ήταν πια οργανωμένο κι ώριμο να ξεσπάσει. Η πρώτη είδηση για το ξέσπασμα της επανάστασης στη Βέροια μεταφέρθηκε μέσω τηλεγραφικών πληροφοριών της *Μακεδονίας* στις 27 Αυγούστου 1916. Το άρθρο με κεντρικό τίτλο «Και η Βέροια επανεστάτησε» αναφέρεται σε πληροφορίες (προφανώς της προηγούμενης ημέρας, Παρασκευή 26 Αυγούστου), ότι «[...] λαός και στρατός επανεστάτησαν χθές, κατέλυσαν τάς αρχάς και προσεχώρησαν εις τὸ κίνημα τῆς Θεσσαλονίκης». Επικεφαλής του κινήματος φέρεται ο μητροπολίτης. Στο σχετικά σύντομο άρθρο περιέχονται τα βασικά γεγονότα. Προηγήθηκε διαδήλωση και συγκέντρωση στην πλατεία του Αγίου Αντωνίου. Στο κίνημα συμμετείχε ο «διακεκριμένος» μοίραρχος Βούρος, ενώ ομιλίες προς το λαό έκαναν ο ταγματάρχης Μπαρτζώκας και ο γιατρός Σμυρλής. Ακολούθησε πορεία προς το γαλλικό στρατηγείο, όπου ο Βούρος προσφώνησε τον στρατηγό Cordonnier κι εκείνος ανταπάντησε σε συγκινησιακά φορτισμένο κλίμα. Μια αποστροφή του Βούρου θυμίζει μια παλιότερη – και ατυχή – αναφορά του ίδιου του Βενιζέλου. Σύμφωνα με το άρθρο ο ομιλητής φέρεται να είπε στον στρατηγό: «[...] ὁ στρατὸς κι ὁ λαὸς τῆς Βερροίας τάσσονται ἀνεπιφυλάκτως παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν Προστατίδων δυνάμεων». Στο τέλος του άρθρου παρουσιάζεται η συγκρότηση της τοπικής «Ἐπιτροπῆς Ἐθνικῆς Ἀμύνης» με επικεφαλής τον «ήρωικό» μητροπολίτη Βέροιας Καλλίνικο. Συμπεριλαμβάνεται, εκτός των προαναφερθέντων, ο έμπορος Λάζαρος Κατσαμπής, ενώ ο Π. Πατραλλέξης

εξύβριση της κυβέρνησης Γούναρη ήταν ο γνωστός συντάκτης Πέτρος Λεβαντής. Πρόεδρος ο εφέτης Βασιλείου και εισαγγελέας ο Αποστολάκης. Ο συνήγορος υπεράσπισης ήταν ο δικηγόρος Κ. Ζάχος, ο οποίος εξήρε το εθνικό έργο του Τύπου. Στο τέλος μίλησε ο Κατσαμπής ως συνήγορος κι αυτός του Λεβαντή. Οι ένορκοι αθώωσαν παμφηφεί τον συντάκτη. Η δίκη φαίνεται ότι είχε προξενήσει μεγάλο αντίκτυπο στην πόλη. Το δικαστήριο ήταν κατάμεστο.

¹⁶¹ Κολτσιδάς, ό.π., σσ. 452, 809, 990, 1252. Παπαδάκης-Στάικος, ό.π., σ. 55.

αναφέρεται ως γιατρός. Επιπλέον, η τοπική Επιτροπή τηλεγράφησε τα γεγονότα στην Επιτροπή της Θεσσαλονίκης και ζήτησε οδηγίες.¹⁶²

Την επόμενη ημέρα πια, 28 Αυγούστου, η εφημερίδα φιλοξενούσε πρωτοσέλιδο τρίστηλο άρθρο, που συνεχιζόταν και στη δεύτερη σελίδα, του έκτακτου ανταποκριτού της. Η ανταπόκριση φέρει ημερομηνία την 26^η Αυγούστου. Με υπέρτιτλο: «Ἡ ἐθνικὴ ἐξέγερσις» και τίτλο «Ἡ ἐπανάστασις τῆς Βερροίας – Πῶς ὀργανώθη τὸ ἐθνικὸν κίνημα – Αἱ λεπτομέρειαι τοῦ πρωτοφανοῦς συλλαλητηρίου», το άρθρο ξεκινά με σχόλιο του αρθρογράφου, ότι η Βέροια δεν μπορούσε να καθυστερήσει στην εθνική εξέγερση που εκδηλώθηκε στη μακεδονική πρωτεύουσα. Το όνομα του τοπικού μητροπολίτη, όμως, απουσίαζε.¹⁶³

Παρουσιάζονται, αναλυτικά τώρα πια, όλα τα γεγονότα εκείνης της ημέρας στην πόλη. Δίνεται η εντύπωση ότι το συλλαλητήριο είχε οργανωθεί από πριν, γιατί ακούγονταν κωδωνοκρουσίες από τις 7 π.μ., υπήρχε σημαιοστολισμός, πολύς κόσμος άρχιζε να συγκεντρώνεται από τις γειτονίες της πόλης στην πλατεία του Αγίου Αντωνίου και στις 10 π.μ. έφτασε μια πομπή που κατευθυνόταν από το κτήριο της αστυνομίας σε ένα κατασκευασμένο εξώστη. Επικεφαλής ήταν η τοπική Επιτροπή, πρωτεργάτες του κινήματος, αξιωματικοί και ένοπλοι άνδρες της χωροφυλακής με διακριτικά κυανόλευκα περιβραχιόνια κάτω από τις διαταγές του ανθυπομοίραρχου Βογιάκη. Ο κεντρικός ρόλος της τοπικής χωροφυλακής και του αρχηγού της στην εκδήλωση του τοπικού κινήματος στη Βέροια φαίνεται και από την προσωπική αφήγηση του Βενιζέλου: «[...] 28 Αυγούστου προσχώρησε στο κίνημα η Βέροια υπό τον μοίραρχο Βούρο».¹⁶⁴

Ο ανταποκριτής αφηγείται τον ενθουσιασμό, τις ζητωκραυγές του πλήθους και φροντίζει να τονίζει τη μαζικότητα του γεγονότος:

«[...] ὅλα τὰ μαγαζιά εἶναι κλειστά [...] ὁδοὶ κατάμεστοι κόσμου ὄλων τῶν ἐπαγγελμάτων καὶ τάξεων [...] τὰ συμμαχικὰ αὐτοκίνητα ἔνεκα τοῦ συνωστισμοῦ σταματοῦν τὴν κυκλοφορίαν των [...] πρωτοφανῆς συγκέντρωσις [...] τὸ ἐπὶ τῶν πεζοδρομίων ἰστάμενον πλῆθος προσετιθέτο [...] ὀγκωδέστατον συλλαλητήριον [...]».¹⁶⁵

Προβάλλει την εθνική υπερηφάνεια του μακεδονικού λαού και την απόφασή του να διεκδικήσει ο ίδιος τα κυριαρχικά του δικαιώματα, επειδή «[...] ἐξάνεστη πλέον ἐκ τῆς προδοτικῆς στάσεως τῶν ἐν Ἀθήναις ἰθύνοντων [...]». Χαρακτηριστικά του κλίματος που επικρατούσε στην πόλη, αλλά και γενικά στη Μακεδονία ήταν τα συνθήματα του πλήθους: «Ζήτω τὸ Ἔθνος, Ζήτω ἡ Γαλλία, Κάτω οἱ Βούλγαροι, Ζήτω ἡ Ἐπανάστασις, Ζήτω ἡ Ἀντάντ, Ζήτω ὁ Βενιζέλος».¹⁶⁶

¹⁶² Μακεδονία, 27 Αυγούστου 1916.

¹⁶³ Μακεδονία, 28 Αυγούστου 1916. Ο ανταποκριτής υπογράφει στο τέλος του άρθρου ως «Φ».

¹⁶⁴ Κυρομάνος (εκδ.), *Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μετάξα*, 3^η έκδ., Αθήνα 2010, σ. 315.

¹⁶⁵ Μακεδονία, 28 Αυγούστου 1916.

¹⁶⁶ Μακεδονία, 28 Αυγούστου 1916.

Στη συνέχεια ο αρθρογράφος μεταφέρει την προκήρυξη που είχε συντάξει η Επιτροπή και διάβασε στο πλήθος ο ταγματάρχης Μπαρτζώκας.¹⁶⁷ Η εφημερίδα δεν αναφέρει όμως την προσφώνηση που χρησιμοποίησε ο ομιλητής: «Ἕλληνες συμπολίται», πράγμα που αποκαλύπτει σε ποιο ακροατήριο απευθύνεται, σε μια πόλη όμως όπου οι μισοί της σχεδόν κάτοικοι δεν ήταν Ἕλληνες. Ο διακηρυκτικός λόγος ξεκινά με αναφορές στην παρούσα κατάσταση:

«Ἡ Μακεδονία διατρέχει τὸν ὕστατον τῶν κινδύνων. Μικρὰ καὶ ἀσήμαντος μειοψηφία κατορθώσασα νὰ ἀρπάσῃ τὴν ἀρχὴν διὰ τῆς καταπατήσεως τῶν συνταγματικῶν θεσμῶν καὶ διὰ τῆς ἀπομακρύνσεως τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ ἀνδρός, τοῦ διπλασιάσαντος τὴν Ἑλλάδα, λησμονήσασα τὴν ἱστορίαν καὶ τὰς παραδόσεις τοῦ ἑλληνισμοῦ, παρέδωκε προδοτικῶς καὶ ἀσυνειδήτως τὴν Μακεδονίαν εἰς τοὺς προαιώνιους ἐχθροὺς τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τοὺς ἀπογόνους τοῦ Κρούμου καὶ τοῦ Σκυλογιάννη, εἰς τοὺς Βουλγάρους».¹⁶⁸

Ἡ πρώτη παράγραφος συμπυκνώνει τὴν εθνικὴ ἰδεολογία καὶ τὴν βενιζελικὴ αλυτρωτικὴ οπτική. Ἡ Μακεδονία, που μόλις εἶχε ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ, κινδύνευε νὰ υποδουλωθεῖ ἀπὸ τὸν ἄλλο προαιώνιο ἐχθρὸ, στὸν ὁποῖο τὴν παρέδωσε μιὰ μειοψηφία στὴ Ἀθήνα που καπηλεύετο τὴν ἐξουσία, μετὰ τὴν ἀντισυνταγματικὴ ἀπομάκρυνση τοῦ νόμιμου πρωθυπουργοῦ. Ἀκολουθῶς γίνονται πολλές ἀναφορὲς σε μέρη - σύμβολα τοῦ δημόσιου λόγου τῆς ἐποχῆς, ὅπως «Δράμα», «Σέρρες», «Δεμίρ Ἰσάρ», «Φλώρινα», «Καστοριά», «Σόροβιτς», που εἶχαν καταληφθεῖ ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους, καὶ στὸ πρόσωπο τοῦ συνταγματάρχη Χριστοδούλου. Ἀπουσιάζει ἀμεση ἀναφορὰ στὴν παράδοση τοῦ Ρούπελ, ἀν καὶ ἐμμέσως πλην σαφῶς τὸ ἐννοεῖ, ὅταν μιλά γιὰ παράδοση φρουρίων καὶ πολεμικοῦ υλικοῦ στὸν ἐχθρὸ.

Ἀξιοπρόσεκτη εἶναι μιὰ ἀναφορὰ τῆς προκήρυξης: «[...] καὶ ἂν ὁ Συμμαχικὸς στρατὸς δὲν εὐρίσκετο ἐνώπιον αὐτῶν, τὴν στιγμὴν ταύτην, ἡ Βέρροια θὰ ἐστέναζεν ὑπὸ τὸ πέλμα τῶν Βουλγάρων στρατιωτῶν καὶ κομιτατζήδων». Τὸ ἓνα ἀρχεϊακὸ χειρόγραφο τῆς προκήρυξης ἀντὶ γιὰ τὸ ἐπίθετο «Συμμαχικὸς» ἀναφέρει «Σερβικὸς», ἐνῶ τὸ ἄλλο χειρόγραφο διαγράφει τὴ λέξη «Σερβικὸς» καὶ ἀπὸ πάνω γράφει τελικὰ «Συμμαχικὸς».¹⁶⁹ Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ - που δὲν ἀπηχεῖ τὴν στρατιωτικὴν πραγματικότητα τοῦ μετώπου - δείχνει τὴν ὑπόρρητη ἀνησυχία τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου τῆς Βέροιας (ὅπως καὶ στὴ Θεσσαλονίκη) γιὰ τὴν παρουσία τοῦ σερβικοῦ στρατοῦ στὴν περιοχὴ καὶ τὶς τυχόν μεταπολεμικὲς βλέψεις τοῦ.¹⁷⁰

Στὴ δευτέρη παράγραφο τονίζεται ἡ «ἐγκληματικὴ ἀδιαφορία» τῆς κυβέρνησης τῆς Ἀθῆνας καὶ ὁ «λήθαργος τῆς ἀσυνειδησίας» τῆς, ἀπὸ τὸν ὁποῖο μάταια προσπάθησε νὰ τὴν ξυπνήσει ἡ ἐξεγερμένη «ἐλληνικὴ συνείδησις» με πάνδημα συλλαλητήρια. Στὸ τέλος

¹⁶⁷ Ἀρχεῖο ΚΤΠ Βέροιας, φάκ. «Ἐπιτροπὴ Ἐθνικῆς Ἀμυνας»: Προκήρυξη τῆς Επιτροπῆς Ε.Α. Βέροιας. Ἡ προκήρυξη σώζεται σε δύο χειρόγραφα. Στὸ δεύτερο χειρόγραφο ὑπάρχουν κόκκινες υπογραμμίσεις στα σημαντικὰ σημεῖα τῆς προκήρυξης, ἴσως αὐτὰ τὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ τονίσει ὁ ομιλητὴς στὸ συλλαλητήριο.

¹⁶⁸ Στὸ ἴδιο.

¹⁶⁹ Στὸ ἴδιο.

¹⁷⁰ Βλ. υποσημείωση 117.

τα μέλη καλούσαν τους συμπολίτες να συνδράμουν στο «πατριωτικό» έργο της Επιτροπής, που συνέστησαν κατά το παράδειγμα των άλλων πόλεων και κυρίως της Θεσσαλονίκης, για τη σωτηρία της Μακεδονίας. Ο λαός απάντησε με «οὐρανομήκεις ζητωκραυγές». Κατόπιν ο ταγματάρχης διάβασε τα ονόματα των μελών της Επιτροπής, τα οποία έγιναν δεκτά με ενθουσιασμό. Ούτε εδώ υπάρχει το όνομα του τοπικού μητροπολίτη. Το όνομα του Πέτρου Μπαντραλέξη και η ιδιότητά του (κτηματίας) γράφονται σωστά και προστίθενται τα ονόματα του Ιωάννη Χρυσόχου, έμπορου, και του Χατζηγώγα ως γραμματέα.¹⁷¹ Όπως φαίνεται, ο ανταποκριτής διόρθωσε και συμπλήρωσε τη λίστα που είχε ανακοινώσει η ίδια εφημερίδα στο φύλλο της προηγούμενης.

Το πλήθος προσφώνησε και ο Σμυρλής. Η τελετή, όμως, του συλλαλητηρίου δεν είχε τελειώσει εδώ. Ύστερα από πρόταση της Επιτροπής και με τη θέληση του συγκεντρωμένου πλήθους, κατευθύνθηκαν στο γαλλικό στρατηγείο της πόλης, όπου εμφανίστηκε ο στρατηγός Cordonnier. Οι άνδρες της χωροφυλακής παρουσίασαν όπλα και ο μοίραρχος Βούρος τον προσφώνησε στα γαλλικά:

«Στρατηγέ μου, ό λαός τής Βερροίας συνελθών σήμερον αὐθορμήτως ἐξέλεξεν ἐπιτροπήν, εἰς ἣν ἀνεθηκεν τὴν στρατολογίαν ἀπάντων τῶν ἐφέδρων τῆς περιφερείας ταύτης, ὅπως τεθῶσι παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν ἡρωϊκῶν συμμαχικῶν στρατευμάτων πρὸς κατασύντριψιν τῶν βαρβάρων λαῶν, οἵτινες ἀπὸ διετίας πειρῶνται νὰ καταργήσωσιν τὰς ἐλευθερίας τῆς ἀνθρωπότητος [...].¹⁷²

Ο μοίραρχος ζήτησε τη συνδρομή του στρατηγού στο κίνημά τους. Στην προσφώνησή του τονίζονται δυο σημαντικά στοιχεία: η άμεση στρατολογία εφέδρων της περιοχής και η τοποθέτηση αυτής της επαναστατικής κίνησης στο πλαίσιο του ευρύτερου ευρωπαϊκού πολέμου για την υπεράσπιση της ελευθερίας και των ιδεών του ανθρωπισμού. Η απάντηση του Cordonnier αποτυπώνει την επίσημα διακηρυγμένη γαλλική πολιτική στο Μακεδονικό Μέτωπο: «Τὰ συμμαχικὰ στρατεύματα ἤλθον εἰς Μακεδονίαν οὐχὶ διὰ νὰ κατακτήσωσι καὶ τρομοκρατήσωσι, ὅπως κάμνουν οἱ Βούλγαροι. ἤλθον γιὰ νὰ τιμωρήσωσιν τοὺς βαρβάρους τούτους διὰ τὰ ἐγκλήματα τὰ ὅποια διέπραξαν καὶ ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν διαπράττωσιν [...].¹⁷³

Ο στρατηγός φαίνεται ότι δεν απαντά μόνο στο συγκεντρωμένο πλήθος. Επιχειρηματολογεί απέναντι σε εγχώριους επικριτές και αμφιταλαντευόμενους συμμάχους σχετικά με την επέμβαση της Γαλλίας και της Entente στη Μακεδονία. Οι Βρετανοί δεν έβλεπαν με ευμένεια τη μεγιστοποίηση του ρόλου της Γαλλίας και η ελληνική κοινή γνώμη είχε ήδη αρχίσει να βλέπει με καχυποψία τα περιστατικά κατοχής των ελληνικών εδαφών.¹⁷⁴ Στο τέλος ευχαρίστησε το πλήθος και υποσχέθηκε κάθε βοήθεια.

¹⁷¹ Μακεδονία, 28 Αυγούστου 1916. Στο αρχειακό κείμενο της προκήρυξης το όνομα του Ιωάννου Χρυσόχου απουσιάζει.

¹⁷² Στο ίδιο.

¹⁷³ Στο ίδιο.

¹⁷⁴ Λεμονίδου, ό.π., σσ. 10, 11, 13.

Εδώ ο ανταποκριτής ολοκλήρωσε την ανταπόκρισή του αλλά όχι το άρθρο. Το συμπλήρωσε με μια πληροφορία, ότι ακολούθησε σύσκεψη στην αστυνομία, που φερόταν ως το επίκεντρο του κινήματος στην πόλη. Εκεί αποφασίστηκε να συγκροτηθούν οι υποεπιτροπές ασφάλειας, διαχείρισης και υλικού. Ο αρθρογράφος άλλαξε λίγο τις ονομασίες των υποεπιτροπών, αλλά απέκρυψε ή αγνοούσε ότι η συγκρότησή τους είχε ήδη γίνει στις 25 Αυγούστου.

Η επανάσταση της Βέροιας ήρθε λίγες ημέρες μετά από το κίνημα την Ε.Α. στη Θεσσαλονίκη και προηγήθηκε αυτό μιας άλλης μεγάλης πόλης της δυτικής Μακεδονίας, της Κοζάνης. Εκεί, στις 18 Σεπτεμβρίου πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση πολλών φορέων στην πλατεία της Κοζάνης και με τη συμμετοχή της χωροφυλακής. Φαίνεται ότι υπήρχε κι εκεί φόβος για εγκατάσταση σερβικής διοίκησης. Εκφωνήθηκε λόγος από τον αρχηγό του τοπικού κινήματος Ιωάννη Ηλιάκη, ακολούθησε πορεία στο γαλλικό προξενείο της πόλης, επίδοση ψηφίσματος και προσφώνηση του προξένου.¹⁷⁵ Οι ομοιότητες δεν είναι τυχαίες. Αναδεικνύουν την κοινή αφετηρία και μια συγκεκριμένη τυπολογία αυτών των επαναστατικών κινήσεων, που περιλάμβαναν μαζικό πατριωτικό συλλαλητήριο, προσχώρηση μονάδων χωροφυλακής και στρατού, προστασία από τον γαλλικό παράγοντα, έκδοση ψηφίσματος και δημιουργία μιας τοπικής Επιτροπής Ε.Α.

Ε. «Καί ἡ Νάουσα προσεχώρησεν εἰς τό ἔθνοσωτήριον ἐπαναστατικόν κίνημα»¹⁷⁶

Στις 30 Αυγούστου ξέσπασε κίνημα και στην πόλη της Νάουσας. Την πρωτοβουλία φαίνεται ότι είχαν δυο αξιωματικοί, ο ανθυπολοχαγός Πεζικού Κωνσταντίνος Βραχάτης, ο ανθυπασιπστής χωροφυλακής και αστυνομικός διευθυντής της πόλης Κωνσταντίνος Καλομενόπουλος και ο Γεώργιος Σαμαράς, έμπορος. Έγινε «πάνδημο» συλλαλητήριο, όπως στη Βέροια, και ακολούθησαν ομιλίες στο κιάσκι της πόλης. Στο κοινό μίλησε ο Σαμαράς και υπενθύμισε την πατροπαράδοτη αρετή των Ναουσαίων σε κάθε εθνική εξέγερση. Στη συνέχεια μίλησε ο Κωνσταντίνος Σνωκ (είχε έρθει απεσταλμένος από την Επιτροπή της Θεσσαλονίκης) για την αναγκαιότητα του κινήματος «ὡς ἔργον ἁγίον» και τις εγκληματικές ευθύνες της κυβέρνησης της Αθήνας, καθώς «τό ἔδαφος τῆς Μακεδονίας παραδίδεται ἔρημον καί ἀνυπεράσπιστον εἰς τά βέβηλα πατήματα τοῦ πατροπαράδοτου ἔχθρου». Μετά τα χειροκροτήματα έγινε η εκλογή της τοπικής Επιτροπής της Νάουσας. Μεταξύ άλλων την αποτελούσαν οι δύο προαναφερθέντες αξιωματικοί, ο Γεώργιος Σαμαράς, ο Τσαρουχάς, έφεδρος ιατρός, οι Αριστείδης Κόκκινος, Γεώργιος Πλατσούκας, Γ. Κ. Τσίτσης, εμποροβιομήχανοι, Γεώργιος Λόγγος και Νικόλαος Χριστίδης, βιομήχανοι.¹⁷⁷

¹⁷⁵ Στυλιανή Λιάπη, «Οι Γάλλοι και η διοίκηση του Ιωάννη Ηλιάκη στην Κοζάνη την περίοδο του Εθνικού διχασμού (1916-1920)», ανέκδοτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα 2017, σσ. 55-57.

¹⁷⁶ *Μακεδονία*, 31 Αυγούστου 1916.

¹⁷⁷ Στο ίδιο.

Εκδόθηκε, επίσης, ψήφισμα προς τη «Κεντρικήν Ἐπιτροπὴν Ἐθνικῆς Ἀμύνης» στη Θεσσαλονίκη, στο οποίο δήλωναν την πίστη και την αφοσίωσή τους στον αγώνα της Επιτροπῆς και περίμεναν περαιτέρω οδηγίες. Ο αρθρογράφος της *Μακεδονίας* παρατηρεί ότι ήταν αξιοζήλευτη η δημόσια τάξη στο συλλαλητήριο, μιας και ο Καλομενόπουλος είχε μυσήσει στην επανάσταση όλη την αστυνομική δύναμη της πόλης.

Τέλος, κατά μια μαρτυρία, την τοπική Επιτροπή της Νάουσας αποτελούσαν οι γιατροί Περδικάρης και Πετρίδης και ο πρόεδρος των επαγγελματιῶν της πόλης Κωνσταντίνος Χατζημαλούσης-Ντόμινας.¹⁷⁸ Αξίζει να προστεθεί, όμως, ότι ο Χατζημαλούσης, δήμαρχος της πόλης την εποχή της απελευθέρωσης, είχε φυλακιστεί από τις γαλλικές αρχές της Θεσσαλονίκης τον Αύγουστο του 1916 και γενικότερα θεωρούνταν πολιτικός αντίπαλος των Φιλελευθέρων της Νάουσας και κυρίως του Περδικάρη.¹⁷⁹

ΣΤ. «Ἡ κωμωδία τῆς ἐπαναστάσεως τῆς Βερροίας»¹⁸⁰

Ο φιλοβασιλικός Τύπος της Αθήνας εστίασε με άλλο ύφος και σε διαφορετικά κρίσιμα γεγονότα του Αυγούστου του 1916: στις ερχόμενες εκλογές του Σεπτεμβρίου, στο μεγαλειώδες συλλαλητήριο για την υπεράσπιση του βασιλιά και στην υγεία του, στη συνετή κυβερνητική πολιτική σχετικά με τη θέση της Ελλάδας στις πολεμικές εξελίξεις μετά την έξοδο της Ρουμανίας στον πόλεμο και στην προβοκάτσια μπροστά από τη γαλλική πρεσβεία της Αθήνας. Προς το τέλος του μηνός άρχιζαν να εμφανίζονται εκτενέστερα άρθρα για το κίνημα της Θεσσαλονίκης, όπου σε κάποια πρωταγωνιστούσε και η Βέροια.

Η εφημερίδα *Σκριπ* αναφέρεται στη Βέροια στις 30 Αυγούστου. Η είδηση έρχεται από τη Λάρισα και από αξιωματικούς της 10^{ης} Μεραρχίας, η οποία μεταστάθμευσε στην Κατερίνη. Ο τίτλος της σύντομης είδησης ήταν: «Διαψεύδεται ἡ στάσις τῆς Βερροίας». Την 1^η Σεπτεμβρίου αναφέρει ότι μόνο ένας, κρητικής καταγωγῆς, μοίραρχος «μετέστη πρὸς τοὺς συμμάχους» και ο γιατρός Σαρλής (εννοεί μάλλον τον Σμυρλή), ενώ οι χωροφύλακες διέφυγαν στην Κατερίνη και έρχονταν στην Αθήνα.¹⁸¹

Την επόμενη, όμως, ημέρα έκανε μια πιο εκτενή αναφορά στα «τοῦ οἰκτρῶς ἀποτυχόντος στασιαστικοῦ κινήματος τῆς Βερροίας». Πηγές της ανταπόκρισης ήταν αξιωματικοί της 10^{ης} Μεραρχίας που έφτασαν στην Αθήνα. Η είδηση έχει ως εξής:

¹⁷⁸ Παπαδάκης-Στάικος, *ό.π.*, σσ. 67-68.

¹⁷⁹ Για τις πολιτικές συγκρούσεις στη Νάουσα βλ. Στέργιος Σπυρ. Αποστόλου, *Πτυχές από την ιστορία των παραταξιακών αντιπαραθέσεων στη Νάουσα (περίοδος 1917-1918)*, Νάουσα 1994. Το βιβλίο βασίζεται σε προσωπικές σημειώσεις του Χατζημαλούση, η παράθεση των οποίων, όμως, ξεφεύγει από τον σκοπό της ανά χειράς εργασίας.

¹⁸⁰ *Εμπρός*, 1 Σεπτεμβρίου 1916.

¹⁸¹ *Σκριπ*, 30 Αυγούστου και 1 Σεπτεμβρίου 1916.

«Δύο ημέρας πρὸ τοῦ κινήματος ἀφίχθησαν εἰς Βέρροιαν ἐκ Θεσσαλονίκης οἱ ἐκ τῶν στασιαστῶν Μακκάς καὶ Ἀργυροπουλος οἵτινες συνεννοηθέντες μετὰ τῶν ἐν Βερροία ἐλαχίστων ὀπαδῶν τῶν ἐπεσκέφθησαν κατόπιν τὸν Μητροπολίτην, τὸν Διοικητὴν καὶ πολλοὺς ἀξιωματικοὺς τῆς μεραρχίας, τοὺς ὁποίους εἰς μάτην παρεκίνησαν ὅπως προσχωρήσουν εἰς τὸ κίνημα. Τὴν ἑσπέραν ἐν μυστικῇ συσκέψει ἀπεφασίσθη πῶς τὸ κίνημα γίνη τὴν 26^η Αὐγούστου. Πράγματι δὲ τὴν ὀρισθεῖσαν ἡμέραν οἱ ἐλάχιστοι στασιασταὶ κρουομένων δαιμονιωδῶς τῶν κωδῶνων μετέβησαν εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἐκεῖθεν δὲ εἰς τὴν Ἀστυνομίαν, ὅπου κατέλυσαν τὰς ἀρχὰς κραυγάζοντες
- Ζήτω ἡ Ἀντάντ
- Κάτω ὁ Βασιλεὺς».¹⁸²

Στο κίνημα φέρονταν να συμμετέχουν μερικοὶ ἀξιωματικοί, μεταξύ ἄλλων ο ἀντισυνταγματάρχης Ἰωάννης Ορφανίδης, ο ταγματάρχης Μπαρτζώκας, ο λοχαγὸς Γρηγοριάδης, κανεὶς υπαξιωματικὸς καὶ στρατιώτης καὶ ο μοίραρχος Βούρος με λίγους χωροφύλακες, γιατί οἱ περισσότεροὶ ἐφυγαν, μόλις ἀκούσαν τις ἀποδοκιμασίες ἐναντίον «τοῦ Βασιλέως». Ἀποδοκιμάστηκε, ἐπίσης, ο Ορφανίδης ἀπὸ τοὺς ἀξιωματικοὺς καὶ οπλίτες τοῦ τάγματός του. Οἱ ἀξιωματικοὶ του συνελήφθησαν καὶ μεταφέρθηκαν στη Θεσσαλονίκη, ἐνῶ οἱ στρατιῶτες διέφυγαν ἀπὸ τα βουνὰ πρὸς τὴν Κατερίνη καὶ Λάρισα.¹⁸³ Ο ἀνταποκριτὴς τόνιζε ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Βέροιας ἀποδοκίμασαν τὴ στρατιωτικὴ στάση, ἐνῶ Ἄγγλοι καὶ Ρῶσοι στρατιωτικοὶ που βρίσκονταν στὴν πόλη, ἐδειξαν τὴν ἀποστροφή τους «πρὸς τοὺς ἐλαχίστους ἐπιόρκους καὶ προδότας ἀξιωματικούς». Πρὶν το τέλος τοῦ μικροῦ ἀρθροῦ ἐπεξηγείται μιὰ φράση ἀπὸ τὸν τίτλο τῆς εἰδήσης: «Τὸ πλιατσικολόγημα». Ἀναφέρεται ὅτι οἱ στασιαστὲς κατέλαβαν τὸ υλικὸ τῆς Μεραρχίας καὶ τὸ πούλησαν πρὸς ἴδιον ὄφελος.¹⁸⁴

Στις 3 Σεπτεμβρίου ἡ ἐφημερίδα ἐπανήλθε με πρωτοσέλιδη ἀναφορὰ στα «ψέματα» με τὰ ὁποῖα ἐπιχειροῦνταν ἡ «εξαπάτηση» τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ: «Ψεῦδος ὅτι τὰ Βοδενὰ καὶ ἡ Βέρροια προσεχώρησαν εἰς τὸ κίνημα τῆς Θεσσαλονίκης». «Ψέματα», ὅπως ὅτι ἡ Μυτιλήνη, Χίος, ἡ Κρήτη ἐπαναστάτησαν καὶ ὅτι ἡ Καβάλα καταλήφθηκε ἀπὸ τοὺς Βούλγαρους, εἰδήσεις που τις τελευταῖες μέρες μετέδιδαν οἱ βενιζελικὲς ἐφημερίδες τῆς Ἀθήνας. Στὴν τελευταία σελίδα τοῦ φύλλου γινόταν ἀναφορὰ στο «περίφημον κίνημα τῆς Βερροίας» καὶ προβαλλόταν ἡ διάλυση τοῦ τάγματος τῶν γεφυροποιῶν τοῦ ἀντισυνταγματάρχη Ορφανίδη, ἀφοῦ οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ συνελήφθησαν καὶ οἱ στρατιῶτες διέφυγαν πρὸς τὴν Κατερίνη, πρὶν προφτάσει να τοὺς παραδώσει ὁ διοικητὴς τοὺς στοὺς Ἀγγλογάλλους. Ἐκεῖ εἶχε φτάσει καὶ ὁ ἀξιωματικὸς-διαχειριστὴς με τὸ ταμεῖο τοῦ τάγματος, τὸ ὁποῖο παρέδωσε στὸν υποστράτηγο Παρασκευόπουλο. Εἶχε προσποιηθεῖ τὸν υποστηρικτὴ τοῦ κινήματος.¹⁸⁵ ΓΙΑ τὸν ἴδιο ἀξιωματικὸ, ἡ ἐφημερίδα *Ἐμπρός* στὶς 2 Ὀκτωβρίου διαμαρτυρήθηκε ὅτι ἦταν ἀδίκη ἡ μομφὴ ἐναντίον του, ὅτι

¹⁸² Σκριπ, 2 Σεπτεμβρίου 1916.

¹⁸³ Ἀργότερα ὁ Ορφανίδης ἐγένε διευθυντὴς τοῦ Μηχανικοῦ στο ὑπουργεῖο Στρατιωτικῶν τῆς Π.Κ., βλ. *Μακεδονία*, 13 Ὀκτωβρίου 1916.

¹⁸⁴ Σκριπ, 2 Σεπτεμβρίου 1916.

¹⁸⁵ Σκριπ, 3 Σεπτεμβρίου 1916. Βλ. υποσημείωση 135.

δήθεν είχε προσχωρήσει στο κίνημα της Βέροιας, κι επαναλάμβανε την εκδοχή του «θιγόμενου».¹⁸⁶

Η άλλη εφημερίδα αντιβενιζελικής απόχρωσης, το *Εμπρός*, σε ένα μικρό άρθρο στις 28 Αυγούστου αναφέρεται σε τηλεγράφημα από τη Βέροια, όπου διαψεύδονταν πληροφορίες για τη συμμετοχή δύο ανώτερων αξιωματικών στο κίνημα της Θεσσαλονίκης. Την 1^η Σεπτεμβρίου πάλι σε μικρή είδηση βεβαίωσε ότι η «διαφημισθείσα φοβερὰ ἐπανάστασις τῆς Βερροίας ἦτο μία ἀπὸ τὰς φαιδροτέρας ἐπαναστατικὰς κωμωδίας». Η επανάσταση έγινε από τον Μπαρτζώκα, τον Βούρο και ἑξὶ πολίτες της τοπικής Επιτροπής, ενώ ο μητροπολίτης απέπεμψε «κακὴν κακῶς τοὺς ταλαιπώρους ἐπαναστάτας».¹⁸⁷

Την επόμενη φιλοξένησε μια πιο αναλυτική αναφορά, η οποία όμως ήταν σχεδόν πανομοιότυπη με αυτήν του *Σκριπ* της 2^{ας} Σεπτεμβρίου, που αναφέρθηκε παραπάνω. Ο τίτλος ήταν: «Γελοιοποιηθεῖσα ἀπόπειρα τῆς ἐπαναστάσεως ἐν Βερροία». Η μόνη πληροφορία που προσέθετε, αφορούσε τη στρατολογία. Έγραφε ότι ζητήθηκε από τον στρατολόγο της πόλης ο κατάλογος των στρατεύσιμων, αυτός αρνήθηκε λέγοντας ότι «μόνον εἰς τὰς διαταγὰς τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ὑπακούει» και υπό την απειλή της σύλληψης δραπέτευσε μαζί με το αρχείο στην Κατερίνη. Στις 7 Σεπτεμβρίου μαζί με την είδηση για επιστροφή δυνάμεων της 11^{ης} Μεραρχίας στον Πειραιά υπάρχει η είδηση ότι οι χωροφύλακες της Βέροιας, που δεν είχαν δεχτεί να συμμετάσχουν στο κίνημα και δραπέτευσαν στην Κατερίνη, ἔφτασαν σιδηροδρομικῶς ἀπὸ τῆς Λάρισας.¹⁸⁸

Οι πληροφορίες λοιπόν που υπάρχουν για την επανάσταση στη Βέροια στις δύο αντιβενιζελικές εφημερίδες της Αθήνας είναι λίγες και τα άρθρα που τις φιλοξενούν είναι μικρά. Από την μια πλευρά φαίνεται η προφανής γεωγραφική απόσταση από τα γεγονότα. Από την άλλη, όμως, οι πληροφορίες που μεταδίδουν προέρχονται από αξιωματικούς του στρατού που ἔφυγαν ἀπὸ τὴν πόλη και προφανῶς ἦταν βασιλόφρονες. Εξάλλου είναι φανερό και η ιδεολογικοπολιτική εστίαση αυτών των εφημερίδων. Μέσα από την ειδησιογραφία τους το κρίσιμο δίμηνο Αυγούστου–Σεπτεμβρίου 1916, οι ειδήσεις που αφορούσαν τις πόλεις της Μακεδονίας και των νήσων ήταν λίγες και στόχο είχαν να δείξουν ότι τα κινήματα είχαν αποτύχει, οι οπαδοί τους ελάχιστοι κι η μεγάλη πλειοψηφία των αξιωματικών πιστοί στον βασιλιά. Γι' αυτό και στις ανταποκρίσεις δεν δινόταν απάντηση σε ένα πιθανό ερώτημα του αναγνώστη, γιατί δηλαδή, αφού οι κινηματίες ήταν πάντα λίγοι και χωρίς λαϊκή συμμετοχή, η επανάσταση που ξεκίνησε από τη Θεσσαλονίκη πετύχαινε και εξαπλωνόταν.

¹⁸⁶ *Εμπρός*, 2 Οκτωβρίου 1916.

¹⁸⁷ *Εμπρός*, 28 Αυγούστου και 1 Σεπτεμβρίου 1916.

¹⁸⁸ *Εμπρός*, 2 και 7 Σεπτεμβρίου 1916.

Z. Le mouvement révolutionnaire à Verria [Το επαναστατικό κίνημα στη Βέροια]:¹⁸⁹ Η επανάσταση στη Βέροια με τη ματιά των Γάλλων

Οι αναφορές του γαλλικού Τύπου για την πόλη της Βέροιας τον Σεπτέμβριο του 1916 είναι οι περισσότερες (μαζί με αυτές του Φεβρουαρίου 1916) σε σχέση με τους άλλους μήνες του πολέμου. Στα γαλλικά φύλλα φιλοξενούνται πολλές ανταποκρίσεις από όλα τα μέτωπα του πολέμου κι οι εξελίξεις στο Μακεδονικό Μέτωπο φαίνεται ότι παρουσίαζαν ενδιαφέρον για τους αναγνώστες. Έτσι, κάθε είδηση που σχετιζόταν με τις επαναστατικές εξελίξεις στην περιοχή είχε τη θέση του στις στήλες των εφημερίδων. Ήδη, λοιπόν, στις 23 Αυγούστου κάτω από ένα μονόστηλο άρθρο της παρισινής *L'Écho de Paris* υπάρχει μια μικρή είδηση (μάλλον πρόωρη):

“Les troupes de Verria se rallient au Comité

Les troupes grecques cantonnées dans la ville macedonienne de Verria se sont rangées sous les ordres du Comité de Defence nationale constitué a Salonique”.

[Τα στρατεύματα της Βέροιας προσχωρούν στην Επιτροπή

Τα ελληνικά στρατεύματα που στρατοπεδεύουν στη μακεδονική πόλη της Βέροιας τέθηκαν κάτω από τις εντολές της Επιτροπής Εθνικής Άμυνας που συστάθηκε στη Θεσσαλονίκη].¹⁹⁰

Στο ίδιο κλίμα και η *Le Matin*, η οποία αναφέρεται στις φρουρές της Βέροιας και των Γιαννιτσών, που μαζί με αυτή της Έδεσσας “adhéré d'enthousiasme au mouvement insurrectionnel de la Macédoine et la cause commune des alliés et de la patrie hellénique” [προσχώρησε με ενθουσιασμό στην εξέγερση στη Μακεδονία και στην κοινή υπόθεση των συμμάχων και της ελληνικής πατρίδας].¹⁹¹ Η *La Presse* αναφέρεται στη μετεγκατάσταση της φρουράς της Βέροιας λόγω των γεγονότων της Θεσσαλονίκης, ενώ σημειώνει για την πολιτική κατάσταση της χώρας: “Les journaux antivenizelistes se livrent à de nouvelles violences de langage” [Οι αντιβενιζελικές εφημερίδες επιδίδονται σε νέες λεκτικές βιαιότητες].¹⁹²

Η επανάσταση στη Βέροια έγινε είδηση σε οκτώ γαλλικές εφημερίδες. Η είδηση είναι πανομοιότυπη σε όλες. Προφανώς πρόκειται για την ίδια πηγή ανταπόκρισης από τη Θεσσαλονίκη, ίσως μάλιστα να υπόκειται και σε στρατιωτική λογοκρισία, μιας και η πόλη βρισκόταν από τον Μάιο υπό καθεστώς στρατιωτικού νόμου. Η είδηση ξεκινούσε με τη συγκρότηση του στρατού της Ε.Α. με εθελοντές από τα νησιά και την «Παλαιά Ελλάδα», που ντύνονταν στο χακί και φορούσαν μπλε περιβραχιόνια.

¹⁸⁹ *L' Ouest-Éclair*, 12 Σεπτεμβρίου 1916.

¹⁹⁰ *L' Écho de Paris*, 4 Σεπτεμβρίου 1916 (να ληφθεί υπόψη η διαφορά 13 ημερών μεταξύ νέου και παλιού ημερολογίου).

¹⁹¹ *Le Matin*, 4 Σεπτεμβρίου 1916.

¹⁹² *La Presse*, 8 Σεπτεμβρίου 1916.

“Un mouvement révolutionnaire à Verria

L' événement principal de ces derniers jours est le mouvement révolutionnaire à Verria (Karaferia), sur le modèle de celui de Salonique. Il éclata avant-hier sous la direction du capitaine Bartzocas, qui déclara au general Cordonnier son intention de lutter aux côtés de l' Entente, et il constitua aussitôt un comité de defense nationale.

Le colonel Orfano, qui commandait à Verria un bataillon de pontonniers, a également adressé un télégramme au comité de Salonique pour annoncer que son bataillon participait au mouvement et pour mettre à la disposition des organisateurs les hommes et le matériel. Le colonel est venu aujourd'hui à Salonique pour régler les détails de sa participation”.

[Ένα επαναστατικό κίνημα στη Βέροια

Το κύριο γεγονός των τελευταίων ημερών είναι το επαναστατικό κίνημα στη Βέροια (Καραφέρια), σύμφωνα με το μοντέλο της Θεσσαλονίκης. Ξεκίνησε την προηγούμενη ημέρα υπό τη διεύθυνση του λοχαγού Μπαρτζώκα, ο οποίος δήλωσε στον στρατηγό Cordonnier την πρόθεσή του να πολεμήσει στο πλευρό της Αντάντ και σύντομα συγκρότησε επιτροπή εθνικής άμυνας.

Ο συνταγματάρχης Ορφανός, διοικητής ενός τάγματος γεφυροποιών στη Βέροια, έστειλε επίσης τηλεγράφημα στην επιτροπή της Θεσσαλονίκης, για να ανακοινώσει ότι το τάγμα του συμμετείχε στο κίνημα και έθεσε στη διάθεση των οργανωτών τους άνδρες και τον εξοπλισμό. Ο συνταγματάρχης ήρθε στη Θεσσαλονίκη σήμερα, για να διευθετήσει τις λεπτομέρειες της συμμετοχής του.]¹⁹³

Το άρθρο μεταφέρει περιληπτικά την είδηση, έτσι όπως εμφανίστηκε στην εφημερίδα *Μακεδονία* εκείνες τις ημέρες. Κάνει όμως και αναφορά στον αντισυνταγματάρχη Ορφανίδη (κατά λάθος τον ονομάζει Ορφανό), χωρίς όμως να αναφέρεται το γεγονός ότι ουσιαστικά το τάγμα του διαλύθηκε.

Ο γάλλος στρατηγός Cordonnier, στον οποίον απευθύνθηκαν οι επαναστάτες της Βέροιας με επικεφαλής τον Βούρο και τον Μπαρτζώκα, θα μπορούσε να φωτίσει τα γεγονότα εκείνων των ημερών, από τη δική του πλευρά βέβαια. Είχε το στρατηγείο του στη Βέροια από τα τέλη Αυγούστου του 1916 και έχει γράψει τις αναμνήσεις του (σε απολογητικό ύφος), προσπαθώντας να υπερασπιστεί τον εαυτό του και τις ενέργειές του ως στρατηγού στην αντεπίθεση των συμμάχων στη δυτική Μακεδονία για την κατάληψη της Φλώρινας και του Μοναστηρίου. Ο Cordonnier, αν και αποτελεί ένα πρόσωπο - αναφορά στην πόλη, αφού ήταν φορέας της εξουσίας του γαλλικού στρατού, δεν μεταφέρει καμιά από τις πληροφορίες για το κίνημα που δίνει ο Βούρος στο ημερολόγιό του ή η εφημερίδα *Μακεδονία*.

¹⁹³ *L' Ouest-Éclair*, 12 Σεπτεμβρίου 1916. Σε αυτή την εφημερίδα μόνο υπάρχει ο συγκεκριμένος τίτλος. Η ίδια είδηση αναφέρεται ακόμη στις *Le XIXe Siècle*, *Le Rappel*, *L' Action Française*, *Le Figaro*, *Le Gaulois*, *Le Temps*, 12 Σεπτεμβρίου 1916 και *Le Croix*, 13 Σεπτεμβρίου 1916. Οι περισσότερες εφημερίδες διευκρινίζουν ότι χρησιμοποιούν την αναφορά του ανταποκριτή της *Le Temps*.

Από τα γεγονότα της επανάστασης στη Βέροια αφηγείται στο βιβλίο του (και μάλιστα με ένα γλαφυρό ύφος, όπως ίσως το συνήθιζαν οι γάλλοι στρατηγοί στα απομνημονεύματά τους) - και με μια δόση ειρωνείας - τη συνάντησή του με τον αντισυνταγματάρχη Ορφανίδη (τον ονομάζει Ορφαλίδη, προφανώς κατά λάθος). Τίτλοφορεί το κεφάλαιο με τη φράση: “Un Orphée moderne” [Ένας σύγχρονος Ορφείας]. Ο Ορφανίδης έθεσε το τάγμα του στο πλευρό των Γάλλων, αλλά η στρατιωτική του τιμή, όπως του είπε, του όριζε να επιστρέψει τον εξοπλισμό του τάγματος στην Κατερίνη, γιατί ανήκε στον βασιλιά. Ζήτησε βαγόνια και άλογα, αλλά ο στρατηγός τού τα αρνήθηκε. Έφυγε, επέστρεψε όμως θριαμβευτής, γιατί οι άνδρες του θα αποφάσιζαν να ακολουθήσουν τους Γάλλους, παίρνοντας μαζί και το στρατιωτικό υλικό. Τηλεγράφησε στη Θεσσαλονίκη ότι προσχώρησε στο κίνημα. Το ίδιο βράδυ ο Ορφανίδης πήγε στον Cordonnier για να του ζητήσει φρουρά για το στρατόπεδό του, αφού όλοι οι άνδρες του εγκατέλειψαν το τάγμα. Ο στρατηγός προσθέτει: “Je lui ai ri au nez” [Γέλασα κατάμουτρα].¹⁹⁴

Το γεγονός αυτό δεν το χρονολογεί, σε αντίθεση με τη συνήθειά του να καταγράφει με χρονολογική ακρίβεια όλες τις στρατιωτικές κινήσεις για τις οποίες ήταν υπεύθυνος. Είναι περίεργο πάντως που δεν αναφέρεται καθόλου σε όλο το τελετουργικό του κινήματος εκείνο το πρωινό της 26^{ης} Αυγούστου 1916 στη Βέροια, το συλλαλητήριο, τους λόγους, τις προσφωνήσεις. Ο τίτλος του βιβλίου του, ένα ρητορικό ερώτημα: «Εγώ πρόδωσα τον Sarrail;», αποκαλύπτει τον απολογητικό σκοπό του συγγραφέα. Αυτή είναι η προτεραιότητά του κι όχι η διήγηση όλων των γεγονότων, στα οποία ήταν αυτόπτης μάρτυς. Έτσι ίσως εξηγείται η απουσία της αναφοράς στην επανάσταση της Βέροιας.

Το κίνημα στη Νάουσα παρουσιάζεται επίσης στο γαλλικό Τύπο στις 15 Σεπτεμβρίου 1916 με μια σύντομη είδηση, ενώ δέκα ημέρες νωρίτερα τρεις γαλλικές εφημερίδες θεωρούσαν προκαταβολικά ότι η φρουρά της Νάουσας θα ακολουθούσε το παράδειγμα της Έδεσσας και θα εντασσόταν στο κίνημα της Εθνικής Άμυνας.¹⁹⁵

Πάντως όσον αφορά τον τύπο - ελληνικό και γαλλικό - πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι έκτακτες συνθήκες κάτω από τις οποίες λειτουργούσε και οι ανάγκες του πολέμου και της προπαγάνδας που εξυπηρετούσε.

Η. Η δραστηριότητα της Επιτροπής Εθνικής Άμυνας της Βέροιας

Από τις πρώτες μάλλον ενέργειες της Επιτροπής ήταν η αντικατάσταση του μουσουλμάνου δημάρχου Χαλήλ Αλή Βέη από τον Αντώνιο Σμυρλή. Η κίνηση αυτή μαζί με την εμπλοκή του ονόματος του μητροπολίτη έδωσε ένα σαφές μήνυμα στις άλλες εθνοτικές ομάδες της πόλης για τις επιδιώξεις των επαναστατών και τις νέες συνθήκες που διαμορφώνονταν στην πόλη. Ο Χαλήλ Αλή Βέης αντικαταστάθηκε το 1916 και επανήλθε μετά τις εκλογές του 1920 και την επικράτηση του Λαϊκού Κόμματος.

¹⁹⁴ Cordonnier, ό.π., σ. 195.

¹⁹⁵ *L' Humanité*, 15 Σεπτεμβρίου 1916 και *Le Journal, La Presse, Le Rappel*, 5 Σεπτεμβρίου 1916.

Παρέμεινε στη θέση του μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1922, όταν και πάλι αντικαταστάθηκε μετά την επανάσταση του Νικόλαου Πλαστήρα.¹⁹⁶

Κρίσιμο θέμα ήταν ο έλεγχος των μετακινήσεων. Δύο ημέρες μετά το κίνημα, η αστυνομία της πόλης έστειλε στην Αστυνομική Υποδιεύθυνση Κατερίνης δυο ειδοποιήσεις της «επαναστατησάσης τέως Αστυνομικής Διευθύνσεως Βερροίας», προκειμένου να τοιχοκολληθούν. Η Υποδιεύθυνση τα προώθησε στο Αρχηγείο της Χωροφυλακής και στην 10^η Μεραρχία, που έδρευε πια εκεί. Η πρώτη ειδοποίηση ήταν η εξής:

«Πᾶς Ἕλλην στρατιωτικὸς μεμονωμένος ὅστις ἔνοπλος ὦν ἤθελε συναντηθῆ χωρὶς νά φέρῃ μεθ' ἑαυτοῦ ἐπίσημον ἔγγραφον ἄδειαν τῆς Ἑλληνικῆς Ἀστυνομικῆς ἀρχῆς Βερροίας θὰ ἀφοπλίζεται ὑπὸ τῶν Γαλλικῶν στρατευμάτων, καὶ ἐν περιπτώσει καθ' ἣν δέν ἤθελεν ὑπακούσει εἰς τὴν πρώτην πρόσκλησιν ἢ ἤθελεν ἀποπειραθῆ νά δραπετεύσῃ ἢ ἤθελεν ἀντισταθῆ θὰ τουφεκίζεται ἄνευ διατυπώσεων».¹⁹⁷

Η δεύτερη ειδοποίηση σημείωνε:

«Πάντες οἱ δυνάμενοι νά φέρωσιν ὄπλα ἤτοι οἱ ἀπὸ τῶν 15-55 ἔτους οἵτινες θέλωσιν ν' ἀναχωρίσωσιν ἐκ τῆς περιφερείας Βερροίας ὅπως διευθυνθῶσιν εἰς Θεσ/νικὴν, Κατερίνην, Κοζάνην καὶ Λάρισσαν, ὀφείλωσι νά εἶνε ἐφωδιασμένοι μὲ ἄδειαν τῆς Ἑλληνικῆς Ἀστυνομικῆς Ἀρχῆς Βερροίας προσυπογεγραμμένην καὶ ὑπὸ τῶν ἀρμοδίων Γαλλικῶν Στρατιωτικῶν Ἀρχῶν. Ἐν ἐναντία περιπτώσει θ' ἀποστέλλονται ἀπὸ φυλακεῖον σὲ φυλακεῖον εἰς Βέρροϊαν ὅπου θὰ ἐνεργῆται ὁ προσωρινὸς ἔλεγχος».¹⁹⁸

Και οι δυο ειδοποιήσεις έχουν ημερομηνία την 28^η Αυγούστου 1916 – άρα αναφέρονται στις άμεσες διοικητικές ενέργειες του κινήματος της Βέροιας – και υπογράφονται από τον μοίραρχο Βούρο «τῆ ἐντολῇ τοῦ ἐνταύθα Γαλλικοῦ Στρατηγεῖου». Αποκαλύπτουν δε την ισχυρή θέση της αστυνομίας στην πόλη αλλά και την απόλυτη εξουσία των γαλλικών δυνάμεων. Φαίνεται ότι ιδιαίτερη προσοχή δινόταν στον έλεγχο των μετακινήσεων των πολιτών της Βέροιας, λόγω της γεινιάσης της περιοχής με τα φυσικά και οδικά περάσματα προς το επίσημο ελληνικό κράτος. Κυρίως η γεωγραφική περιοχή νοτιοανατολικά της πόλης (στην περιοχή της σημερινής Μελίκης) ήταν ευαίσθητη από στρατιωτική και εντέλει από πολιτική άποψη. Πολύ συχνά γίνονταν συμπλοκές ανάμεσα σε δυνάμεις επαναστατών από τη Βέροια και αποσπάσματα του επίσημου στρατού, τα

¹⁹⁶ π. Αθανάσιος Γ. Βουδούρης-Νικόλαος Γ. Βουδούρης, «Εθνικός Διχασμός και διεθνοτικές σχέσεις στη Βέροια της περιόδου 1916 – 1923», π. Αθανάσιος Γ. Βουδούρης (επιμ.), *Μιλάμε για τη Βέροια του 20^{ου} αιώνα 1910-1925. Από την αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος. Β' Επιστημονική Ημερίδα Τοπικής Ιστορίας*, Εκδόσεις Ε.Μ.Ι.Π.Η., Βέροια 2013, σσ. 135-147.

¹⁹⁷ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας 1916/Α/4/Χ(3): Αναφορά της Υποδιεύθυνσης Κατερίνης στο Αρχηγείο Χωροφυλακής, Αριθ. 6374, 4 Σεπτεμβρίου 1916 και κοινοποίησή της από το Αρχηγείο προς το Υπουργείο Εξωτερικών, αριθ. 6517, 9 Σεπτεμβρίου 1916.

¹⁹⁸ Στο ίδιο.

οποία εισέρχονταν από την Πιερία.¹⁹⁹ Εξάλλου και ο Παρασκευόπουλος, με την ολοκλήρωση της μεταστάθμευσης της 10^{ης} Μεραρχίας στην Κατερίνη, είχε διατάξει τη φρούρηση των περασμάτων του Αλιάκμονα προς τη Βέροια και απαγόρευσε την επικοινωνία της Αστυνομικής Υποδιεύθυνσης Κατερίνης με τις επαναστατημένες Διευθύνσεις της Θεσσαλονίκης και της Βέροιας.²⁰⁰ Η στρατιωτική κυριαρχία, λοιπόν, σε αυτήν τη γεωγραφική περιοχή ήταν κρίσιμο ζήτημα και θα επηρέαζε σημαντικά τις πολιτικές εξελίξεις των επόμενων μηνών.

Οι μετακινήσεις και στην πόλη της Νάουσας είχαν περιέλθει στον έλεγχο των Γάλλων. Ο πρόεδρος της Επιτροπής Νάουσας παρακαλούσε με επιστολή του την Επιτροπή της Θεσσαλονίκης να μεσιτεύσει προς τις γαλλικές δυνάμεις της Βέροιας και Νάουσας, για να επιτραπεί η κυκλοφορία Ναουσαίων για τους σκοπούς του κινήματος και να αποκατασταθεί η τηλεγραφική επικοινωνία της πόλης.²⁰¹ Για τον ίδιο λόγο ο Βούρος έγραψε επιστολή προς το γαλλικό στρατηγείο στη Βέροια, υποστηρίζοντας τις προτάσεις της Επιτροπής της Νάουσας, τονίζοντας μάλιστα και τον φόβο της εμφάνισης κομιτατζήδων στην περιοχή.²⁰²

Πάντως, η Επιτροπή προσπάθησε να δημιουργήσει ένα δίκτυο πληροφόρησης στην πόλη και στη γύρω περιοχή, για να ελέγχει πιθανές κινήσεις βουλγαρόφρονων κομιτατζήδων ή και οποιουδήποτε κακοποιού στοιχείου. Πολλοί κάτοικοι δήλωναν αλληλεγγύη στην Επιτροπή και βοηθούσαν έτσι το έργο της. Την ίδια επαγρύπνηση έδειχνε και η χωροφυλακή.²⁰³

Από τις πρώτες φροντίδες των επαναστατών ήταν η εξασφάλιση των χρημάτων του δημόσιου ταμείου και η διαχείριση του υλικού που βρισκόταν στις στρατιωτικές αποθήκες της πόλης. Όσον αφορά το πρώτο ζήτημα, οι χειρισμοί της Επιτροπής Ε.Α. στη Θεσσαλονίκη τις προηγούμενες ημέρες έδωσαν έναν κανόνα ενεργειών. Κύριο μέλημα των εκεί επαναστατών ήταν να διακοπεί η διοχέτευση των φορολογικών προσόδων από τις επαναστατημένες περιοχές προς το κέντρο του επίσημου ελληνικού κρατικού μηχανισμού, την Αθήνα. Όταν έγινε αντιληπτό ότι δεν ήταν κατορθωτό με νουθεσίες και οδηγίες, κατέλαβαν το δημόσιο ταμείο.²⁰⁴ Το ίδιο έγινε και στη Βέροια και η σημασία του

¹⁹⁹ Αρχείο ΚΤΙΠ Βέροιας, φάκ. «Επιτροπή Εθνικής Άμυνας»: «Αναφορά του ενωμοτάρχη σταθμάρχη Βέροιας προς την Αστυνομική Διεύθυνση της πόλης σχετικά με την απώλεια ιματισμού χωροφυλάκων στη διάρκεια συμπλοκής στα Παλατίστια», 14 Σεπτεμβρίου 1916.

²⁰⁰ ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 403/ΣΤ/1: Τηλεγράφημα του στρατηγού Παρασκευόπουλου προς την Επιτελική Υπηρεσία Στρατού από την Κατερίνη, Αριθ. 378, 31 Αυγούστου 1916.

²⁰¹ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας 1916/Α/ΑΑΚ17: Επιστολή του προέδρου της Επιτροπής Εθνικής Άμυνας Νάουσας προς την Επιτροπή Εθνικής Άμυνας Θεσσαλονίκης, Αριθ. πρωτ. 55, 13 Σεπτεμβρίου 1916.

²⁰² Αρχείο ΚΤΙΠ Βέροιας, φάκ. «Επιτροπή Εθνικής Άμυνας». Στην επιστολή, που είναι στα γαλλικά, έχει διαγραφεί η φράση “An quartier général des troupes Françaises d’ Orient A Verria” κι από πάνω έχει άλλο παραλήπτη, τον πρόεδρο της Επιτροπής Αμύνης της Θεσσαλονίκης. Η ημερομηνία της επιστολής είναι δυσανάγνωστη, πιθανόν 1 Σεπτεμβρίου 1916.

²⁰³ Στο ίδιο, χειρόγραφο δήλωση κατοίκων των χωριών Γιαννακόβου, Πράχνας κ.α., 21 Σεπτεμβρίου 1916. Χειρόγραφο αναφορά του αποσπασματάρχη Νάουσας προς την Αστυνομική Υποδιεύθυνση, Γιαννιτσά 6 Σεπτεμβρίου 1916 με διαβίβαση της συνημμένης εξέτασης ενός μουσουλμάνου με την ίδια ημερομηνία και πρόταση του ανθυπασιπιστή Καλομενόπουλου της Υποδιεύθυνσης Νάουσας προς την Αστυνομική Διεύθυνση Βέροιας για απέλαση βουλγαρόφρονος κατοίκου, 7 Σεπτεμβρίου 1916.

²⁰⁴ Συντομόρου, ό.π., σσ. 307-308.

ελέγχου του ταμείου φαίνεται στα χειρόγραφα των πρωταγωνιστών, του μοίραρχου Βούρου και του μητροπολίτη Καλλίνικου.²⁰⁵

Όσον αφορά το στρατιωτικό υλικό, οι επαναστάτες απαίτησαν από την πρώτη στιγμή την παράδοση των στρατιωτικών αποθηκών και του υλικού επιστρατεύσεως. Ο Παρασκευόπουλος όμως είχε δώσει τις σχετικές διαταγές στους αξιωματικούς για τη μεταφορά του στρατιωτικού υλικού της Μεραρχίας στην Κατερίνη.²⁰⁶ Φαίνεται ωστόσο ότι στην πόλη έμεινε κάποια ποσότητα υλικού. Ο Βούρος σε επιστολή που έστειλε στον ταγματάρχη Μπαρτζώκα πρότεινε να ορίσει μια επιτροπή για την καταγραφή όλου του υλικού και την παράδοσή του σε αξιωματικό που θα ήταν υπόλογος γι' αυτό. Τόνιζε ότι η ενέργεια αυτή είχε στόχο να μην κατηγορηθεί η Επιτροπή για κακοδιαχείριση.²⁰⁷ Μια τέτοια οργανωτική πρακτική μάλλον ακολουθήθηκε από την Επιτροπή, γιατί, όταν σημειώθηκε συμπλοκή στο χωριό Παλατίτσια στις 15 Σεπτεμβρίου και δυο χωροφύλακες έχασαν μερικά είδη ιματισμού, η Αστυνομική Διεύθυνση με έγγραφό της αιτήθηκε την αντικατάστασή τους από την τοπική Επιτροπή.²⁰⁸ Η επιστολή Βούρου πάντως αποδείχτηκε προφητική. Στις επόμενες ημέρες δύο δημοσιεύματα της φιλοβασιλικής εφημερίδας *Σκριπ* έφεραν τον Βούρο και κυρίως τον Μπαρτζώκα να έχουν πουλήσει υλικά από τις στρατιωτικές αποθήκες και να έχουν καταχραστεί τα χρήματα.²⁰⁹

Ταυτόχρονα με την εξέλιξη της υποχρεωτικής στρατολογίας η τοπική Επιτροπή συγκρότησε μια υποεπιτροπή για τη διανομή επιδομάτων στις άπορες οικογένειες των επιστρατευμένων. Στις 22 Σεπτεμβρίου έστειλε επιστολή στους Αντωνιάδη, Βατραλέξη και Κατσαμπή, με την οποία τους όριζε μέλη αυτής της επιτροπής, με το όνομα του προέδρου της όμως κενό.²¹⁰ Προφανώς είχε στη διάθεσή της κάποιο ποσό χρημάτων από την αναγκαστική εισφορά των κατοίκων, το οποίο μπορούσε να διανείμει.²¹¹ Δεν αναφέρονται όμως οι όροι και οι προϋποθέσεις συμμετοχής των δικαιούχων.

Τις αρχές της Βέροιας απασχολούσε επίσης και το ζήτημα του επισιτισμού της, καθώς βρισκόταν σε περιοχή που ελεγχόταν από τον γαλλικό στρατό και χωρίς εύκολη επικοινωνία. Γι' αυτό ο δήμαρχος της έφτασε στη Θεσσαλονίκη και πέτυχε να σταλούν στη Βέροια αρκετά βαγόνια με τρόφιμα.²¹² Το ζήτημα του επισιτισμού αποτελούσε ένα κρίσιμο θέμα, σε μια περίοδο που η χώρα τελούσε σε αποκλεισμό από τις δυνάμεις της Entente. Μεγαλύτερο πρόβλημα αντιμετώπιζε και η Κοζάνη, γιατί οι λίγες προμήθειες

²⁰⁵ Αρχείο ΚΤΙΠ Βέροιας, φάκ. «Επιτροπή Εθνικής Άμυνας»: Απόσπασμα από τις προσωπικές αναμνήσεις του μοίραρχου Γεώργιου Βούρου. Επίσης, ΙΑΜΜ, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φάκ. 257-01, ό.π.

²⁰⁶ ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 403/ΣΤ/1: Τηλεγράφημα του στρατηγού Παρασκευόπουλου από την Κατερίνη προς την Επιτελική Υπηρεσία Στρατού, Αριθ. 362, 27 Αυγούστου 1916.

²⁰⁷ Αρχείο ΚΤΙΠ Βέροιας, φάκ. «Επιτροπή Εθνικής Άμυνας»: Επιστολή του Βούρου προς τον Μπαρτζώκα, Αριθ. πρωτ. 14, 31^η Αυγούστου 1916.

²⁰⁸ Στο ίδιο, αναφορά του ενωμοτάρχη σταθμάρχη Βέροιας προς την Αστυνομική Διεύθυνση της πόλης σχετικά με την απώλεια ιματισμού χωροφυλάκων στη διάρκεια συμπλοκής στα Παλατίτσια, 14 Σεπτεμβρίου 1916.

²⁰⁹ *Σκριπ*, 2, 12 Σεπτεμβρίου 1916.

²¹⁰ Αρχείο ΚΤΙΠ Βέροιας, φάκ. «Επιτροπή Εθνικής Άμυνας»: Επιστολές της Επιτροπής Ε.Α. Βέροιας προς τους Αντωνιάδη, Βατραλέξη και Κατσαμπή, 22 Σεπτεμβρίου 1916.

²¹¹ Παπαδάκης-Στάικος, ό.π., σσ. 70

²¹² *Μακεδονία*, 13 Οκτωβρίου 1916.

που έφταναν με βαγόνια στον σταθμό της Βέροιας δεν μπορούσαν να φτάσουν στην πόλη εξαιτίας της έλλειψης μεταφορικών μέσων.²¹³ Πολλά προφανώς ήταν και τα κρούσματα αισχροκέρδειας, ενώ δυο χρόνια αργότερα επρόκειτο να ξεσπάσει στη Βέροια, όπως και στη Θεσσαλονίκη, οικονομικό σκάνδαλο σχετικά με τη επισιτιστική διαχείριση.²¹⁴

Ένα εξίσου σημαντικό πρόβλημα με καίρια σημασία, που είχε να αντιμετωπίσει η Επιτροπή, ήταν η αντίσταση των αντιφρονούντων φιλοβασιλικών απέναντι στο κίνημα. Μερικά στοιχεία για το θέμα αυτό αποκαλύπτονται από σημείωμα του Θεοφ. Τρύφωνος (με άγνωστη ιδιότητα) προς τον μοίραρχο Βούρο.²¹⁵ Από το κείμενο του σημειώματος φαίνεται ότι ο αποστολέας γνώριζε πρόσωπα και πράγματα στην πόλη και την αστυνομία, βρισκόταν στην ίδια ιδεολογική και πολιτική πλευρά με τον Βούρο και υποστήριζε το κίνημα. Κατήγγειλε «τὴν παλαιὰ προπαγάνδα», η οποία αντιπροσωπευόταν, όπως έγραφε, από τους ενωμοτάρχες Σταύρο Δούμα, Αθανάσιο Γκιώνη και Ιωάννη Γεωργακόπουλο και κάποιον Διαπικό, μάλλον ιδιώτη επιχειρηματία. Τους ονόμαζε «παλαιά», γιατί η ίδια ομάδα είχε δράσει, όπως αναφέρθηκε, προπαγανδιστικά και στις εκλογές της 31^{ης} Μαΐου 1915. Υποστήριζε ότι με ψεύτικες φήμες, τις οποίες διέσπειραν με την καθοδήγηση των παραπάνω προσώπων έμπιστοι συμπατριώτες – εννοεί από την «Παλαιά Ελλάδα» – χωροφύλακες, ότι δήθεν επρόκειτο οι Κρήτες να αποχωρήσουν από το Βασίλειο της Ελλάδας και να πάρουν μαζί τους και τους πρόσφυγες, κατόρθωσαν να απομακρύνουν από το κίνημα περισσότερους από 30 χωροφύλακες. Πολλοί από αυτούς, έγραφε, ήταν πρόσφυγες, με συγγενείς στην πόλη και δεν είχαν διάθεση να λιποτακτήσουν, γιατί δεν καταλάβαιναν εξάλλου τι σήμαινε κίνημα και δεν είχαν τα οικονομικά μέσα να φύγουν, πράγμα που, κατά τη γνώμη του, έδειχνε ότι χρηματίστηκαν. Ιδιαίτερο ρόλο στην εξαπάτηση των προσφύγων χωροφυλάκων έπαιξε ο Διαπικός. Πίστευε μάλιστα ότι αυτή η ομάδα προσπαθούσε ήδη να εμποδίσει τη στρατολογία και τις άλλες ενέργειες της Επιτροπής και πρότεινε, για να αποκαλυφθεί ο ρόλος της, να χρησιμοποιηθεί ένα άτομο άγνωστο σε αυτούς, που θα προσποιούνταν τον «αντιδραστικό» και με καταγωγή από την «Παλαιά Ελλάδα».

Το περιεχόμενο του γράμματος δείχνει ότι ο αποστολέας δεν απευθυνόταν σε άνθρωπο που πρώτη φορά άκουγε αυτά τα ονόματα, αλλά μάλλον ότι προσπαθούσε να τον ενεργοποιήσει, προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι αντίπαλοι του κινήματος. Στο τέλος, τόνιζε ότι δεν κινούνταν με κίνητρο την εκδίκηση, αλλά από πατριωτικό καθήκον και πίστη στο «ιερό κίνημα», ώστε «νά ἀπελευθερώσωμεν καὶ τὴν λοιπὴν δούλην πατρίδα μας τὴν ὁποίαν οἱ φαυλοκράται τῶν Ἀθηνῶν τὴν ἔθαψαν μαζὺ μὲ τὸν ἔθνικὸν πλοῦτον».

Στη διερεύνηση της κατάστασης που επικρατούσε στη Βέροια - τουλάχιστον τον πρώτο μήνα του κινήματος - συμβάλλουν τρεις αναφορές που γράφτηκαν στη Λάρισα στο τέλος Οκτωβρίου 1916 σχετικά με τα γεγονότα της κατάληψης της Κατερίνης, για τα οποία θα γίνει λόγος στο Δ κεφάλαιο, και απευθύνονταν στην Επιτελική Υπηρεσία

²¹³ Λιάπη, *ό.π.*, σσ. 60-69.

²¹⁴ *Μακεδονία*, 8 Μαΐου και 8 Ιουνίου 1918.

²¹⁵ Αρχείο ΚΤΠΠ Βέροιας, φάκ. «Επιτροπή Εθνικής Άμυνας»: Σημείωμα του Θεοφ. Τρύφωνος προς τον μοίραρχο Βούρο, 2 Οκτωβρίου 1916.

Στρατού. Η πρώτη είναι τηλεγράφημα με το οποίο ένας ανθυπομοίραρχος διαβίβαζε ανεπιβεβαίωτες πληροφορίες εμπόρου που είχε φύγει από τη Βέροια στις 4 Οκτωβρίου. Αυτός μετέφερε μεταξύ άλλων μια εικόνα τρομοκρατίας στη Βέροια: «[...]Όστις τολμήσει έρωτήση δι' Αθήνας ή Θεσ/νίκην συλλαμβάνεται παρὰ Γάλλων ή έπαναστατών [...]». Στο τέλος ολοκλήρωσε με μια πληροφορία: «Διετάχθη παῦσις στρατολογίας, στρατολογηθέντες δεν άπελύθησαν».²¹⁶

Η δεύτερη είναι χειρόγραφη αναφορά, όπου ο συντάκτης επισήμανε ότι στη Βέροια προετοιμαζόταν δύναμη για την κατάληψη των Σερβίων και μετέφερε πληροφορίες, πάλι από έναν «έμπιστον» ιδιώτη που ήρθε στη Λάρισα, για τη σύλληψη και τη μεταγωγή ενός υπολοχαγού στη Βέροια. Εκεί αυτός δήλωσε προσχώρηση στο κίνημα, του δόθηκαν 300 δραχμές μισθός από το ταμείο και αργότερα δραπέτευσε. Οι επαναστάτες τον καταδίωξαν, αλλά αυτός ξέφυγε, επειδή γνώριζε την περιοχή λόγω της υπηρεσίας του. Ο συντάκτης, όμως, συμπλήρωνε ως υστερόγραφο ότι ο αξιωματικός όντως παρουσιάστηκε στο 3ο Σύνταγμα Πεζικού στα Σέρβια.²¹⁷

Η τρίτη – δακτυλογραφημένη – έκθεση είναι η εκτενέστερη και προέρχεται από στρατιωτικό. Μεταφέρει πληροφορίες, εκτός των άλλων, σχετικά με τη δύναμη που είχε συγκροτηθεί στη Βέροια για την κατάληψη της Κατερίνης. Περιγράφει μια κατάσταση απειθαρχίας και διάλυσης. Οι περισσότεροι στρατιώτες δεν έμπαιναν σε τρένο, γιατί πίστευαν ότι θα τους έστελναν στο μέτωπο. Στη μάχη που έγινε στη γέφυρα του Αλιάκμονα και άνοιξε τον δρόμο για την κατάληψη της Κατερίνης φέρονται να πολέμησαν μόνο οι Κρήτες.²¹⁸

Οι τρεις αναφορές ελέγχονται για το βαθμό αξιοπιστίας τους και περιέχουν περισσότερο ευσεβείς πόθους των συγγραφέων τους ή φήμες, παρά έγκυρη πληροφόρηση. Όλες οι αναφορές βασίζονται σε πληροφορίες που προέρχονταν από πηγές μέσα από τη Βέροια και παρουσίαζαν μια κατάσταση σύγχυσης, αναρχίας και ανομίας στην πόλη. Η Βέροια βρισκόταν σαφώς στην περιοχή δικαιοδοσίας της Π.Κ., αλλά πολύ κοντά στα όρια του επίσημου κράτους. Γι' αυτό φαίνεται είχε δημιουργηθεί ένα δίκτυο πληροφόρησης για τις κινήσεις των επαναστατών και οι πληροφορίες από εκεί έφταναν στην Αθήνα. Το Επιτελείο ενδιαφερόταν ιδιαίτερα για την κατάσταση και τις κινήσεις στη περιοχή Κατερίνης και Σερβίων, μιας και αποτελούσαν τα βασικά περάσματα απ' όπου θα μπορούσε να διέλθει ο στρατός της Π.Κ. ή οι γαλλικές δυνάμεις, σε περίπτωση που ήθελαν να προχωρήσουν προς το νότο.

²¹⁶ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας 1916/Α/7: Τηλεγράφημα ανθυπομοίραρχου Λαμπράκη προς της Επιτελικής Υπηρεσία Στρατού, Λάρισα, 23 Οκτωβρίου 1916. Για το ρόλο του Λαμπράκη βλ. υποσημείωση 106.

²¹⁷ Στο ίδιο, αντίγραφο ανώνυμης επιστολής προς τον Αρχηγό της Επιτελικής Υπηρεσίας Στρατού, Λάρισα, 24 Οκτωβρίου 1916.

²¹⁸ Στο ίδιο, έκθεση του λοχαγού Χρ. Λιώτη προς τον Αρχηγό της Επιτελικής Υπηρεσίας Στρατού, Λάρισα, 27 Οκτωβρίου 1916.

Πάντως η έκτακτη κατάσταση και η σύγχυση εξουσιών που επικρατούσαν στη Βέροια αποτυπώθηκαν στη σχέση της νέας επαναστατικής τάξης με την ήδη υπάρχουσα θεσμική δικαστική εξουσία.

Θ. Η σχέση των επαναστατών με τη δικαστική εξουσία της πόλης

Από τα πρώτα μέτρα της Επαναστατικής Επιτροπής, γράφει ο Παπαδάκης-Στάικος που συμμετείχε στο κίνημα, ήταν η αξίωση όλων των δημόσιων λειτουργών να προσχωρήσουν στο κίνημα. Οι περισσότεροι δημόσιοι υπάλληλοι όμως αρνήθηκαν, εκτός από τον επιθεωρητή των δημοτικών σχολείων Ιωάννη Αναστασόπουλο, τον δημόσιο ταμία Γ. Βλάχο και το κατώτερο προσωπικό των δημοσίων υπηρεσιών. Συμπληρώνει ότι ο εισαγγελέας Αποστολάκης και οι δικαστές Στρατηγόπουλος, Καλεμικιεράκης και Πίσπας, αν και προσχώρησαν στο κίνημα, αρνήθηκαν να υπογράψουν δήλωση και εξαναγκάστηκαν να φύγουν από την πόλη και να μεταβούν στη Θεσσαλονίκη, όταν εγκαταστάθηκε η Π.Κ.²¹⁹

Η σχέση των δικαστικών λειτουργών της Βέροιας με την Επιτροπή Ε.Α. της πόλης από την αρχή του κινήματος δεν ήταν εύκολη. Σύμφωνα με τις ημερολογιακές αναμνήσεις του Βούρου, πολλοί από αυτούς γνώριζαν τις διεργασίες του κινήματος, αλλά ήταν αυτοί – κυρίως ο εισαγγελέας Αποστολάκης – που προέτρεψαν τον μητροπολίτη Καλλίνικο να μη δεχτεί την προεδρία της επανάστασης.²²⁰ Πάντως το κίνημα της Ε.Α. αντιμετώπιζε και αλλού προβλήματα με τη δικαστική εξουσία, με αρνήσεις προσχώρησης σε αυτό που έφταναν ως την αρνησιδικία.²²¹

Την 30^η Αυγούστου ο εισαγγελέας Κ. Βουρτσελάς απαιτούσε με επιστολή του προς την Αστυνομική Διεύθυνση την άμεση αποφυλάκιση του γραμματέα της εισαγγελίας, ο οποίος ήταν κρατούμενος. Το υπηρεσιακό ύφος του γράμματος φανερώνει τις τουλάχιστον τυπικές, αν όχι ψυχρές, σχέσεις μεταξύ των δύο εξουσιών της πόλης.²²² Στις επόμενες ημέρες η Επιτροπή ήρθε σε σύγκρουση με μερικούς από τους δικαστές, τους φυλάκισε και τελικά τους εξανάγκασε να αποχωρήσουν από τη Βέροια.

Στις 23 Σεπτεμβρίου το δημοτικό συμβούλιο της πόλης συνήλθε εκτάκτως με παρόντες τον δήμαρχο Σμυρλή, δύο χριστιανούς συμβούλους, έναν μουσουλμάνο, έναν εβραίο και τον Αντωνιάδη και ασχολήθηκε με την πολιτική συμπεριφορά του εισαγγελέα Αποστολάκη, των πρωτοδικών Στρατηγόπουλου, Καλεμικιεράκη και Βουρτσέλα καθώς και δικαστικών υπαλλήλων. Συγκεκριμένα, τους είχε ζητηθεί να δηλώσουν «εάν

²¹⁹ Παπαδάκης-Στάικος, *ό.π.*, σσ. 69-70. Όπως θα φανεί παρακάτω, πρώτα απελάθηκαν στη Κοζάνη.

²²⁰ Αρχείο ΚΤΙΠ Βέροιας, φάκ. «Επιτροπή Εθνικής Άμυνας»: Απόσπασμα από τις προσωπικές αναμνήσεις του μοίραρχου Γεώργιου Βούρου.

²²¹ Γεώργιος Αναστασιάδης, «Από την "Εθνική Άμυνα" στην κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης», *Ιστορικά*, Ελευθέριος Βενιζέλος: 1864-1936. Η μεγάλη πορεία - από το ανάθεμα στην αποθέωση, 69-80.

²²² Αρχείο ΚΤΙΠ Βέροιας, φάκ. «Επιτροπή Εθνικής Άμυνας»: Επιστολή του εισαγγελέα Βουρτσελά προς την Αστυνομική Διεύθυνση Βέροιας, 30 Αυγούστου 1916.

συμμερίζονται ἢ μὴ τὸ ὑπὸ τῆς ἐπαναστάσεως Βενιζέλου δημιουργηθέν Νέον καθεστώς». Το συμβούλιο ἔλαβε ὑπόψη τὴν εἰσήγηση τοῦ δημάρχου, τὴν ἀπόφαση τῆς τοπικῆς Επιτροπῆς με ἡμερομηνία 21^η Σεπτεμβρίου καὶ τὴν ἀναφορά τοῦ προϋσταμένου τῆς πολιτοφυλακῆς τῆς Βέροιας Βελτσίδη. Στὴν ἀπόφασή του ἀποδοκίμασε τοὺς χαρακτηρισμοὺς καὶ τὶς ἐκφράσεις τοῦ εἰσαγγελέα καὶ τῶν δικαστῶν ἐναντίον μελῶν τῆς Επιτροπῆς καὶ στιγμάτισε τὶς «αντιδραστικὲς ἀπειλές» τοῦ εἰσαγγελέα πρὸς τοὺς υπαλλήλους τῶν δικαστηρίων καὶ τοῦ οικονομικοῦ ἐφόρου, καθὼς ὑποστήριξε ὅτι ἀποσκοπούσαν στο νὰ παραλύσουν τὶς ἐνέργειες καὶ νὰ πλήξουν τὸ κύρος τῆς Επιτροπῆς «ἐπὶ προφανεῖ ζημίᾳ τοῦ Νέου Καθεστώτος». Στὸ τέλος ἐξέφρασε τὶς εὐχαριστίες στὴν Επιτροπὴ ἐπειδὴ με τὴν ἀπόφασή τῆς θεώρησε τοὺς δικαστικοὺς ἐπικίνδυνους γιὰ τὸ νέο καθεστώς.²²³

Το τι συνέβη καὶ ὁδηγήθηκε τὸ δημοτικὸ συμβούλιο σὲ αὐτὴ τὴν ἀπόφαση μπορεῖ νὰ το φωτίσει μιὰ υπηρεσιακὴ ἐπιστολὴ τοῦ προέδρου Πρωτοδικῶν Βαρδῆ, στὴν ὁποία ὁ ἴδιος ὑπόσχετα νὰ ἐκθέσει με εἰλικρίνεια ὅσα συνέβησαν.²²⁴ Ἡ ἐπιστολὴ ἀπευθύνεται πρὸς κάποιον εἰσαγγελέα. Μπορεῖ νὰ πρόκειται γιὰ τὸν εἰσαγγελέα Πρωτοδικῶν στὴ Θεσσαλονίκη. Ὁ Βαρδῆς στὴν ἀρχὴ ἀναφέρει ὅτι ἐγκατέλειψαν τὶς θέσεις τοὺς καὶ ἀναχώρησαν ἀπὸ τὴ Βέροια οἱ δικαστῆς Στρατηγόπουλος, Πίσπας, Καλεμικιεράκης, Βουρτσελάς, ὁ εἰσαγγελέας Αποστολάκης καὶ ὁ γραμματέας Χατζηπαναγιώτου, ἐπειδὴ δὲν υπέγραψαν ἐντὸς εἰκοσιτεσσάρων ὡρῶν δήλωσις ὅτι συμμερίζονταν τὸ κίνημα. Τὸ ἔγγραφο αἴτημα τῆς τοπικῆς Επιτροπῆς εἶχε φτάσει σὲ αὐτόν, τὸ ὁποῖο ὅμως ἀπάλλασσε τὸν ἴδιο ἀπὸ τὴν υπογραφή παρόμοιας δήλωσις. Προσθέτει ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἀπέλαση, ἐνῶ προηγήθηκε ἡ εἰκοσιτετράωρη κράτησή τοὺς στὸ δικαστικὸ κατάστημα τῆς πόλης, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Πίσπα καὶ τὸν γραμματέα, οἱ ὁποῖοι ἀφέθησαν ἐλεύθεροι.

Ἡ φυλάκιση τῶν δικαστῶν μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ μιὰ ἰδιωτικὴ ἐπιστολὴ στρατιώτη πρὸς τοὺς γονεῖς του στὴν Αθήνα. Ὁ στρατιώτης τόνιζε ὅτι εἶχε προσχωρήσει στὸ κίνημα καὶ ἐπρόκειτο νὰ ἐπιστρέψει στὸ σπίτι του, ἀλλὰ ἦταν φυλακῆ, ἐπειδὴ ἓνας ἄγνωστος τὸν συκοφάντησε ὅτι σκόπευε νὰ μεταφέρει πληροφορίες γιὰ τὴν κατάστασις στὴν πόλη. Θεωρεῖ μάλιστα τοὺς δικαστῆς «τὸ ἐλατήριον αὐτῆς τῆς φασαρίας», γιὰ αὐτοὺς τὸν κάλεσαν καὶ τοὺς μίλησαν ἀπὸ τὸ παράθυρο τῆς εἰσαγγελίας, ὅπου ἦταν κλεισμένοι.²²⁵

Ὁ Βαρδῆς στὴν ἐκθέσή του ἀναφέρει ὅτι ἡ Επιτροπὴ ἐξοργίστηκε ἀπὸ τὰ ἐμπόδια ποὺ ἔφερε ὁ εἰσαγγελέας στὸ ἔργο τῆς καὶ ἀπὸ τὶς δημόσιες προσβολές, κυρίως τοῦ Στρατηγόπουλου, ἐναντίον τῆς κοινωνικῆς ὑπόστασις τῶν μελῶν τῆς, ἐνῶ φαίνονταν ὅτι ἀσπάζονταν «τάς ἐπαναστατικὰς ἀρχὰς τοῦ βενιζελικοῦ κόμματος». Κρατήθηκαν «ὑπὸ τὰ ὄμματα πλήθους χαιρεκακοῦντος» καὶ στὴ συνέχεια, ἀφοῦ ἐγκαταλείφθηκε ἡ ἰδέα νὰ τοὺς ἀπελάσουν πεζῇ με στρατιωτικὴ συνοδεία, τοὺς ἐπιβίβασαν σὲ φορτηγὸ αυτοκίνητο

²²³ Νικόλαος Βουδούρης, «Πληροφορίες γιὰ τὸ «Κίνημα Ἐθνικῆς Ἀμύνης» & τὸν Ἐθνικὸ Διχασμὸ' στὴ Βέροια (1916–1918)», *Χρονικὰ Ἱστορίας καὶ Πολιτισμοῦ Ν. Ημαθίας*, 8 (2010), 21–25. Ἀρχεῖο ΚΤΙΠ Βέροιας, φάκ. «Επιτροπὴ Ἐθνικῆς Ἀμυνας»: Ἀπόφασις ἀρ. 1920 τῆς ἑκτακτῆς συνεδρίασις τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου Βέροιας, 24 Σεπτεμβρίου 1916. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ἀναφέρεται σὲ «ἐπανάστασις Βενιζέλου», πρὶν καν τὴν ἀφίξις τοῦ Βενιζέλου στὴ Θεσσαλονίκη.

²²⁴ Στὸ ἴδιο, χειρόγραφη ἐπιστολὴ τοῦ προέδρου Πρωτοδικῶν Βέροιας, 24 Σεπτεμβρίου 1916.

²²⁵ Στὸ ἴδιο, χειρόγραφη ἐπιστολὴ στρατιώτη ἀπὸ τὴ Βέροια πρὸς τὴ μητέρα του, 22 Σεπτεμβρίου 1916.

με προορισμό την Κοζάνη. Η συμπεριφορά αυτή των δικαστικών, μολονότι είχαν ειδοποιηθεί να είναι πιο επιφυλακτικοί στη διάρκεια του κινήματος, κατά την άποψή του, εξευτέλισε τη δικαιοσύνη. Πρόσθεσε εξάλλου ότι η Επιτροπή είχε δείξει ότι θα εξαιρούσε το δικαστικό σώμα από την υποχρέωση της επίσημης αναγνώρισης του κινήματος.

Θεωρούσε λοιπόν ότι, αφού δεν ήταν εφικτή η μετάθεσή τους, θα μπορούσε να διαταχθεί η επάνοδός τους, εφόσον ηρεμούσαν τα πράγματα, προκειμένου να επαναληφθεί η λειτουργία της δικαιοσύνης. Εννοούσε όμως, μόνο τους Πίσπα, Καλεμικιεράκη, Βουρτσελά και τον γραμματέα, οι οποίοι είχαν την αποδοχή της κοινωνίας της πόλης και την εμπιστοσύνη της τοπικής Επιτροπής («άπελθόντων μόνον λόγω γενικότητος τοῦ μέτρου ληφθέντος διά ὑπαλλήλους ὄλων τῶν κλάδων»). Αντίθετα, οι Αποστολάκης και Στρατηγόπουλος δεν ήταν ανεκτοί στην πόλη και πρότεινε μελλοντικά την αντικατάστασή τους, «καθ' ὅσον ὑπερβολικῶς ἐξετέθησαν στα ὄμματα τῆς κοινωνίας, κατετρίβη δὲ ἡ ἀξιοπρέπεια τῆς θέσης τῶν». Τελειώνοντας, υποστήριξε ότι η κοινωνία ολόκληρη και η Επιτροπή επιθυμούσε τη γρήγορη επαναλειτουργία της δικαιοσύνης και τόνιζε ότι οι απειλές απόλυσης του εισαγγελέα προς τους υπαλλήλους, ώστε να μην δηλώσουν προσχώρηση στο καθεστώς, ήταν που οδήγησαν την Επιτροπή στις παραπάνω ενέργειες.

Το κείμενο του πρωτοδική τελειώνει με υστερόγραφο, όπου αναφέρει ότι μετά την αναχώρηση των δικαστικών ο ίδιος παρέλαβε από ειδικό απεσταλμένο έγγραφο του υπουργείου Δικαιοσύνης, με ημερομηνία 6 Σεπτεμβρίου, σύμφωνα με το οποίο «συνίσταται ἢ μὴ ἀπομάκρυνσις ἐντεῦθεν τοῦ προσωπικοῦ τῶν Δικαστηρίων εἰ μὴ μόνον τὴν περίπτωσιν βιαίας ἀποβολῆς». Το υστερόγραφο αποδεικνύει τη διαμάχη για τον έλεγχο της δικαστικής εξουσίας στις περιοχές που προσχωρούσαν στο κίνημα της Ε.Α.

Αφού σχηματίστηκε η Π.Κ., η Επιτροπή της Βέροιας έστειλε στον «Πρόεδρον τῆς Ἐθνικῆς Κυβερνήσεως» έγγραφο αίτημα, στο οποίο ζητούσε την αντικατάσταση όλων των αναφερόμενων δικαστών, βασιζόμενη σε επισυνημμένη απόφαση της απέλασής των, στην οποία εξηγούσε τους λόγους για τους οποίους έγινε.²²⁶ Πιθανώς πρόκειται για την ίδια απόφαση που χρησιμοποιήθηκε και στη συνεδρίαση του δημοτικού συμβουλίου.

Η απόφαση της Επιτροπής έχει τις υπογραφές των μελών της, αλλά δεν έχει ημερομηνία και ίσως αποτελεί προσχέδιο. Πιθανόν να παραδόθηκε στον Βενιζέλο στις αρχές Οκτωβρίου, όταν τον επισκέφτηκε αντιπροσωπεία από τη Βέροια. Την 1^η Οκτωβρίου 1916 πολυμελής επιτροπή από τη Βέροια ήρθε στη Θεσσαλονίκη και παρουσιάσθηκε, για να υποβάλει τα σέβη στον ίδιο τον Βενιζέλο. Την επιτροπή αποτελούσαν: οι Σμυρλής, δήμαρχος, Αντωνιάδης, πρόεδρος του τοπικού συλλόγου Φιλελευθέρων και μέλος της τοπικής Επιτροπής, ο Ιωάννης Μάρκου μέλος της Επιτροπής, Μάρκος Αντωνίου μέλος του συλλόγου Φιλελευθέρων και Αντώνιος Ζαφάρας πρόεδρος των συντεχνιών. Τον προσφώνησε ο Σμυρλής, δηλώνοντας πίστη, αφοσίωση και υπακοή στο επαναστατικό κίνημα και δήλωσε ότι τάσσονταν μαζί με την

²²⁶ Αρχείο ΚΤΙΠ Βέροιας, φάκ. «Επιτροπή Εθνικής Άμυνας»: χειρόγραφο προσχέδιο επιστολής της Επιτροπής Ε.Α. Βεροίας προς τον Βενιζέλο.

περιφέρεια που εκπροσωπούσαν, στο πλευρό της «Εθνικής Κυβερνήσεως». Ο Βενιζέλος τους ευχαρίστησε και εξέφρασε την πεποίθηση ότι το εθνικό κίνημα θα ευοδωθεί.²²⁷ Δεν έγιναν γνωστά στον Τύπο τα θέματα που συζητήθηκαν με τον πρωθυπουργό της Π.Κ., ή αν η συνάντηση ήταν μόνο εθιμοτυπική. Τη δική του, όμως, εκδοχή γι' αυτή τη συνάντηση έχει δώσει ο μητροπολίτης Καλλίνικος, η οποία θα παρουσιαστεί στο ΙΑ υποκεφάλαιο. Πάντως και στη Κοζάνη το κίνημα της Ε.Α. αντιμετώπισε προβλήματα με τις αρνήσεις προσχώρησης των τοπικών δικαστών.²²⁸

Η κρίση ανάμεσα στην Επιτροπή και τους δικαστές της Βέροιας ήταν σημαντική και μπορεί να έφτασε στα άκρα, αλλά αφορούσε περισσότερο τις ηγεσίες των εξουσιών. Αυτό όμως που θα δοκίμαζε τη σχέση των επαναστατών με την τοπική κοινωνία ήταν το ζήτημα της υποχρεωτικής επιστράτευσης.

I. Η επιστράτευση

Μια σημαντική πτυχή του κινήματος της Βέροιας, όπως και της Θεσσαλονίκης – ίσως η πιο ευαίσθητη – ήταν το ζήτημα της επιστράτευσης κλάσεων στρατευσίμων για τη δημιουργία του λεγόμενου «Στρατού τής Εθνικής Άμυνας». Στη *Μακεδονία* της 18^{ης} Αυγούστου 1916 δημοσιεύτηκε πρωτοσέλιδη συνέντευξη του αρχηγού του κινήματος Επαμεινώνδα Ζυμβρακάκη. Ο δημοσιογράφος Πέτρος Λεβαντής έθεσε μια ερώτηση που απασχολούσε ιδιαίτερα το κοινό, δηλαδή τη στρατολόγηση της νεολαίας. Ο Ζυμβρακάκης έδειξε να μη νιώθει άνετα με την ερώτηση και απάντησε με πολύ προσεκτικό λόγο ότι αυτό θα γινόταν με ιδιαίτερη προσοχή για τις οικογένειες των στρατευσίμων και εφόσον το απαιτούσαν οι εξελίξεις, τονίζοντας αόριστα ότι πίστευε πως τα πράγματα θα εξελίσσονταν με «τήν μόνην ένδεδειγμένην όδον». Προσθέσε, όμως, ότι, αν χρειαζόταν, «οι ύπεύθυνοι θα δώσουν λόγον τής διαγωγής τῶν πράξεων τους». Στο επόμενο διάστημα στα φύλλα της *Μακεδονίας* υπήρχε πάντα ένα ειδικό άρθρο που αναφερόταν στη στρατολογία. Προβαλλόταν βέβαια η εθελοντική προσφορά στα όπλα, αλλά και – επειδή ίσως αυτό δεν έφτανε – προσκαλούνταν με στρατιωτικού τύπου διατάγματα οι κλάσεις προς στράτευση. Πολύ γρήγορα μάλιστα, στις 20 του μηνός, κλήθηκαν με διάταγμα της Επιτροπής και με την απειλή στρατοδικείου οι κληρωτοί του 1915, συμπεριλαμβανομένων των μουσουλμάνων και των ισραηλιτών.²²⁹ Τον Σεπτέμβριο η Επιτροπή της Ε.Α. εξέδωσε αναλυτική προκήρυξη στρατολογίας.²³⁰

Στην προκήρυξη του επαναστατικού κινήματος στη Βέροια δεν γίνεται άμεση αναφορά σε διενέργεια στρατολογίας. Στη συγκρότηση, όμως, των υποεπιτροπών στις 25 Αυγούστου δημιουργήθηκε το τμήμα στρατολογίας, με επικεφαλής τον ανθυπασιστή

²²⁷ *Μακεδονία*, 2 Οκτωβρίου 1916.

²²⁸ Λιάπη, *ό.π.*, σσ. 59-60.

²²⁹ *Μακεδονία*, 18 και 20 Αυγούστου 1916.

²³⁰ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας 1916/A/3: Προκήρυξη της Επιτροπής του κινήματος της Εθνικής Άμυνας της Θεσσαλονίκης, 10 Σεπτεμβρίου 1916.

Τσικλάνη. Από την ώρα που η 10^η Μεραρχία αποχώρησε και τη διοίκηση της πόλης ανέλαβε η τοπική Επιτροπή Ε.Α., προωθήθηκαν μέσω των αστυνομικών οργάνων και τοιχοκολλήθηκαν στα χωριά τα διατάγματα της επιστράτευσης. Εξάλλου, για την ανακοίνωση της επιστράτευσης η Επιτροπή καθιστούσε υπευθύνους εκτός από τις στρατιωτικές, πολιτικές και δημοτικές αρχές, τους ιερείς και τους δασκάλους των χωριών. Η στρατολόγηση αφορούσε τους γεννηθέντες 1888-1891, τους εφέδρους αξιωματικούς των κλάσεων 1907-1913 και ακόμη τους μαθητές των εκπαιδευτικών ουλαμών εφέδρων αξιωματικών. Για την τοιχοκόλληση σχηματιζόταν έκθεση που την υπέγραφαν εκτός από τον χωροφύλακα άλλοι δύο μάρτυρες.²³¹

Η Επιτροπή, σύμφωνα με μαρτυρία, φαίνεται ότι συγκρότησε και σώμα έμμισθων πολιτοφυλάκων για τη φύλαξη γεφυρών, πορθμείων, δημοσίων υπηρεσιών, των οποίων η μισθοδοσία εξασφαλιζόταν από αναγκαστικές εισφορές των κατοίκων. Μάλιστα, κάλεσε ως πολιτοφύλακες και μεγαλύτερες ηλικίες, οι οποίοι, εφόσον ήθελαν να απαλλαγούν, έπρεπε να πληρώσουν το λεγόμενο «αντισήκωμα». Με αυτό τον τρόπο ενισχυόταν οικονομικά το κίνημα.²³²

Σε δυο επιστολές του προέδρου της τοπικής Επιτροπής Νάουσας προς την Επιτροπή της Θεσσαλονίκης αποκαλύπτονται οι πρώτες ενέργειες σχετικά με τη στρατολογία στη Νάουσα. Ο Γεώργιος Σαμαράς, πρόεδρος της τοπικής Επιτροπής, αν και βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη, μετέφερε μήνυμα απεσταλμένου από την Επιτροπή Νάουσας, για να σταλούν ενισχύσεις και οδηγίες. Τόνιζε κυρίως ότι έπρεπε να αποσταλούν στην πόλη ένας ή δύο αξιωματικοί με επιρροή στον ντόπιο πληθυσμό κι ανέφερε τον συνταγματάρχη Μαζαράκη. Ζητούσε επίσης ενίσχυση της χωροφυλακής είτε με αποστολή ανδρών είτε με διενέργεια κατάταξης ντόπιων σε σώματα ασφάλειας, μιας και, όπως υποστήριζε, είχαν κάνει την εμφάνισή τους μικρές συμμορίες κομιτατζήδων. Αιτούνταν ακόμη την αποστολή σφραγίδας και βιβλίων κατάταξης, προκειμένου να ξεκινήσει η στρατολόγηση.²³³

Πράγματι, ο Μαζαράκης στις 11 Σεπτεμβρίου φέρεται, σύμφωνα με τη *Μακεδονία*, να επισκέπτεται τη Βέροια, για να προωθήσει την επιστράτευση και την επόμενη ημέρα να μεταβαίνει στη Νάουσα για τον ίδιο σκοπό. Η εφημερίδα γράφει για τη θερμότατη υποδοχή που του έγινε και για την εκπλήρωση του στόχου του.²³⁴ Στις 16 του μηνός ο Σαμαράς κατέθεσε αναφορά στην Επιτροπή της Θεσσαλονίκης για τις ενέργειες που είχαν γίνει στην πόλη του. Συγκεκριμένα, απαριθμούσε ότι καταρτίστηκε σώμα πολιτοφυλακής με μηναίο μισθό 80 δραχμών. Με σύσταση του Μαζαράκη τοποθετήθηκε αρχηγός ο Ι. Σημαντικός, παλιός ναουσαίος οπλαρχηγός. Τους μισθούς των πολιτοφυλάκων και το χρηματικό βοήθημα προς τις οικογένειες των απόρων επίστρατων

²³¹ Αρχείο ΚΤΙΠ Βέροιας, φάκ. «Επιτροπή Εθνικής Άμυνας»: Έκθεση τοιχοκόλλησης στη Ρητίνη της προκήρυξης της Επιτροπής Ε.Α. Βέροιας για την επιστράτευση, 8 Σεπτεμβρίου 1916.

²³² Παπαδάκης-Στάικος, *ό.π.*, σ. 70.

²³³ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας 1916/Α/3: Επιστολή του προέδρου της Επιτροπής Εθνικής Άμυνας Νάουσας προς την Επιτροπή Εθνικής Άμυνας Θεσσαλονίκης, Αριθ. πρωτ. 55, 13 Σεπτεμβρίου 1916.

²³⁴ *Μακεδονία*, 13 Σεπτεμβρίου 1916.

το ανέλαβε η τοπική Επιτροπή, η οποία με τη σειρά της όρισε μηνιαία εισφορά από τους κατοίκους. Υπολόγιζε μάλιστα να εισπράττει 2.000 δραχμές το μήνα. Η πολιτοφυλακή τέθηκε στις διαταγές των αξιωματικών Κονδύλη και Ξερογιαννόπουλου, οι οποίοι διενεργούσαν την επιστράτευση. Προσθέτει όμως ότι πολλοί συντοπίτες έφυγαν στην Αίγυπτο, στην Αμερική ή στην «Παλαιά Ελλάδα» και καταλήγει ότι σε όσους κρύβονταν ο Μαζαράκης έδωσε προθεσμία τρεις ημέρες να παρουσιαστούν. Δεν αναφέρει τι θα γινόταν στην περίπτωση μη προσέλευσης για κατάταξη. Η αναφορά του Σαμαρά μάλλον τέθηκε προς έγκριση, γιατί ανώνυμος σχολίαζε γραπτώς πάνω στο έγγραφο ότι συμφωνούσε με την έναρξη της επιστράτευσης, επιφυλασσόταν να απαντήσει σχετικά με τη μηνιαία εισφορά των κατοίκων και όριζε την αμοιβή των πολιτοφυλάκων σε 3 δραχμές την ημέρα.²³⁵

Το *Εμπρός*, όμως, από την Αθήνα, βασιζόμενο στα λεγόμενα ενός ναουσαίου επίστρατου που προσήλθε στα γραφεία του, ισχυρίζεται ότι ο Μαζαράκης απέτυχε να πείσει τους κατοίκους και χρησιμοποίησε ψεύδη, εκβιασμούς και απειλές για τις οικογένειες των επιστράτων. Η αξιοπιστία των πληροφοριών είναι οριακή, αφού ο αρθρογράφος μιλά για αποτυχία των κινημάτων στη Βέροια, Νάουσα και Έδεσσα, ενώ η εφημερίδα υπερτονίζει την πίστη των επιστράτων της περιοχής στον «λατρευτό Στρατηλάτη Βασιλέα». Κατά πάσα πιθανότητα, η στρατολογία των επαναστατών αντιμετώπιζε τελικά πολλά προβλήματα και στις δυο πόλεις.²³⁶

Ο Παπαδάκης-Στάικος, που έζησε τα γεγονότα, μαρτυρεί στα απομνημονεύματά του ότι στην αρχή της επιστράτευσης η πρόσκληση ήταν επιτυχής και οι επιστρατευμένοι συγκεντρώνονταν στο Μελέτειο διδακτήριο, στο κέντρο της Βέροιας. Η ρευστή, όμως, πολιτική κατάσταση, αλλά και η προπαγάνδα των αντιβενιζελικών οδηγούσε πολλούς από αυτούς σε λιποταξίες και φυγή προς το νότο. Η Επιτροπή, για να αντιμετωπίσει την κατάσταση, προέβη σε αμφιλεγόμενες ενέργειες. Συνέλαβε και φυλάκισε οικογένειες λιποτακτών, για να αναγκάσει τους φυγάδες να επανέλθουν, αλλά και τους υποχρέωσε στην καταβολή χρηματικής εγγύησης για την επιστροφή των παιδιών τους. Κατά τον ίδιο, τα μέτρα αυτά οδήγησαν πολλούς Βεροιώτες να μεταβάλλουν τα πολιτικά φρονήματά τους και από πιστοί στον Βενιζέλο έγιναν βασιλόφρονες. Υποστηρίζει μάλιστα, ότι ο Βενιζέλος μέμφθηκε την Επιτροπή γι' αυτό το θέμα, όταν τον επισκέφτηκε στη Θεσσαλονίκη.²³⁷

Η εξέλιξη, λοιπόν, της επιστράτευσης, όπως και αλλού, δεν ήταν χωρίς προβλήματα. Η υποχρεωτικότητα της στρατολογίας στις πόλεις και στα χωριά της

²³⁵ ΥΔΙΑ. Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας Επιτροπή 1916/Α/3: Επιστολή του προέδρου της Επιτροπής Εθνικής Άμυνας Νάουσας προς την Επιτροπή Εθνικής Άμυνας Θεσσαλονίκης, Αριθ. πρωτ. 97, 16 Σεπτεμβρίου 1916.

²³⁶ *Εμπρός*, 14 Σεπτεμβρίου 1916. Η εφημερίδα εκδίδεται στις 14 του μηνός και αναφέρεται σε ειδήσεις της προηγούμενης ημέρας. Προφανώς είναι αδύνατο κάποιος να είχε βρεθεί στη Νάουσα στις 12 Σεπτεμβρίου, να πάρει πληροφορίες και να εμφανιστεί στην Αθήνα στις 13 του ίδιου μήνα. Μάλλον οι φιλοβασιλικές εφημερίδες πλειοδοτούν σε αρνητικά δημοσιεύματα για το κίνημα στη Μακεδονία.

²³⁷ Παπαδάκης-Στάικος, *ό.π.*, σσ. 70-71 και ιδίως υποσημείωση 227. Πιθανώς εννοεί τη συνάντηση της 1^{ης} Οκτωβρίου 1916.

Μακεδονίας γινόταν συχνά με πολλές πιέσεις και φορτικές μεθόδους.²³⁸ Σε άλλες περιπτώσεις αποστέλλονταν προς την Επιτροπή ονομαστικοί κατάλογοι με τους στρατεύσιμους.²³⁹ Στη Βέροια πολλοί συλλαμβάνονταν και μεταφέρονταν χωρίς να είναι υπόχρεοι στρατιωτικής υπηρεσίας για διάφορους λόγους. Έπρεπε στη συνέχεια να αποδείξουν με αίτηση προς την τοπική Επιτροπή, με μάρτυρες ή και υπογραμμένα δημοτικά πιστοποιητικά ότι δεν ανήκουν στις επιστρατεύσιμες κλάσεις. Άλλοι προσπαθούσαν να αποδείξουν εγγράφως ότι δεν είναι υγιείς για στράτευση. Να ληφθεί υπόψη ότι οι περισσότεροι ήταν αγράμματοι.²⁴⁰

Ένα ερώτημα της τοπικής Επιτροπής προς την Επιτροπή της Θεσσαλονίκης αναδεικνύει ένα άλλο δύσκολο και παρεμφερές με την επιστράτευση πρόβλημα που αντιμετώπιζε. Ορισμένοι υπόχρεοι στρατολογίας, αν και δεν έδειξαν απροθυμία, εντούτοις χρησιμοποίησαν ως δικαιολογία για απαλλαγή στράτευσης το γεγονός ότι εργάζονταν στην υπηρεσία ενός εβραίου χορηγού χόρτου του γαλλικού στρατού (φορούσαν μάλιστα περιβραχιόνια με τα γαλλικά χρώματα). Η Επιτροπή της Βέροιας έκανε έρευνα στα χωριά τους και ανακάλυψε ότι οι περισσότεροι δεν ήταν τακτικοί εργάτες. Το γεγονός όμως ότι ο εργοδότης καλυπτόταν από την εξουσία του γαλλικού στρατού, ο οποίος έδινε δικαίωμα απαλλαγής στους εργάτες που δούλευαν για τη Γαλλική Στρατιά της Ανατολής, υποχρέωσε την Επιτροπή να τους εξαιρέσει από τη στρατολόγηση. Παρ' όλα αυτά ρώτησε, αν θα μπορούσε να αντικαταστήσει τους εργάτες με μουσουλμάνους ή ισραηλίτες.²⁴¹ Αυτή η προσπάθεια απαλλαγής ήταν μάλλον μια συχνή τακτική των επιστρατεύσιμων, η έκταση της οποίας δεν μπορεί εύκολα να αποτιμηθεί. Πάντως, με διαταγή του υπουργού Στρατιωτικών της Π.Κ. οι εργάτες των εργοστασίων Θεσσαλονίκης, Βέροιας και Νάουσας, που προφανώς είχαν επιταχθεί από τους Γάλλους, κι όσοι εργάζονται για λογαριασμό της Π.Κ., απαλλάσσονταν από τη στρατιωτική θητεία.²⁴²

Σε άλλη αναφορά για το στρατό της Ε.Α. (μάλλον στις αρχές του 1917) γίνεται λόγος για μεγάλο αριθμό παρόμοιων λιποταξιών. Εθελοντές κατέφθαναν στη Θεσσαλονίκη και αμέσως μετά έσπευδαν να αναλάβουν δουλειές σε έργα των Αγγλογάλλων. Οι τοπικές Επιτροπές στις γύρω από τη Θεσσαλονίκη περιφέρειες άρχισαν πράγματι να αντικαθιστούν τους κληρωτούς εργάτες, επιστρατεύοντας μουσουλμάνους, μολονότι οι Άγγλοι, όπως σημείωνε, δεν τους δέχτηκαν και συνέχιζαν να απασχολούν Έλληνες. Η αξιοπιστία, όμως, του εγγράφου προβληματίζει. Ο συγγραφέας μιλά απαξιωτικά για την κατάσταση του στρατού της Ε.Α., υποστηρίζει ότι οι κάτοικοι είχαν φιλογερμανικά αισθήματα, έκανε λόγο για «ήμετέρους» και δεν εννοούσε Έλληνες αλλά πιστούς στον βασιλιά και γενικά η αναλυτική καταγραφή των στρατιωτικών μονάδων

²³⁸ Palmer, *ό.π.*, σ. 175.

²³⁹ Αρχείο ΚΤΠΠ Βέροιας, φάκ. «Επιτροπή Εθνικής Άμυνας»: Επιστολή του Γεώργιου Παπαντώνη προς την Επιτροπή Ε.Α. Βέροιας χειρόγραφης κατάστασης με δέκα στρατεύσιμους από το Νησί (μάλλον με τις στρατιωτικές τους κλάσεις), 22 Σεπτεμβρίου 1916.

²⁴⁰ Στο ίδιο, αιτήσεις Χρήστου Βρίσκα και Ευάγγελου Παπαρέντη προς την Επιτροπή Ε.Α. Βέροιας για αναβολή στράτευσης, 15 Σεπτεμβρίου 1916.

²⁴¹ Βουδούρης, «Πληροφορίες για το «Κίνημα», 23.

²⁴² Μακεδονία, 18 Νοεμβρίου 1916.

προδίδει διενέργεια κατασκοπίας.²⁴³ Αυτό ωστόσο δεν αναιρεί το γεγονός ότι στη περιοχή της Βέροιας, όπως κι αλλού στη Μακεδονία, υπήρξαν τέτοιου είδους αρνήσεις στράτευσης.

Ένα περιστατικό που έγινε στα Παλατίτσια (νοτιοανατολικά της Βέροιας) και για το οποίο ακολούθησε ένορκη προανάκριση με την εντολή της τοπικής Επιτροπής (με επικεφαλής τον Μπαρτζώκα) και με βάση τη στρατιωτική νομοθεσία, δείχνει τις συνθήκες κάτω από τις οποίες γινόταν η στρατολογία, αλλά και τη σύγχυση που επικρατούσε ανάμεσα στις στρατιωτικές μονάδες.²⁴⁴ Στις 13 Σεπτεμβρίου δυο ανθυπολοχαγοί με σαράντα οκτώ άνδρες από τη Βέροια και με εντολή της τοπικής Επιτροπής, ξεκίνησαν για να μεταβούν στο Νεόκαστρο για στρατολόγηση. Αφού πέρασαν τον Αλιάκμονα, ειδοποιήθηκαν από χωρικούς ότι δύναμη δύο λόχων από την Κατερίνη είχε στρατοπεδεύσει έξω από το χωριό, για να ακυρώσει την επιστράτευση. Μάλιστα, φτάνοντας στα Παλατίτσια, τους ειδοποίησαν ότι ομάδα δέκα ανδρών με έναν λοχία βρισκόταν στο χωριό, προκειμένου να παρεμποδίσει τον ερχομό τους και στρατωνιζόταν σε δυο σπίτια. Σύμφωνα με τις καταθέσεις τους κάλεσαν να παραδοθούν, ρίφθηκαν κάποιοι πυροβολισμοί κι ο λοχίας, ο οποίος και βρέθηκε κατηγορούμενος, παραδόθηκε τελικά με την ομάδα του. Στον αξιωματικό που τον εξέτασε επιτόπου είπε πως σκοπός τους ήταν να καταλάβουν φυλάκιο του Αλιάκμονα και να παρεμποδίσουν την επιστράτευση, αλλά και να εμποδίσουν την έλευση των επιστρατευμένων από την περιοχή στη Βέροια. Επιπλέον, στην προανάκριση υποστήριξε ότι δεν είχε παρακωλύσει τη στρατολογία, γιατί μόλις είχαν καταλάβει το φυλάκιο, προσθέτοντας ότι ζήτησε ο ίδιος να έρθει στο φυλάκιο, γιατί ήθελε κρυφά να προσχωρήσει στο κίνημα· δήλωσε μάλιστα ότι το έκανε ήδη. Τελικά, το προανακριτικό πόρισμα στις 17 Σεπτεμβρίου τον αθώωσε.²⁴⁵

Συνέπεια αυτής της παραλίγο συμπλοκής ήταν να στείλει στις 20 του μηνός ο Βούρος εκ μέρους της τοπικής Επιτροπής αυστηρές επιστολές προς τους αστυνομικούς σταθμούς της νοτιοανατολικής Ημαθίας, για να συλλαμβάνουν και να οδηγούν στη Βέροια λιποτάκτες του ελληνικού στρατού και υπόχρεους στρατολογίας που δεν είχαν ακόμη παρουσιαστεί. Ενδεικτική της κατάστασης ήταν η τελευταία εντολή του Βούρου: «Αναφέρατε άποτελέσματα ενεργειών σας εντός 3 ημερών [...]». Την διαταγή εκ μέρους της Επιτροπής υπογράφει ο Μπαρτζώκας με μπλε μελάνι και προσθέτει κι ο ίδιος: «Η δραστηριότητα ύμων ή ή άδιαφορία θα κατεμαθῆ δεόντως».²⁴⁶

Η στρατολογία, τέλος, και οι συνθήκες κάτω από τις οποίες διενεργούνταν, στις περιοχές που έλεγχε το κίνημα της Ε.Α. και ακολούθως η Π.Κ., γινόταν αντικείμενο προπαγάνδας και από τις δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις. Στις 13 Οκτωβρίου η *Μακεδονία*

²⁴³ ΕΛΙΑ, Αρχείο Μερκάτη, φάκ. 6: «Περί στρατού επαναστατών», Δελτίο της 14^{ης} Μαρτίου 1917.

²⁴⁴ Αρχείο ΚΤΙΠ Βέροιας, φάκ. «Επιτροπή Εθνικής Άμυνας»: Διαταγή του Μπαρτζώκα προς τον λοχαγό Παναγιώτη Κυπαρίσση για διενέργεια ανάκρισης, Αριθ. 57, 15 Σεπτεμβρίου 1916.

²⁴⁵ Στο ίδιο, εξέταση του μαρτύρα Γεώργιου Παρασκευαΐδη, 16 Σεπτεμβρίου 1916· εξέταση του μάρτυρα Κωνσταντίνου Ζαχαριάδη, 17 Σεπτεμβρίου 1916· εξέταση κατηγορούμενου Νικόλαου Αρσενόπουλου, 17 Σεπτεμβρίου 1916 και πόρισμα ανάκρισης, 17 Σεπτεμβρίου 1916.

²⁴⁶ Στο ίδιο, σχέδιο διαταγής της Επιτροπής Ε.Α. Βέροιας προς τους αστυνομικούς σταθμάρχες Μελίκης, Ράδιανης, Κάτω Σέλη, Κόκοβας και Σταυρού, 20 Σεπτεμβρίου 1916.

σε ένα ενθουσιώδες άρθρο αναφέρεται σε μια παρέλαση τριακοσίων επιστρατευμένων στη Βέροια, η οποία είχε γίνει πριν λίγες ημέρες. Στην εκδήλωση που διοργανώθηκε οι επίστρατοι χόρεψαν μαζί με ρώσους στρατιώτες, πραγματοποιήθηκε ομιλία κι έγινε παρέλαση με επικεφαλής μια γριά μητέρα στρατιώτη, η οποία και παρέδωσε στο γιο της την ελληνική σημαία. Οι στρατιώτες θα επάνδρωναν ένα ευζωνικό τάγμα που θα ερχόταν στη Θεσσαλονίκη, όπου μάλλον τους συνόδευσε και ο δήμαρχος της πόλης στις 19 του ίδιου μήνα.²⁴⁷

Αντίθετα, σε αναφορά προς το Επιτελείο, που αναφέρθηκε ήδη, μετά την κατάληψη της Κατερίνης από τους επαναστάτες της Βέροιας παρουσιάζονται επιβεβαιωμένες, όπως γράφει, πληροφορίες για την επιστράτευση στη Βέροια. Αναφέρεται σε χίλιους περίπου βίαια επιστρατευμένους ευζώνους, οι οποίοι ήταν αποφασισμένοι να μην πάνε στο μέτωπο, αλλά παρέμεναν στην πόλη εξαιτίας απειλών προς τους γονείς τους και επειδή δεν έβρισκαν «πόρον ζωής». Μάλιστα τονίζει ότι σε πολλές περιπτώσεις οι στρατολογημένοι δεν ανέβαιναν σε τρένο, γιατί φοβούνταν ότι θα τους οδηγούσαν στο μέτωπο.²⁴⁸

Ένα μήνα αργότερα στο Σκριπ περιγράφεται με τα πιο μελανά χρώματα η κατάσταση των κατοίκων στις περιοχές της Βέροιας προς τον Αλιάκμονα και καταγγέλλονται επιδρομές, τρομοκρατία και αρπαγές σε βάρος χωρικών, ιερέων και προκρίτων, οι οποίοι αμελούσαν τις διαδικασίες αναγκαστικής στρατολόγησης.²⁴⁹ Στην Αθήνα υπουργεία και αντιβενιζελικές εφημερίδες είχαν στη διάθεσή τους άμεσα πληροφορίες από υπηρεσιακούς παράγοντες στην περιοχή. Για παράδειγμα μια ημέρα πριν την είδηση στο Σκριπ, στις 10 Νοεμβρίου, ο νομάρχης Κοζάνης-Σερβίων είχε στείλει αναφορά στο υπουργείο Εσωτερικών, ότι από τους χίλιους «βία στρατολογηθέντων υπό τοῦ πρώην ταγματάρχου Μπαρτζώκα» έμειναν μόλις εκατόν πενήντα κι οι περισσότεροι προσήλθαν «εἰς τὰ ἡμέτερα στρατεύματα». Αναφέρει κι άλλες αυτομολήσεις στην περιοχή του Αλιάκμονα, αλλά και τις ληστρικές επιδρομές των επαναστατών στα υποστατικά των χωρικών και τις ταλαιπωρίες που υφίστανται οι γονείς και οι σύζυγοι των λιποτακτών στη Βέροια.²⁵⁰

Οι επαναστάτες λοιπόν αντιμετώπισαν κρίσιμα ζητήματα τον πρώτο μήνα της εξουσίας τους στη Βέροια - δημιουργία πολιτοφυλακής, η διευθέτηση των σχέσεων τους με τους ήδη υπάρχοντες πόλους εξουσίας, η διενέργεια επιστράτευσης – κυρίως βέβαια πριν συγκροτηθεί η Π.Κ. Η δραστηριότητα κι οι ενέργειες των επαναστατών έγιναν όμως αντικείμενο σφοδρής κριτικής από μια άλλη τοπική εξουσία, του μητροπολίτη της

²⁴⁷ Μακεδονία, 13, 20 Οκτωβρίου 1916.

²⁴⁸ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας 1916/ Α/7: Έκθεση του λοχαγού Χρ. Λιώτη προς τον Αρχηγό της Επιτελικής Υπηρεσίας Στρατού, Λάρισα, 21 Οκτωβρίου 1916.

²⁴⁹ Σκριπ, 11 Νοεμβρίου 1916.

²⁵⁰ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας 1916/Α/4/Χ (Μ): Αναφορά του νομάρχη Κοζάνης-Σερβίων προς το Υπουργείο Εσωτερικών, Αριθ. 17, 10 Νοεμβρίου 1916 και κοινοποίησή της από το Υπουργείο Εσωτερικών στο Υπουργείο Εξωτερικών, Αριθ. Πρωτ. 64237, 21 Νοεμβρίου 1916.

περιοχής, το όνομα του οποίου είχε από νωρίς αναμειχθεί στη συγκρότηση της ίδιας της Επιτροπής της Βέροιας.

ΙΑ. Ο ρόλος του μητροπολίτη Καλλίνικου

Ο Καλλίνικος Δελικάνης ή Δεληκάνης μετατέθηκε από το Οικουμενικό Πατριαρχείο στη μητρόπολη Βεροίας και Ναούσης το 1911 και την ανέλαβε τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου. Υπήρξε λογιότατος, δυναμικός και με σημαντική προσφορά στο Πατριαρχείο και στη μητρόπολή του.²⁵¹ Καταρχάς, εκτός του υπόλοιπου ποιμαντορικού έργου του, τού πιστώνεται η συμβολή του στην ειρηνική και χωρίς εσωτερικές αναταράξεις και αντεκδικήσεις παράδοση της εξουσίας στην πόλη από τους Οθωμανούς στον ελληνικό στρατό.

Ο Καλλίνικος, όπως προκύπτει από τις πηγές της εποχής, ήταν ακραιφνής υποστηρικτής του Βενιζέλου και της πολιτικής του. Καθώς ξέσπασε ο πόλεμος και διαφάνηκε η διαφωνία ανάμεσα στους δύο πολιτειακούς παράγοντες, φέρεται να εκτοξεύει φλογερά φιλοβενιζελικά και αντιβασιλικά κηρύγματα από άμβωνος.²⁵² Εξάλλου και ο ίδιος παραδέχεται, όπως θα τεκμηριωθεί παρακάτω, ότι ενδιαφερόταν και παρατηρούσε από κοντά τις πολιτικές εξελίξεις στη Βέροια, τις εκλογές και την πολιτική των Φιλελευθέρων.

Η Ιερά σύνοδος (στο εξής ΙΣ) μέχρι το καλοκαίρι του 1916 κρατούσε αποστάσεις από τις πολιτικές εξελίξεις, μολονότι μέρος του κατώτερου κλήρου εκδήλωνε φανερά τα πολιτικά του φρονήματα. Αυτή η τακτική δοκιμάστηκε από την εκδήλωση του κινήματος της Θεσσαλονίκης και την εγκατάσταση αργότερα της Π.Κ.²⁵³ Ενδιαφέρον, λοιπόν, παρουσιάζει ο ρόλος του Καλλίνικου στα γεγονότα της επανάστασης στη Βέροια, ενός ιεράρχη σε μια επισκοπική επαρχία των «Νέων Χωρών» πολύ κοντά στη Θεσσαλονίκη.

Στη Μακεδονία της 27^{ης} Αυγούστου ο μητροπολίτης προβάλλεται ως αρχηγός της επαναστατικής Επιτροπής Ε.Α. και στον τίτλο και στο σώμα του άρθρου. Στο φύλλο της επόμενης ημέρας, όμως, όπου υπάρχει αναλυτικό άρθρο για το κίνημα, ο ταγματάρχης Μπαρτζώκας δεν αναφέρει τον μητροπολίτη ανάμεσα στα μέλη της Επιτροπής, όταν διαβάζει την προκήρυξή της στο συλλαλητήριο της Βέροιας.²⁵⁴

²⁵¹ Τιμόθεος Χαλκιάς, «Εκκλησία και κοινωνία στη Βέροια. Από την απελευθέρωση μέχρι την μετεμφυλιακή εποχή (1912-1958)», ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας Ιστορίας, Τμήμα Θεολογίας, Θεολογική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2011, σσ. 7-8.

²⁵² Στο ίδιο, σσ. 94-96. Στην υποσημ. 489 τονίζεται ότι δεν υπάρχουν πρωτογενείς πηγές που να επιβεβαιώνουν τα κηρύγματα του Καλλίνικου στη Βέροια την εποχή του Εθνικού Διχασμού. Πάντως, αν παρατηρήσει κανείς το ύφος και τις λεκτικές επιλογές του στην επιστολή που θα αναφερθεί στη συνέχεια, είναι εύκολο να πειστεί για τον ζωηρό, αγέρωχο και πύρινο λόγο του.

²⁵³ Θεοδόσης Α. Τσιρώνης, *Εκκλησία πολιτευομένη. Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1913-1941)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010, σσ. 67-68.

²⁵⁴ Μακεδονία, 28 Αυγούστου 1916.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στις 25 Αυγούστου είχε συγκροτηθεί η τοπική Επιτροπή, της οποίας επικεφαλής τέθηκε ο μητροπολίτης. Μετά όμως την καταγραφή των υποεπιτροπών υπάρχει μια εκ των υστέρων προσθήκη με άλλο χρώμα: «Μη προσχωρήσαντος του Μητροπολίτου Καλλινίκου την προεδρίαν ανέλαβεν ο ταγματάρχης Μπαρτζώκας Κωνσταντίνος. Ἡ Ἐπιτροπή». ²⁵⁵

Μια μαρτυρία γι' αυτή τη μεταβολή της τελευταίας στιγμής, κι ενώ το κίνημα ήταν έτοιμο να εκραγεί, δίνει ο Βούρος. Αναφέρει, λοιπόν, ότι ο ίδιος μαζί με τον υποδιοικητή Βέροιας Κ. Σκούφο πήγαν στον μητροπολίτη και τον παρακάλεσαν να αναλάβει την προεδρία του κινήματος, την οποία ο ίδιος του πρόσφερε. Ο μητροπολίτης φαίνεται ότι είχε μερικούς ενδοιασμούς που είχαν να κάνουν με την ασφάλεια της μηνιαίας μισθοδοσίας που ερχόταν από Αθήνα. Δέχτηκε τελικά, μετά από εγγυήσεις που έδωσε ο μοίραρχος, και, κατά τον Βούρο, θα ερχόταν ο ίδιος το επόμενο πρωί με αυτοκίνητο που του είχε διαθέσει ο στρατηγός Cordonnier, για να τον παραλάβει από το μητροπολιτικό μέγαρο. Στις 10 μ.μ. συναντήθηκαν στο σπίτι του μαζί με τους Μπαρτζώκα, Κατσαμπή, Σμυρλή, Μπαρνταλέξη κ.α., συνέταξαν την προκήρυξη, όντες βέβαιοι ότι ο μητροπολίτης θα προέδρευε της Επιτροπής. Στη σύσκεψη συμμετείχε κι ο ειρηνοδίκης Σακελλαρίου, ο οποίος και μετέφερε την είδηση αναφορικά με την αρχηγία του μητροπολίτη στον εισαγγελέα Αποστολάκη, στον δικαστή Στρατηγόπουλο και άλλους. Αυτοί, κατά τον Βούρο, «φοβούμενοι [...] μὴ χάσωσιν τὴν θεσοῦσαν τῶν» έπεισαν τον μητροπολίτη να μην αναλάβει την προεδρία του κινήματος. ²⁵⁶ Με αυτή την αφορμή η εφημερίδα *Εμπρός* της 1^{ης} Σεπτεμβρίου αναφέρει ότι ο μητροπολίτης απέπεμψε τους κινήματιες της Βέροιας, όταν του ζήτησαν να τεθεί επικεφαλής του κινήματος. ²⁵⁷

Η πιο ενδιαφέρουσα πηγή για την οπτική των γεγονότων από τον ίδιο τον Καλλνίκο είναι η ιδιόχειρη δεκασέλιδη επιστολή του, η οποία στάλθηκε από τη Θεσσαλονίκη στις 6 Οκτωβρίου 1916 «πρὸς τὸν κ. Βενιζέλον, Πρόεδρον τῆς Προσωρινῆς Κυβερνήσεως», μετά από επιθυμία, όπως γράφει, του Βενιζέλου, «περὶ τῶν τερατουργηθέντων ἐν ταῖς πόλεσιν Βερροίας καὶ Ναούσης ὑπὸ τῶν αὐτόσε Ἐπιτροπῶν τῆς Ἐθνικῆς Ἀμύνης». Αναφέρει λοιπόν ότι το κίνημα της Θεσσαλονίκης χαιρετίστηκε από τη μεγάλη πλειοψηφία του ελληνικού πληθυσμού της πόλης. Όσοι όμως ανέλαβαν, Μπαρτζώκας και Βούρος, απογοήτευσαν τους πάντες, γιατί συμπεριφέρθηκαν ως να ήταν οι μελλοντικοί απόλυτοι κυρίαρχοι και «ἐξέλεξαν πρόσωπα ἐντελῶς ἄσημα τῆς ἐσχάτης κοινωνικῆς καὶ ἠθικῆς ὑποστάθμης». Αφιερώνει μία ολόκληρη σελίδα, αποδίδοντας βαρείς χαρακτηρισμούς σε πολλά μέλη της Επιτροπής, ξεχωριστά για το καθένα (Μάρκου, Μπαζάκα, Χρυσόχου, Μπαδραλέξη, Σμυρλή, Χατζικανέλλα, Ζαχαριάδη, Βελτσίδα) και σχολιάζει αρνητικά τη βλάχικη καταγωγή μερικών εξ αυτών και τη σχέση άλλων με τη ρουμανική προπαγάνδα στην πόλη. Κατηγόρησε την Επιτροπή ότι διασπάθισε τα υλικά και τα τρόφιμα των στρατιωτικών αποθηκών της 10^{ης} Μεραρχίας,

²⁵⁵ Αρχείο ΚΤΙΠ Βέροιας, φάκ. «Επιτροπή Εθνικής Άμυνας»: Προκήρυξη της Επιτροπής Ε.Α. Βέροιας.

²⁵⁶ Στο ίδιο, απόσπασμα από τις προσωπικές αναμνήσεις του μοίραρχου Γεώργιου Βούρου. Ἡδη, όπως αναφέρθηκε στο Θ υποκεφάλαιο, από τις παραμονές του κινήματος η σχέση της Επιτροπής με ορισμένους δικαστικούς δοκιμαζόταν.

²⁵⁷ Βλ. υποσημείωση 187.

εξανάγκασε τους μουσουλμάνους σε παράνομη στρατολογία εξαγοράσιμη προς 480 δραχμές τον μήνα, προκειμένου να τους αποσπάσει χρήματα.²⁵⁸

Απαίτησε επίσης την καταβολή σε εικοσιτέσσερις ώρες - παράνομα και εκτός του κοινοτικού κανονισμού - από τους επιτρόπους των εκκλησιών εισφορά 4.000 δραχμών επί ποινή φυλάκισης. Τονίζει ότι ο ίδιος ο Μπαρτζώκας κραύγαζε: «Βρέ σεις, ἐγὼ κατήργησα Βασιλιὰ καὶ θὰ λογαριάσω τώρα Δεσπότη καὶ Δημογεροντία, τὰ λεφτὰ ὡς αὔριο εἶδεμὴ σὰς χώνω μέσα». Κι ἔτσι αναγκάστηκε ο ίδιος να εξουσιοδοτήσει τους επιτρόπους ακόμα και να δανειστούν, για να τα καταβάλουν. Ἐγινε μάλιστα προσπάθεια να συλληφθεῖ κάποιος που τυχαία απουσίαζε στην αναζήτηση της πολιτοφυλακῆς και να δικαστεί, αν ὄχι ο ίδιος, η οικογένειά του ενώπιον του «νέου δικτάτορος». Την επόμενη, ὅταν τρία μέλη της επιτροπῆς ζήτησαν ἀπὸ τον ἴδιο τον Καλλίνικο τὰ χρήματα του ταμείου της μητρόπολης, ἢ ἔγγραφες αποδείξεις για την κατάθεσή τους, κάλεσε ο ίδιος τον Βούρο, ο οποίος ἀπάντησε ὅτι η ἀπόφαση εἶχε ληφθεῖ στη διάρκεια της απουσίας του και υποσχέθηκε να την ἀνακαλέσει. Την ἄλλη ἡμέρα, ὁμως, ο Μπαρτζώκας ζήτησε ἀπὸ τη Μονὴ του Προδρόμου την ἀμεση καταβολὴ 500 δραχμῶν κι ὅταν του ἀπάντησαν ὅτι δεν εἶχαν τέτοιο ποσό, τους ἀνάγνωσε ωρῶν ἀπόδειξη ἀπὸ πολυέξοδη δαπάνη του μοναστηρίου για επισκευὴ μύλων. Τότε ἔστειλε ὀργισμένος ο μητροπολίτης ἔγγραφο δριμύτατης διαμαρτυρίας προς τον Βούρο, ὅπου ἔγραφε ὅτι λυπόταν που ὅλες αὐτές οι ἐνέργειες γίνονταν στο ὄνομα του Βενιζέλου. Ο Μπαρτζώκας ἀπειλήσε δημόσια να κάνει τον «κύρ Δεσπότην εὐζωνον», ἀλλὰ μερικοὶ συγκράτησαν αὐτόν και την ομάδα του, λέγοντας ὅτι θα επενέβαινε η ρωσικὴ δύναμη της πόλης, για να προστατέψει τον μητροπολίτη.²⁵⁹

Στη συνέχεια «ὁ Κρόμβελ τῆς Βερροίας», ὅπως τον χαρακτηρίζει, στράφηκε προς τους δικαστές. Κατὰ τον ἴδιο ἔχαιραν του κοινωνικοῦ σεβασμοῦ, ἦταν φιλελεύθερων φρονημάτων και ο πρωτοδίκης Στρατηγόπουλος «ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς καταλήψεως τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ ἑλλ. στρατοῦ», συνεργαζόταν στενά με τον μητροπολίτη για την ἐμπέδωση του φιλελεύθερου (μᾶλλον ἐννοεῖ του κόμματος των Φιλελευθέρων) φρονήματος στην πόλη στο μέτρο του επιτρεπτοῦ.²⁶⁰ Με εισηγήση των Μπαρτζώκα και Βούρου ἔπρεπε ἐντὸς εικοσιτεσσάρων ὡρῶν να δηλώσουν ὅτι «ἀναγνωρίζουν τὴν ἐξουσία τῆς Ἐπιτροπῆς» κι ὅταν ἀρνήθηκαν, φυλακίστηκαν στο δικαστήριο και ἀπελάθηκαν με συνοδεία στην Κοζάνη, αν και ζήτησαν να μεταβούν στη Θεσσαλονίκη, «δι' εὐνοήτους λόγους». Μάλιστα προσθέτει ὅτι συνελήφθη και ο γραμματέας της οικονομικῆς ἐφορίας, για τον μόνο λόγο, ὅτι ἦταν ἀδερφός του εἰσαγγελέα Αποστολάκη.²⁶¹

²⁵⁸ IAMM, Ἀρχεῖο Ἐλευθερίου Βενιζέλου, φάκ. 257-01, ὁ.π.

²⁵⁹ Στο ἴδιο.

²⁶⁰ Ο λόγος του Καλλίνικου και ο ρόλος που ἐπιφυλάσσει για τον εαυτό του στην τοπικὴ κοινωνία ἀρμόζει στις ιδέες των Φιλελευθέρων για τον ρόλο της Ἐκκλησίας. Ο Μιχαλακόπουλος ἤδη ἀπὸ τον Νοέμβριο του 1916 εἶχε κάνει εισηγήσεις για ἐκτεταμένες ἐκκλησιαστικὲς μεταρρυθμίσεις. Σύμφωνα με αὐτές, οι κληρικοὶ θα περιορίζονταν στα θρησκευτικὰ τους καθήκοντα, ἀλλὰ θα διαφώτιζαν τον λαὸ σε πολιτικὰ ζητήματα κυβερνητικοῦ ἐνδιαφέροντος, μια ἐκκλησία ἀπόλυτα ἐναρμονισμένη με τις κατευθύνσεις του κόμματος των Φιλελευθέρων (Τσιρώνης, ὁ.π., σσ. 102-103).

²⁶¹ IAMM, Ἀρχεῖο Ἐλευθερίου Βενιζέλου, φάκ. 257-01, ὁ.π.

Επίσης, αναφέρεται στη στρατολογία, μιλώντας για παρανομίες, για συλλήψεις και φυλακίσεις σε τζαμί συγγενών επίστρατων που απουσίαζαν από τη Βέροια, την παύση του δήμαρχου, την αναγκαστική χρηματική εισφορά των πολιτών για τους επίστρατους, την κατάσχεση των χρημάτων του δημόσιου ταμείου και την εγκαθίδρυση δικτύου κατασκοπίας στην πόλη. Συμπέρασμα: «Η Βέρροια επανέζησε τās ημέρας τοῦ regime de la terreur τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως». Μάλιστα σαρκάζει ότι ούτε ο Σκουλούδης και ο Στράτος (εννοεί τους αντιβενιζελικούς πολιτικούς) δεν θα μπορούσαν να εξαλείψουν με τόση επιτυχία κάθε ίχνος βενιζελισμού από τη Βέροια, όσο το πέτυχε η Επιτροπή.²⁶²

Η αναγγελία της επανόδου των δικαστικών (εννοεί όλων;) και της μετακίνησης των Μπαρτζώκα και Βούρου έφερε, κατά τη γνώμη του, μια ελπίδα στους πολίτες, αν και ο πρώτος παρέμενε στην πόλη και συνέχιζε να απειλεί. Η Επιτροπή θέλησε να οργανώσει συλλαλητήριο για την παραμονή τους, αλλά δεν τα κατάφερε και είχε σκοπό να στείλει στη Θεσσαλονίκη επιτροπή – που δήθεν εκπροσωπούσε τον λαό της Βέροιας – για να ακυρώσει την επάνοδο των δικαστών και την μετακίνηση των άλλων δύο. Προτείνει μάλιστα στον Βενιζέλο να λάβει πληροφορίες από τον υποστράτηγο Παρασκευόπουλο και τον πρώην διευθυντή της αστυνομίας της Βέροιας Πανουσόπουλο για το ποιόν των μελών της Επιτροπής. Εκτός από την απομάκρυνση των δύο ζητά επίσης και την απομάκρυνση, αν είναι δυνατόν, και του Σμυρλή και του υποδιοικητή Σκούφου, για τον οποίο θεωρεί ότι αποδείχτηκε ανίκανος για το αξίωμά του.²⁶³

Στη Νάουσα υποστηρίζει ότι έγιναν χειρότερα και δεν πέτυχε καθόλου η επιστράτευση. Αντίθετα, η εκεί τοπική Επιτροπή κατάσχεσε χρηματικά ποσά από τις εκκλησίες και το κοινοτικό ταμείο, διενήργησε παρωδία εκλογών για την αντικατάσταση των επιτρόπων των εκκλησιών και προχώρησε σε παύσεις και διορισμούς ιερών. Για την περίπτωση της Νάουσας ζητά να απαιτηθεί λογοδοσία για τα χρήματα που πήρε η Επιτροπή και να ακυρωθούν ως παράτυπες όλες οι εκλογές. Τελικό αίτημά του: «Τόσον διὰ τὴν Νάουσαν ὅσον αἰ διὰ τὴν Βέρροϊαν να κηρυχθεῖ ἐπισήμως ἡ διάλυσις τῶν Ἐπιτροπῶν τῆς Ἐθνικῆς Ἀμύνης».²⁶⁴

Ο ρόλος του τοπικού μητροπολίτη πρέπει να συνεξετασθεί στο πλαίσιο του Εθνικού Διχασμού και της διαμάχης μεταξύ του αρχιεπισκόπου Αθηνών Θεόκλητου και του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γεννάδιου. Η διαδικασία της Κανονικής ενσωμάτωσης των μητροπόλεων των λεγόμενων «Νέων Χωρῶν» στη δικαιοδοσία της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδος διακόπηκε από τις πολιτικές εξελίξεις το 1915. Οι περισσότεροι μητροπολίτες των «Νέων Χωρῶν» – και ο Καλλίνικος – θα συμπαραταχθούν με το κίνημα της Θεσσαλονίκης και την Π.Κ. του Βενιζέλου, ενώ η πλειοψηφία των ιεραρχών της «Παλαιάς Ελλάδας» συσπειρώθηκαν με την πλευρά της διοίκησης της Εκκλησίας στην Αθήνα και του βασιλιά. Έτσι, ο Εθνικός Διχασμός έθεσε νέες προτεραιότητες στους πολιτικούς και εκκλησιαστικούς παράγοντες και ματαίωσε πρωτοβουλίες εκσυγχρονισμού της εκκλησιαστικής νομοθεσίας, που βρίσκονταν σε εξέλιξη. Η εμπλοκή

²⁶² IAMM, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φάκ. 257-01, ό.π.

²⁶³ Στο ίδιο.

²⁶⁴ Στο ίδιο.

της εκκλησίας θα οδηγήσει στη διαίρεση των εκκλησιαστικών οργάνων σε αντίπαλες παρατάξεις και σε επεμβάσεις των αντιμαχόμενων κομμάτων σε όλα τα επίπεδα διοίκησής της.²⁶⁵

Φαίνεται ότι από τον Οκτώβριο του 1916 συγκροτήθηκε μια άτυπη επιτροπή με πολιτικούς, στρατιωτικούς και εκκλησιαστικούς αξιωματούχους, με σκοπό τη συλλογή στοιχείων σχετικά με τις ενέργειες της Π.Κ. και κληρικών που την υποστήριζαν εναντίον αντιφρονούντων αρχιερέων, για να τις διαρρεύσουν ακολούθως σε αντιβενιζελικές εφημερίδες και να ερεθίσουν το κοινό. Η τελική έκθεση υπογράφεται από τον μητροπολίτη Λάρισας Αρσένιο.²⁶⁶

Για τον μητροπολίτη Βέροιας ο Αρσένιος δεν αναφέρει ούτε μια απλή μομφή. Αναφέρεται σε «έκτροπα» έξι αρχιερέων που φέρονταν να εξύβρισαν τον βασιλιά και τις ενέργειες της Π.Κ. εναντίον αντιφρονούντων μητροπολιτών στις περιοχές που ήλεγχε.²⁶⁷ Να σημειωθεί ότι η έκθεση αυτή έπαιξε σημαντικό ρόλο στην όξυνση της αντιβενιζελικής στάσης της ιεραρχίας της «Παλαιάς Ελλάδας». Η ΙΣ αποφάσισε να αποδοκιμάσει τους ιεράρχες που εκδηλώθηκαν υπέρ του κινήματος και να προτρέψει τον ανώτερο και κατώτερο κλήρο και τους πιστούς να πειθαρχούν στους νόμους του κράτους και να προσεύχονται υπέρ βασιλέων. Ακόμη αποφάσισε να ζητήσει παρέμβαση της κυβέρνησης για τις διώξεις ιεραρχών και τις επεμβάσεις σε εκκλησιαστικά θέματα, χωρίς όμως να απευθυνθεί στην ίδια την Π.Κ. Κάτι τέτοιο εξάλλου θα αποτελούσε έμπρακτη αναγνώρισή της.²⁶⁸

Η συμμετοχή της επίσημης εκκλησίας στο γνωστό ανάθεμα του Βενιζέλου στο Πεδίο του Άρεως στην Αθήνα, στις 12 Δεκεμβρίου 1916, αποτέλεσε κορυφαίο γεγονός για τις εκκλησιαστικές και πολιτικές εξελίξεις της εποχής, αλλά και σημείο καμπής για την ενεργότερη στο εξής ανάμειξη της εκκλησίας στις πολιτικές υποθέσεις. Ακολούθως, σε συνεδρίαση της ΙΣ στις 16 Δεκεμβρίου αποφασίστηκε η αναστολή μισθοδοσίας από το Γενικό Εκκλησιαστικό Ταμείο για τους φιλοβενιζελικούς ιεράρχες. Αποτελούσε και τη μόνη τιμωρία που μπορούσε να τους επιβάλει. Απουσιάζει, όμως, από τη λίστα των τιμωρημένων το όνομα του Καλλίνικου.²⁶⁹

Στις 28 Απριλίου και ως τις 10 Μαΐου 1917 στη Θεσσαλονίκη συνήλθαν σε σύνοδο οι ιεράρχες των «Νέων Χωρών», κατόπιν προτροπής του Βενιζέλου προς τον Γεννάδιο, και συγκροτήθηκε ένα Εκκλησιαστικό Αρχιερατικό Συμβούλιο (στο εξής ΕΑΣ), με πρόεδρο τον Γεννάδιο και μέλη τούς μητροπολίτες Βεροίας, Μυτιλήνης, Κασσανδρείας και Κρήτης. Το ΕΑΣ θεσμοποιούσε την εκκλησιαστική εξουσία στο πλαίσιο της Π.Κ. Ο Καλλίνικος στις συζητήσεις στη σύνοδο της ιεραρχίας είχε αρκετά προωθημένες απόψεις

²⁶⁵ Τσιρώνης, *ό.π.*, σσ. 41-65. Η ασθένεια του Κωνσταντίνου, το καλοκαίρι του 1915, προκάλεσε την αποκάλυπτη στροφή της εκκλησίας στον βασιλικό θεσμό.

²⁶⁶ Στο ίδιο, σσ. 67-74.

²⁶⁷ ΕΛΙΑ, Αρχείο Μερκάτη, φάκ. 6: «Δηλώσεις του μητροπολίτου Λαρίσσης, παρέδρου της ΙΣ κατά την συνεδρίασιν της 21^{ης} Οκτωβρίου 1916».

²⁶⁸ Τσιρώνης, *ό.π.*, σσ. 74, 76.

²⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 83, υποσημ. 112.

σχετικά με το θέμα της μνημόνευσης του ανώτατου άρχοντα. Θεωρούσε τη συχνή μνημόνευση του βασιλιά και της οικογένειάς του στις θρησκευτικές τελετές ως δουλοπρέπεια και κολακεία.²⁷⁰ Στον Καλλίνικο ανατέθηκε επίσης η σύνταξη του εσωτερικού κανονισμού του συμβουλίου. Το ΕΑΣ λειτουργούσε και μετά την εγκατάσταση του Βενιζέλου στην Αθήνα και μέχρι τις 17 Σεπτεμβρίου 1917, όταν και παραιτήθηκε ως σώμα. Την παραίτηση υπέγραφε μεταξύ άλλων και ο Καλλίνικος. Παρά την παραίτησή του, συνέχισε να συνεδριάζει για τη ρύθμιση διάφορων εκκλησιαστικών υποθέσεων ως τον Σεπτέμβριο του 1920.²⁷¹

Η ΙΣ, μετά από αυτές τις εξελίξεις που έθεταν σε κίνδυνο την ενότητα της ελλαδικής Εκκλησίας, θέλησε να σκληρύνει τη στάση της και να προχωρήσει σε ανακρίσεις για τους ιεράρχες που συμμετείχαν στη σύνοδο, αλλά την πρόλαβαν οι πολιτικές εξελίξεις του Ιουνίου 1917 (αναχώρηση Κωνσταντίνου και επάνοδος του Βενιζέλου στην εξουσία) και αναγκάστηκε να προσαρμοστεί στη νέα κατάσταση.²⁷²

Όταν επανήλθε ο Βενιζέλος ως πρωθυπουργός στην Αθήνα τον Ιούνιο του 1917, ο υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως Δημήτριος Δίγκας επέλεξε κατόπιν πρότασης της αναδιοργανωμένης ΙΣ εννέα ιεράρχες, για να καταρτισθεί ειδικό δικαστήριο, το Ανώτατο Εκκλησιαστικό Δικαστήριο (στο εξής ΑΕΔ), το οποίο θα δίκασε όσους ιεράρχες συμμετείχαν στην τέλεση του αναθέματος. Ανάμεσα στους εννέα βρισκόταν και ο Βεροίας Καλλίνικος. Ο μητροπολίτης Βέροιας ανέλαβε την ανάκριση του αρχιεπισκόπου, του μητροπολίτη Λάρισας και του επισκόπου Ηλείας. Ο ίδιος ήταν και εισηγητής του ΑΕΔ και τόνισε την ενοχή των κατηγορουμένων «ώς άναμιχθέντων εις ζητήματα ξένα πρὸς τό ὑψηλόν αὐτόν ἁρχιερατικόν λειτούργημα».²⁷³ Το δικαστήριο, που συνεδρίαζε από τις 2 Αυγούστου μέχρι τις 20 Νοεμβρίου 1917, επέβαλε στον πρώην αρχιεπίσκοπο Θεόκλητο την ποινή της καθαίρεσης, ενώ σε άλλους κατηγορούμενους αρχιερείς μικρότερες ποινές.²⁷⁴ Το ΑΕΔ επιχείρησε ένα είδος εκκαθαρίσεων, όπως συνέβη και σε άλλους τομείς του κρατικού μηχανισμού, στις οποίες προέβη η βενιζελική κυβέρνηση μετά την εγκατάστασή της στην Αθήνα. Με τον τρόπο αυτό απαλλασσόταν από αντιφρονούντες ιεράρχες και εξοικονομούνταν επισκοπικές θέσεις για τους ιεράρχες υποστηρικτές της. Η διαφορά, όμως, με τη κρατική διοίκηση είναι ότι στην περίπτωση της ιεραρχίας οι εκκαθαρίσεις ανατέθηκαν στην ίδια την Εκκλησία να τις υλοποιήσει.²⁷⁵

Τον Μάιο του 1918 απονεμήθηκαν ο Χρυσός και ο Αργυρός Σταυρός των Ιπποτών του Τάγματος του Σωτήρος στον μητροπολίτη Βέροιας (μαζί με τον νέο μητροπολίτη

²⁷⁰ Τσιρώνης, *ό.π.* σ. 97, υποσημ. 139.

²⁷¹ Θάλεια Παλλίδου, «1917-1928: Η κρίσιμη περίοδος εκκλησιαστικής ιστορίας της Θεσσαλονίκης», ανέκδοτη μεταπτυχιακή διατριβή, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεολογική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2014, σσ. 39-59.

²⁷² Τσιρώνης, *ό.π.*, σ. 102.

²⁷³ Σκριπ, 21 Αυγούστου 1917, 3 Οκτωβρίου 1917, *Εμπρός*, 22 Αυγούστου 1917.

²⁷⁴ Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Γεννάδιος εναντίον Θεόκλητου: Η εκκλησιαστική δίκη των συνοδικών (1917) για το ρόλο τους στα Νοεμβριανά», *Ιστορικά*, Εθνικός Διχασμός. Ο Κωνσταντίνος, ο Βενιζέλος και το «Αναθεμα», 1916-1917, (Νοέμβριος 2009), 131-154. Τσιρώνης, *ό.π.*, σ. 106. Βήττος, *ό.π.*, σ. 399.

²⁷⁵ Τσιρώνης, *ό.π.*, σσ. 118-119.

Αθηνών Μελέτιο, τον Μυτιλήνης Κύριλλο και τον Κασσανδρείας Ειρηναίο).²⁷⁶ Μετά τη νικηφόρα για τα ελληνικά όπλα μάχη του Σκρα ντι Λέγκεν, τον ίδιο μήνα, ο Καλλίνικος εκ μέρους του ΕΑΣ συνεχάρη τον στρατηγό Εμμανουήλ Ζυμβρακάκη που οδήγησε τον στρατό της Εθνικής Άμυνας «ὄν σύμπασα ἡ ἱεραρχία τῶν Νέων Χωρῶν ἐπισήμως ἐν τῷ πανσέπτῳ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας ναῶ ἠὺλόγησε» και ευχόταν να «πραγματοποιηθῶν τὰ εὐγενῆ ἰδανικά τῶν Συμμάχων καί ἡ ὀλοκληρωτικὴ ἀποκατάστασις τοῦ ἡμετέρου ἔθνους». Ο στρατηγός απάντησε με ευχαριστήριο τηλεγράφημα προς τους ιεράρχες Γεννάδιο, Καλλίνικο και Ειρηναίο.²⁷⁷

Ο επίλογος της ποιμεναρχίας του Καλλίνικου στη Βέροια γράφτηκε την κρίσιμη χρονιά του 1920. Στην προεκλογική περίοδο για τις εκλογές του Νοεμβρίου η Βέροια γνώρισε ένα τεταμένο πολιτικό κλίμα. Μετά από μια μεγάλη συγκέντρωση των Φιλελευθέρων, έγιναν επεισόδια στο εστιατόριο «ΑΛΤ», με θύματα υποψήφιους βουλευτές των Φιλελευθέρων και πράξεις αντεκδίκησης των φιλοβασιλικών εναντίον ὧσων συμμετείχαν στο κίνημα του 1916. Ο Καλλίνικος ὕστερα ἀπὸ πυροβολισμούς και απειλές ἔξω ἀπὸ τη μητρόπολη, ἀναγκάστηκε να ἀποχωρήσει και να μην επιστρέψει ξανά στον μητροπολιτικό θρόνο. Τυπικά θεωρούνταν μητροπολίτης της Βέροιας ὡς το 1922, ἐνῶ ἐξελέγη μητροπολίτης Κυζίκου το 1922 και το 1932 μητροπολίτης στην Καισαρεία, ὅπου και ἀπεβίωσε το 1934.²⁷⁸

²⁷⁶ Σκριπ, 5 Μαΐου 1918.

²⁷⁷ Μακεδονία, 20 και 23 Μαΐου 1918.

²⁷⁸ Χαλκιάς, «Εκκλησία και κοινωνία στη Βέροια», σσ. 95-96. Παπαδάκης-Στάικος, ὄ.π., σ. 83. Νικόλαος Καλλιγιάς, *Αναπολώντας στους δρόμους της παλιάς Βέροιας*, Εκδόσεις Λέξις, Βέροια 2014, σσ. 9-10. Οι εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 πρέπει να έγιναν και στη Βέροια μέσα σε κλίμα μεγάλης κομματικής οξύτητας, προεκλογικά και μετεκλογικά. Ο Παπαδάκης-Στάικος – που ανήκε στο κόμμα των Φιλελευθέρων – αφηγείται μια μεγάλη συγκέντρωση των Φιλελευθέρων δύο μέρες πριν από τις εκλογές, η οποία ὁμως κατέληξε σε βανδαλισμούς εναντίον καφενείου με φιλοβασιλικές αφίσες, ἐνῶ μετὰ τις εκλογές ἦταν παρών σε ἕνα θορυβώδες και προκλητικό γλέντι Επιστράτων, που γιόρταζαν τη νίκη της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης (βλ. Παπαδάκης-Στάικος, ὄ.π., 78-79, 83-84).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Τα στρατεύματα της Entente στη Βέροια

A. Η άφιξη, η κατάληψη κι η εξόρμηση

Τα στρατιωτικά γεγονότα που οδήγησαν στη συμμαχική κατοχή της Βέροιας ξεκίνησαν από τις αρχές του Αυγούστου του 1916 και η κατάληψη της πόλης είχε ολοκληρωθεί ως το τέλος του μηνός. Σε τηλεγράφημα της Ανωτέρας Διοίκησης Χωροφυλακής Μακεδονίας στις 13 Αυγούστου αναφέρει ότι στις 5 του μηνός εγκαταστάθηκαν γαλλικές στρατιωτικές αρχές στο τηλεγραφείο και ταχυδρομείο της πόλης.²⁷⁹ Σε άλλο τηλεγράφημα, της 10^{ης} Μεραρχίας, αναφέρεται ότι στο τηλεγραφείο τοποθετήθηκε φρουρά από Ζουάβους (δεν διευκρινίζει ακριβώς πότε) και οι γαλλικές αρχές διενεργούσαν λογοκρισία στις μεταδόσεις του. Ο λόχος τους καταυλίστηκε βορειοανατολικά της Βέροιας.²⁸⁰

Στα μέσα Αυγούστου ο Sarrail έδωσε εντολή στο Γενικό Επιτελείο των Σέρβων να ξεκινήσουν την αποκατάσταση του δρόμου Βέροιας-Κοζάνης, έργο το οποίο ανέλαβε μια σερβική Μεραρχία Ιππικού, η οποία πέρασε από τη Βέροια κι εγκαταστάθηκε στο πέρασμα της Καστανιάς προς την πεδιάδα της Κοζάνης και των Καϊλαρίων. Στο έργο της ανακατασκευής συμμετείχε και το 13^ο Τάγμα Σκαπανέων των Ζουάβων που μεταφέρθηκε σιδηροδρομικώς στη Βέροια. Ο δρόμος Θεσσαλονίκης-Βέροιας επίσης ανακατασκευάστηκε, για να μπορεί επαρκώς να αντέξει την κυκλοφορία φορτηγών που μετέφεραν εφόδια προς το μέτωπο. Μια αυτοσχέδια οδική διαδρομή αντικατέστησε μια κατεστραμμένη γέφυρα στην έξοδο της πόλης.²⁸¹ Η διέλευση της Καστανιάς ήταν πια υπό τον έλεγχο των συμμάχων.²⁸²

Ο Τύπος της Αθήνας, κυρίως οι αντιβενιζελικές εφημερίδες, ενδιαφερόταν ιδιαίτερα για τις κινήσεις των συμμαχικών στρατευμάτων στη Μακεδονία, γιατί συμβόλιζαν τη συμμαχική κατοχή και ενοχοποιούσαν την πολιτική του Βενιζέλου. Στην εφημερίδα *Εμπρός* υπήρχαν πολλά δημοσιεύματα από τις αρχές του 1916 σχετικά με την προώθηση των συμμάχων στην περιοχή της Βέροιας. Στις 11 Αυγούστου 1916 αναφέρει

²⁷⁹ ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 409/Γ/2: Τηλεγράφημα του Ανώτερου Διοικητή Χωροφυλακής Μακεδονίας Πανουτσόπουλου προς την Επιτελική Υπηρεσία Στρατού από τη Θεσσαλονίκη, Αριθ. 16422, 13 Αυγούστου 1916.

²⁸⁰ ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 403/ΣΤ/1: Τηλεγράφημα του στρατηγού Παρασκευόπουλου προς την Επιτελική Υπηρεσία Στρατού από την Κατερίνη, Αριθ. 322, 10 Αυγούστου 1916. Ζουάβοι ονομάζονταν οι γαλλικές μονάδες που προέρχονταν από τη βόρεια Αφρική (Αλγερία, το Μαρόκο, τη Σενεγάλη κ.α.) κι είχαν παράδοση στη συμμετοχή στο γαλλικό αποικιακό στρατό από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα.

²⁸¹ Maurice Sarrail, *Mon commandement en Orient (1916-1918)*, E. Flammarion (επιμ.), Παρίσι 1920, σ. 381. Cordonnier ό.π., σσ. 151-152, 196.

²⁸² ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 403/ΣΤ/1: Τηλεγράφημα του στρατηγού Παρασκευόπουλου προς την Επιτελική Υπηρεσία Στρατού από την Κατερίνη, Αριθ. 331, 13 Αυγούστου 1916.

τηλεγράφημα της 10^{ης} Αυγούστου ότι στη Βέροια συγκεντρώνονταν «Σύμμαχοι και Σέρβοι», για να αμυνθούν και ότι οι Γάλλοι έκοψαν τα τηλεγραφικά καλώδια Βέροιας-Κοζάνης. Η ίδια εφημερίδα στις 14 Αυγούστου αναφέρει ότι γαλλικά στρατεύματα κατέλαβαν τη Βέροια τις πρωινές ώρες και εγκαταστάθηκαν στο τηλεγραφείο της πόλης.²⁸³ Πράγματι, σε μια προσωπική καταγραφή σε εκκλησιαστικό βιβλίο στη Βέροια φέρεται η 13^η Αυγούστου ως η ημέρα που ήρθαν, όπως γράφει, «οί Άγγλογάλλοι εις Βέρροϊαν (Γάλλοι, σέρβοι, Ύώσσοι, σενεγάλοι και Ίάπωνες και Άλβανοί ὄλοι σύμμαχοι ἐναντίον τῶν Βουλγάρων, Αὐστριακῶν Γερμανῶν και Τούρκων. Μάχαι εις Φλώριναν, Ὅστροβον, Σόροβιτς, Καϊλάρια».²⁸⁴

Ο μέραρχος Παρασκευόπουλος τηλεγράφησε στις 23 Αυγούστου ότι στη πόλη εγκαταστάθηκε ήδη το γαλλικό στρατηγείο κι ο στρατηγός Cordonnier.²⁸⁵ Ο ίδιος ο Cordonnier στις αναμνήσεις του αναφέρει ότι έφτασε στη Βέροια στις 21 Αυγούστου, όπου για ένα διάστημα ήταν η έδρα του στρατηγείου του.²⁸⁶

Το γαλλικό Επιτελείο, για να συνδράμει τον Sarrail στο δύσκολο έργο του συντονισμού όλων των συμμαχικών στρατευμάτων στο Μακεδονικό Μέτωπο, απέστειλε τον στρατηγό Cordonnier, ο οποίος ορίστηκε στις 29 Ιουλίου 1916 διοικητής τεσσάρων Μεραρχιών (Armée Française d' Orient – AFO, [Γαλλική Στρατιά της Ανατολής]) κάτω από τις διαταγές της συμμαχικής διοίκησης στη Μακεδονία (Commandement des Armées Alliées en Orient – CAA, [Διοίκηση των Συμμαχικών Δυνάμεων στην Ανατολή]).²⁸⁷ Η σχέση του όμως με τον διοικητή των συμμάχων, Sarrail, και η συνεργασία μαζί του δεν ήταν ποτέ αρμονική.

Η κατάληψη της πόλης και των περιχώρων της δεν αναφέρεται στο γαλλικό Τύπο της εποχής. Η μόνη σχετική αλλά όχι άμεση αναφορά είναι αυτή της εφημερίδας *Le Journal*, ότι ο Sarrail διαθέτει πια τη γραμμή Θεσσαλονίκης-Βέροιας για ενισχύσεις.²⁸⁸ Σε γαλλικό θρησκευτικό περιοδικό της εποχής διασώζεται μια περιγραφή της πόλης και η εντύπωση που προκάλεσε σε έναν γάλλο ανταποκριτή:

«Στους στρατιώτες που είχαν συνηθίσει το θλιβερό ορίζοντα της κεντρικής Μακεδονίας, η Βέροια, όπου φτάσαμε μετά από μια πορεία δύο ημερών, ήταν για μας μια έκπληξη και μια ευκαιρία ξεκούρασης. Η παλιά πόλη, αρκετά γραφική, είναι οικοδομημένη σχεδόν εξ ολοκλήρου γύρω από ένα

²⁸³ *Εμπρός*, 11 και 14 Αυγούστου 1916. Η εφημερίδα φαίνεται να γνωρίζει πληροφορίες για τις κινήσεις των Σέρβων και των Γάλλων στην περιοχή που αναφέρονται σε τηλεγράφημα του Γ' Σ.Σ., βλ. ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 403/Β/6: Τηλεγράφημα του επιτελάρχη του Γ' ΣΣ, Ν. Τρικούπη, προς την Επιτελική Υπηρεσία Στρατού από τον Βόλο, Αριθ. 1401, 10 Αυγούστου 1916.

²⁸⁴ Βουδούρης, «Πληροφορίες για το «Κίνημα», 22.

²⁸⁵ ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 403/ΣΤ/1: Τηλεγράφημα του στρατηγού Παρασκευόπουλου προς την Επιτελική Υπηρεσία Στρατού από την Κατερίνη, Αριθ. 347, 23 Αυγούστου 1916.

²⁸⁶ Cordonnier, *ό.π.*, σ. 177.

²⁸⁷ Palmer, *ό.π.*, σ. 134. Βήττος, *ό.π.*, σ. 167. Για τη συγκρότηση των γαλλικών στρατιωτικών δυνάμεων με το όνομα Armée Française d' Orient βλ. στο

http://www.wikiwand.com/fr/Arm%C3%A9e_fran%C3%A7aise_d%27Orient (ανάκτηση: 25 Νοεμβρίου 2017).

²⁸⁸ *Le Journal*, 30 Αυγούστου 1916.

μακρύ δρόμο, στις κάτω πλαγιές των ορεινών όγκων που ξεκινάν εδώ. Πριν να φτάσουμε εκεί, περνάμε μια πεδιάδα με πολλά νερά, όπου φυτείες με γιγαντιαία καλαμπόκια δίνουν μια τροπική νότα. Η βλάστηση εδώ είναι πυκνή, το πράσινο ξεχειλίζει. Εκεί όπου βρίσκονται αχανείς εκτάσεις με ξερά χόρτα, οι πυρκαγιές φώτιζαν το βράδυ. Είμαστε σ' ένα θέρετρο για τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης και βλέποντας από το στρατόπεδο, όπου σταθμεύουμε για τρεις μέρες, τους ψηλούς καταρράκτες, σε μεγάλο βαθμό μπορεί σχεδόν να μας δημιουργεί την ψευδαίσθηση μιας αναζωογονητικής εκδρομής στα ελβετικά βουνά. Αλλά όχι! Δεν πρόκειται για μια εκδρομή, ούτε καν για ένα στρατιωτικό περίπατο. Τα συντάγματα έρχονται να συγκεντρωθούν εδώ. Χωρίς αμφιβολία μια σοβαρή στρατιωτική κίνηση ετοιμάζεται κι ο καθένας μας, επηρεασμένος βέβαια από τα γεγονότα, κάνει τις υποθέσεις του, για να προσεγγίσει λιγότερο ή περισσότερο την αλήθεια».²⁸⁹

Στα τέλη Αυγούστου ο Sarrail διέταξε την αντεπίθεση των συμμάχων στη δυτική Μακεδονία. Επικεφαλής τους ήταν ο στρατηγός Cordonnier, που διοικούσε, με έδρα τη Βέροια, μια γαλλορωσική δύναμη με δύο γαλλικές μεραρχίες και μία ρωσική ταξιαρχία. Οι συμμαχικές δυνάμεις κινήθηκαν προς την περιοχή της Βεγορίτιδας. Οι γαλλορωσικές δυνάμεις κατευθύνθηκαν δυτικά προς την πόλη της Φλώρινας και οι σερβικές βόρεια προς το Καϊμακτσαλάν, το οποίο και κατέλαβαν. Η προέλαση των συμμαχικών δυνάμεων δυτικότερα και βόρεια αποδείχθηκε δυσκολότερη υπόθεση. Αν και ο συμμαχικός στρατός είχε πλέον φτάσει στην πόλη της Φλώρινας (4 Σεπτεμβρίου), θα περάσουν δύο μήνες έως ότου τα συμμαχικά στρατεύματα να καταλάβουν, με σημαντικές ωστόσο απώλειες, το Μοναστήρι, στις 6 Νοεμβρίου.²⁹⁰ Η θητεία του Cordonnier διήρκεσε ως τις 19 Οκτωβρίου, όταν και αντικαταστάθηκε από τον στρατηγό Paul Leblois. Τότε διαμορφώθηκε το τόξο του Μακεδονικού Μετώπου (ή «Μέτωπο της Θεσσαλονίκης») που ξεκινούσε δυτικά από την (αναγνωρισμένη ως ανεξάρτητη, αλλά χωρίς καθορισμένα σύνορα ή κεντρική διοίκηση) Αλβανία κι έφτανε ανατολικά ως τον Στρυμόνα και τον κόλπο του Ορφανού, και από τον Όλυμπο ως τη Νότια Σερβία. Στο δυτικό σκέλος αυτού του Μετώπου η Βέροια αποτέλεσε τον πρώτο μεγάλο διαμετακομιστικό σταθμό στρατιωτικού προσωπικού και υλικού.

B. Οι δυνάμεις

²⁸⁹ "Impression de guerre: Avec l'armée de Salonique: quelques étapes de l'offensive des Alliés", *Dieu et Patrie, L'héroïsme du clergé français devant l'ennemi*, 98 (4 Φεβρουαρίου 1917), στο <http://gallica.bnf.fr> (ανάκτηση: 3 Σεπτεμβρίου 2017).

²⁹⁰ Οι συνεχείς αποτυχίες του Cordonnier να καταλάβει το Μοναστήρι τον οδήγησαν να παραδώσει την αρχηγία στο στρατηγό Paul Leblois και να επιστρέψει στη Γαλλία, ύστερα από πρόταση του Sarrail στον αρχηγό του Επιτελείου Joffre, βλ. Βήττος, *ό.π.*, σσ. 181-183. Για την κατάληψη της Φλώρινας βλ. Στράτος Ν. Δορδανάς, «Η πρώτη βουλγαρική «κατοχή», σσ. 362-373.

Στην πόλη, στη διάρκεια των δύο ετών (1916-1918), διέμειναν, ή μετακινήθηκαν δυο ελληνικές μεραρχίες, οι 156^η και 57^η γαλλικές Μεραρχίες, το 2^ο Σύνταγμα των Ζουάβων, μικρότερες μονάδες Ινδοκινέζων (Αναμίτες), μια ρωσική Ταξιαρχία, μια σερβική Μεραρχία Ιππικού, βαρύ πυροβολικό και άλλες στρατιωτικές μονάδες μικρότερης δύναμης.²⁹¹ Σε αναφορά των γαλλικών δυνάμεων στις 9 Σεπτεμβρίου 1916, το αρχηγείο της 57^{ης} γαλλικής Μεραρχίας θα βρισκόταν προσωρινά στην Βέροια, έχοντας υπό τις διαταγές του όλα τα συμμαχικά στρατεύματα της περιοχής.²⁹²

Η πρώτη εικόνα που σχημάτισε ο γάλλος στρατιώτης Gaston Nitzer από τη Βέροια και τη γύρω περιοχή τον Σεπτέμβριο του 1916 αποτυπώνεται στο ημερολόγιο του:

«Όλη η περιοχή που περάσαμε μετά τη Θεσσαλονίκη είναι πολύ επίπεδη, μερικές φορές ελώδης (πολλά υδρόβια πουλιά) και σε γενικές γραμμές με φτωχές καλλιέργειες. Τα χωριά αρκετά πολυάριθμα. Μόνο τα εδάφη που γειτνιάζουν με τα χωριά καλλιεργούνται. Ξαπλώνουμε σε ένα ξύλινο παράπηγμα. Στις 11 Σεπτεμβρίου, 6 μ.μ. ξεκινάμε ξανά με το σιδηρόδρομο. Άφιξη στη Βέροια στις 8 μ.μ. Μεγάλη κίνηση στο σταθμό. Το ρωσικό στρατόπεδο. Ψηλοί, δυνατοί, καλοντυμένοι με ωραία εμφάνιση. Καταυλιζόμαστε στη Βέροια 3χλμ. μακριά από το σταθμό. Βέροια: 15.000 κάτοικοι, αρκετά όμορφη, στενά δρομάκια, παλιά σπίτια, μερικά καινούργια κτήρια, η αγορά στον κεντρικό δρόμο. Πολλά φρούτα και λαχανικά από την πεδιάδα. Πολυάριθμα μαγαζιά εμπόρων και βιοτεχνών. Ξαπλώνουμε σε ένα σχολείο».²⁹³

Ο στρατηγός Cordonnier στον απολογισμό του αναφέρεται αναλυτικά και με τη στρατιωτική ορολογία στις μονάδες που περνούσαν καθημερινά από την πόλη το Σεπτέμβριο του 1916: Συντάγματα και ταξιαρχίες πεζικού των Γάλλων, μεγάλα τμήματα ιππικού, όπως «Οι Κυνηγοί της Αφρικής», πολλές μονάδες έφιππου και ορεινού πυροβολικού. Κατά τον ίδιο, ένας ρωσικός σχηματισμός έφτασε στη Βέροια στις 20 Αυγούστου, άρχισε εκεί την εκπαίδευσή του και εργάστηκε για την ανακατασκευή του δρόμου Βέροιας-Κοζάνης.²⁹⁴ Κατά μια μαρτυρία επίσης, στο τέλος του 1918 κατέφθασαν στη Βέροια και Λευκορώσοι.²⁹⁵ Όπως φαίνεται, από την πόλη περνούσαν πολλές και διαφορετικές στρατιωτικές μονάδες, ακριβώς γιατί η Βέροια ήταν ένα μεγάλος διαμετακομιστικός κόμβος, μέσω του οποίου μεταφέρονταν στο μέτωπο της δυτικής Μακεδονίας και βορειότερα πολλές συμμαχικές δυνάμεις.

²⁹¹ F. Feyler, *La campagne de Macédoine 1916-1917*, Εκδόσεις Boissonas, Γενεύη 1920, σ. 48. Cordonnier ό.π., σ. 170. Κολτσίδα, ό.π., σ. 755.

²⁹² Service historique de la Défense (έκδ.), ό.π., tome VIII - 2e volume, Annexes - 1er volume, Παρίσι 1933, σ. 186.

²⁹³ Journal de guerre de Gaston Nitzer, στο http://patrick.nadia.pagesperso-orange.fr/Journalguerre_GastonNitzer.html (ανάκτηση: 3 Σεπτεμβρίου 2016). Ο Nitzer έμεινε δυο χρόνια στο Μακεδονικό Μέτωπο, προσβλήθηκε από ελονοσία και επέστρεψε στη Γαλλία, αλλά υπέφερε σε όλη του ζωή από τα αέρια των μαχών.

²⁹⁴ Cordonnier, ό.π., σσ. 184, 172.

²⁹⁵ Πολυζωίδης, ό.π., σ. 8. Ο Πολυζωίδης ίσως εννοεί «Λευκοί» Ρώσοι (δηλ. αντεπαναστάτες), στρατιώτες μετά την επικράτηση των μπολσεβίκων.

Μια αλβανική μονάδα εξάλλου βρισκόταν στην περιοχή, επιφορτισμένη με αστυνομικά καθήκοντα στα μετόπισθεν των γαλλικών επιχειρήσεων στο μέτωπο.²⁹⁶ Πολλοί στρατιώτες στις αναμνήσεις τους περιέγραφαν το μεγαλοπρεπές ανάστημα των ρώσων στρατιωτών, αλλά και την ανατριχιαστική εμφάνιση του αλβανικού τάγματος.²⁹⁷

Ο Παπαδάκης-Στάικος θυμάται ότι υπεύθυνος για την ασφάλεια της πόλης και των μετακινήσεων ήταν ο υπολοχαγός Detreau, φρούραρχος ο ταγματάρχης Jiako και στρατηγός της 64^{ης} Μεραρχίας ο Cordonnier – μέχρι την κατάληψη της Φλώρινας. Διοικητής της ρωσικής ταξιαρχίας ήταν ο συνταγματάρχης Damianof.²⁹⁸

Γ. Οι χώροι στρατοπέδευσης και διαμετακόμισης

Τα στρατεύματα στρατοπέδευαν σε διάφορα μέρη της πόλης. Τα ελληνικά στους παλιούς τουρκικούς στρατώνες, τα γαλλικά στον απέναντι χώρο και στο σημερινό Δημαρχείο της πόλης. Τα ρωσικά στη περιοχή του σημερινού συνοικισμού «Προμηθέας», όπου χτίστηκε και μια ρωσική εκκλησία, του Αγ. Γεωργίου, με ρώσο ιερέα.²⁹⁹

Ο Παρασκευόπουλος, στις τελευταίες του ημέρες ως μέραρχος στη Βέροια, έδινε πληροφορίες για τη διέλευση και εγκατάσταση των ξένων στρατευμάτων στη Βέροια. Στις 10 Αυγούστου ανέφερε ότι το Επιτελείο μιας Μεραρχίας Ιππικού (πιθανώς της σερβικής) εγκαταστάθηκε κοντά στους στρατώνες της Μεραρχίας. Στις 19 του μηνός σε μακροσκελές και γεμάτο αγωνία τηλεγράφημα σχετικά με το κίνημα της Θεσσαλονίκης γνωστοποιούσε ότι η γαλλική Μεραρχία τού ζήτησε το γυμνάσιο (το σημερινό Δημαρχείο) για στρατωνισμό και τους στρατώνες πυροβολικού για την εγκατάσταση νοσοκομείου χιλίων κλινών και συμπληρώνει ότι ο «Συμμαχικός στρατός μετ' άπειρίας ύλικων καθ' ήμέραν διέρχεται έντεϋθεν».³⁰⁰

Όταν οριστικοποιήθηκαν τα σχέδια για τη συμμαχική προώθηση προς τη βορειοδυτική Μακεδονία, ο Cordonnier ανάθεσε στον υποστράτηγο Franck (όπως σημείωνε, ήταν ένας δραστήριος και πολύ ικανός αξιωματικός) την οργάνωση του σταθμού της Βέροιας και τη μετατροπή του σε ένα διαμετακομιστικό κέντρο του στρατού.³⁰¹ Τις εγκαταστάσεις του σταθμού και του νοσοκομείου επιθεώρησε προσωπικά

²⁹⁶ Ștefan Popescu, *L'Albanie dans la politique étrangère de la France*, Εκδόσεις HAL Université Panthéon-Sorbonne-Paris I, Παρίσι 2013, σ. 136.

²⁹⁷ Palmer, *ό.π.*, σ. 133.

²⁹⁸ Παπαδάκης-Στάικος, *ό.π.*, 71. Πιθανόν ο συγγραφέας πρέπει να αναφέρεται στην αρχή της συμμαχικής κατοχής. Ο αριθμός της αναφερόμενης γαλλικής Μεραρχίας δεν ταυτοποιείται με τους σχηματισμούς που πέρασαν από τη Βέροια.

²⁹⁹ Κολτσίδας, *ό.π.*, σσ. 755-756. Γιάννης Αλεξιάδης, *Χαριτωμένο δύο*, Βέροια 1995, σ. 65. Γιάννης Αλεξιάδης, *Βεροιώτικες αράδες*, Βέροια 1984, σσ. 42-43.

³⁰⁰ ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 403/ΣΤ/1: Τηλεγραφήματα του στρατηγού Παρασκευόπουλου προς την Επιτελική Υπηρεσία Στρατού από την Κατερίνη, Αριθ. 325, 10 Αυγούστου και αρ. 335, 19 Αυγούστου 1916.

³⁰¹ Cordonnier, *ό.π.*, σ. 148.

ο ίδιος ο στρατηγός στις 4 Σεπτεμβρίου.³⁰² Μάλιστα, ο σταθμός θα γίνει στόχος βομβαρδισμού από εχθρικά αεροπλάνα στις 28 Νοεμβρίου 1916, με 6 νεκρούς και τραυματίες³⁰³ αλλά και στο τέλος του πολέμου.³⁰⁴

Ο στρατηγός Cauboue κι ο λοχαγός Denain βοήθησαν στην οργάνωση κοντά στη Βέροια μιας αεροπορικής βάσης για τις ανάγκες του στρατηγείου, που είχε εγκατασταθεί στην πόλη.³⁰⁵ Πρόκειται για την τοποθεσία «Μικρός» ή «Μικρογούζιο», βορειονατολικά της πόλης, το σημερινό χωριό Μακροχώρι. Ο ίδιος ο Cordonnier αναφέρει ότι πολλές φορές χρησιμοποιούσε το αεροπλάνο του από τη βάση της Βέροιας, για να κατοπτρεύσει το χώρο της δυτικής Μακεδονίας (Κοζάνη, Καϊλάρια, Όστροβο).³⁰⁶

Στις αναμνήσεις του ο στρατηγός θυμάται τις πρώτες εντυπώσεις του από την εγκατάσταση των γαλλικών στρατευμάτων στην πόλη: “Ses troupes étaient bien installées à l’ouest de Verria, en un lieu sain, à proximité d’une belle eau qui coulait de la montagne” [Τα στρατεύματά του ήταν καλά εγκατεστημένα δυτικά της Βέροιας, σε ένα υγιεινό μέρος, κοντά σε ένα όμορφο καταρράχτη που ρέει από το βουνό].³⁰⁷

Η διαμονή πάντως των ξένων στρατιωτών και οι μετακινήσεις των μονάδων προς τη δυτική Μακεδονία ήταν μια δύσκολη υπόθεση. Αντιμετώπιζαν πολλές δυσχέρειες όχι μόνο εξαιτίας των δύσκολων οδικών διαβάσεων, αλλά και λόγω των άσχημων καιρικών συνθηκών στο Βέρμιο, οι πλαγιές του οποίου από το φθινόπωρο ήταν σκεπασμένες με χιόνι.³⁰⁸ Αντίθετα, τα καλοκαίρια υπέφεραν από τη ζέστη και κυρίως από τα τσιμπήματα των κουνουπιών και την ελονοσία.

Στο στρατιωτικό ημερολόγιο του Alexandre Plaforêt μεταξύ άλλων δίνεται μια αναλυτική περιγραφή για το πέρασμά του από τη Βέροια και την Καστανιά του Βερμίου στις αρχές Σεπτεμβρίου 1916:

«[...] Η περιοχή στην οποία βρισκόμαστε είναι πολύ πλούσια. Η γη είναι εξαιρετικά γόνιμη, τα καλαμπόκια είναι πανέμορφα, τα χωράφια με τις μουριές πολύ φροντισμένα, φυτρώνουν μελιτζάνες, ντομάτες, πιπεριές, κ.λπ., στο έδαφος χωρίς πολλή καλλιέργεια. Υπάρχουν όλα τα είδη των οπωροφόρων δέντρων. Υπάρχει επίσης βαμβάκι. Οι ντόπιοι μάς πουλούν φρούτα, αλλά πολύ ακριβά. Ξεκινάμε το βράδυ στις 6 μ.μ. για Βέροια, ο σταθμός πριν από την Νάουσα, κάνουμε λοιπόν μια ντουζίνα χιλιόμετρα, φτάνουμε περίπου στις 8.30 μ.μ. Κοντά στο στρατόπεδό μας ακούσαμε το βράδυ δυνατούς ύμνους που ξεκινούν 1-2χλμ. από το σημείο που βρισκόμαστε. Ο ήχος σιγά-σιγά αυξάνεται, με εκατοντάδες φωνές να ψάλλουν τη βραδινή προσευχή, είναι Ρώσοι στρατιώτες, που ανυπομονούμε

³⁰² Cordonnier, *ό.π.*, σ. 177.

³⁰³ Service historique de la Défense (έκδ.), *ό.π.*, tome VIII - 2e volume, Annexes - 2e volume, Παρίσι 1932, σ. 248.

³⁰⁴ Πολυζωίδης, *ό.π.*, σ. 8.

³⁰⁵ Cordonnier, *ό.π.*, σ. 172.

³⁰⁶ Στο ίδιο, σσ. 161, 172, 185, 196, 197, 218.

³⁰⁷ Στο ίδιο, *ό.π.*, σ. 177.

³⁰⁸ Στο ίδιο, σσ. 197, 218.

να γνωρίζουμε. Μακριά στην κατεύθυνση Οστρόβου-Μοναστηρίου, το κανόνι βρυχάται αδυσώπητα. Στις 12 Σεπτεμβρίου, τι ωραία νύχτα περάσαμε, ο καθένας επωφελήθηκε σε μεγάλο βαθμό, εγερτήριο είναι στις 7 π.μ. Δεν είμαστε μακριά από ένα ποτάμι κοντά σε ένα δρόμο όπου συχνά περνούν οι ντόπιοι σχεδόν όλοι καβάλα στα γαϊδουράκια τους. Μπορούμε ακόμα να προμηθευτούμε φρέσκα σταφύλια και άλλα φρούτα. Το βράδυ πήγα στο σταθμό, όπου υπήρχε μια μεγάλη κυκλοφορία φορτηγών όλων των ειδών. Κοντά στο σταθμό είναι το ρωσικό στρατόπεδο. Είναι νέοι οι περισσότεροι, σχεδόν όλοι οι παρασημοφορημένοι και σ' ευχαριστεί να τους βλέπεις. Επιστροφή στο στρατόπεδο, γιατί την επομένη 13 του μηνός εγερτήριο στις 3 π.μ. αναχώρηση για το σταθμό, όπου θα πάρουμε εφόδια πριν από την ένταξη στο σύνταγμα. Υπάρχει μια μεγάλη κίνηση σήμερα το πρωί. Έφτασαν ενισχύσεις περίπου 2.000 ανδρών συμπεριλαμβανομένου κι ενός αλβανικού τάγματος με πολύ καλό βήμα. Ξεκινάμε σε ένα όμορφο δρόμο, αλλά με πολύ κόσμο. Διασχίζουμε τη Βέροια, μια μικρή πόλη που φαίνεται να κάνει πολλές δουλειές με το πέρασμα των στρατευμάτων. Υπάρχουν πολλοί ντόπιοι με τις πιο περίεργες στολές. Υπάρχουν πολλά φρούτα και λαχανικά στους πάγκους, μεγάλα καφέ-μπαρ με ωραία εμφάνιση. Συνεχίζουμε το δρόμο περίπου 7-8χλμ. και σταματάμε. Είμαστε στο ύψωμα 370, είναι 9.30 π.μ.. Ώρα να ξεκουραστούμε λίγο, να πλυθούμε και να φάμε τη σούπα, μετά υποχρεωτικός υπνάκος, γιατί φεύγουμε απόψε. Στις 7.30 μ.μ. είμαστε έτοιμοι να ανοίξουμε τον δρόμο, όταν η 2^η Bis (εννοεί ίσως τάγμα) των Ζουάβων περνά, είμαστε αναγκασμένοι να περιμένουμε τουλάχιστον μία ώρα για να περάσουν όλοι. Τέλος ξεκινήσαμε. Τι διαδρομή! Πολλά και χωρίς τέλος τα ατυχήματα των αυτοκινήτων του αυτοκρατορικού στρατού, που βρίσκονταν μπροστά μας. Ανεβαίνουμε περίπου 15 χιλιόμετρα, η περιοχή είναι άγρια, ο δρόμος είναι ως επί το πλείστον δίπλα σε γκρεμούς, πολύ βαθιά φαράγγια μέσα στο δάσος· υπάρχουν γιγάντια δέντρα αλλά είμαστε ιδιαίτερα εντυπωσιασμένοι από τις απότομες στροφές δίπλα σε γκρεμούς εκατοντάδων μέτρων, κι όλα αυτά στο φως του φεγγαριού. Φτάνουμε στις 2 π.μ. στην κορυφή, και μετά η κατάβαση, πολύ άσχημη με βράχους, στροφές και γκρεμούς όλη την ώρα· τέλος φτάσαμε στις 4.30 το πρωί. Όλοι παραδομένοι ξαπλώσαμε βιαστικά και στις 8 π.μ. εγερτήριο· περιμένουμε, όλοι είναι ψόφιοι από την κούραση. Και λένε ότι θα ξεκινήσουμε πάλι απόψε [...]».³⁰⁹

Στο ημερολόγιο ενός άλλου στρατιώτη, του Jules Goffin, που βρέθηκε στη Βέροια το καλοκαίρι του 1918, προετοιμαζόμενος για τη μεγάλη επίθεση των συμμάχων στο Μακεδονικό Μέτωπο, καταγράφεται η εμπειρία του στρατοπέδου:

«Το τεράστιο στρατόπεδο όπου ζούμε είναι σε κάποια απόσταση από την Βέροια. Η ζωή εκεί είναι όπως σε όλα τα στρατόπεδα, με χαζούς κανονισμούς και περιορισμούς. Η διαμονή είναι επώδυνη σε ένα άγονο οροπέδιο, εκτεθειμένο στον ήλιο, χωρίς εκατοστό σκιάς, εκεί όπου αναπτύσσονται οι στρατώνες μας και οι υφασμάτινες σκηνές μας. Αυτοί

³⁰⁹ Les carnets d'Alexandre Plaforêt, στο http://chiroubles.plaforet-jambon.pagesperso-orange.fr/5_florina_monastir_aout_nov1916.html (ανάκτηση: 3 Σεπτεμβρίου 2016).

που έχουν υπηρεσία χρειάζεται να ψάξουν πολύ μακριά, κάτω από το βράχο που οριοθετεί το στρατόπεδό μας, το νερό που χρειαζόμαστε».

Κι αφού αναφερθεί στις στρατιωτικές προετοιμασίες στο στρατόπεδο, αλλά και με πολύ γλαφυρό τρόπο στο στρατιωτικό πορνείο εκστρατείας, συμπληρώνει για την καθημερινότητα των Γάλλων:

«Αυτοί οι ακίνδυνοι περισπασμοί θα ήταν ευπρόσδεκτοι, αν δεν ήταν η φοβερή ζέστη που μας κατακλύζει. Ξαναβρήκαμε το καλοκαίρι του 1916, τις ώρες του καύσωνα και τη φλεγόμενη ατμόσφαιρα, τόσο επώδυνη τη νύχτα, όσο την ημέρα. Ο ήλιος κάνει τις τριγωνικές σκηνές μας και τα αμπριά μας, με τις σκεπές από λαμαρίνες, αποπνικτικά και ακατοίκητα. Μερικές φορές μια ζεστή καταιγίδα φέρνει προσωρινή ανακούφιση».³¹⁰

Οι μαρτυρίες, εξάλλου, για την παρουσία πολλών λούστρων οφείλονταν στην εναλλαγή λάσπης και σκόνης, ένα συνηθισμένο φαινόμενο στη πόλη.³¹¹ Πάντως για τη ζέστη που αντιμετώπιζαν τα στρατωνισμένα στρατεύματα στην πόλη το 1918 υπάρχουν κι άλλες μαρτυρίες:

«9 Απριλίου 1918, φτάνουμε στη Βέροια.
10 του μηνός, κοιμόμαστε σε ένα πλάτωμα πάνω από την πόλη, σε ατομικές σκηνές. Κάνει ήδη πολλή ζέστη».³¹²

«Το 148^ο (Σύνταγμα Πεζικού) αποβιβάστηκε στη Βέροια, μια μικρή τουρκική πόλη στη γραμμή Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου, όπου συμμετείχε μαζί με τη Μεραρχία του σε εντατική εκπαίδευση, σε συνθήκες καύσωνα. Η εκπαίδευση είχε καταστεί αναγκαία για τις ενισχύσεις που είχαν έρθει, στις οποίες έλειπε η συνοχή».³¹³

Η ζωή των ξένων στρατιωτών που διέμεναν στη Βέροια δεν περιοριζόταν μέσα στους χώρους του στρατοπέδου. Περιηγούνταν στην πόλη, κυκλοφορούσαν στην αγορά της, έρχονταν σε επαφή με τους ντόπιους· επηρέαζαν δηλαδή την καθημερινότητα της τοπικής κοινωνίας.

³¹⁰ Carnet Jules Goffin, <http://45eri.lescahiersdhistoire.net/articles.php?lng=fr&pg=906> (ανάκτηση: 4 Απριλίου 2018).

³¹¹ Gustave Bertrand, *Journal d'un Engagé Volontaire chez les Zouaves, 1914-1921*. Δυστυχώς το πολύτιμο υλικό του συγκεκριμένου ημερολογίου δεν βρίσκεται πια αναρτημένο στο διαδίκτυο. Το απόσπασμα που αφορά τη Βέροια του 1917 παραχωρήθηκε στον συγγραφέα από τον Γιώργο Λιόλιο. Ο Gustave Bertrand, σημαντικό στέλεχος των γαλλικών μυστικών υπηρεσιών αργότερα, ήταν Ζουάβος, υπασπιστής ενός ανώτερου αξιωματικού κι έμενε στη Βέροια τους δυο τελευταίους μήνες του 1917.

³¹² Le carnet de route de Jean Baptiste Boisseau, στο <http://monument.pagesperso-orange.fr/Divers/Carnet%20de%20route.html> (ανάκτηση: 4 Απριλίου 2018).

³¹³ Αναμνήσεις του Jean François Pennegues. Αναφέρεται στον Ιούλιο του 1918, στο <http://ville-braspars.forum-actif.net/t129p30-memorial-des-braspartiates-dans-la-grande-guerre-1918> (ανάκτηση: 4 Απριλίου 2018).

Δ. Η καθημερινή ζωή και οικονομία

Η πόλη ζούσε μακριά από τα μέτωπα σε άλλους, πιο ήρεμους ρυθμούς. Η μεγάλη ανάγκη για αλληλογραφία των στρατιωτών οδήγησε στην παραγωγή πολλών καρτ-ποστάλ με εικόνες της πόλης. Πολλές εξάλλου φωτογραφίες που διασώζονται και είναι δημοσιευμένες στο διαδίκτυο εικονίζουν το ξένο στρατιωτικό προσωπικό. Οι ξένοι φαίνονται να κυκλοφορούν μέσα στη πόλη, ανάμεσα στους ντόπιους, στους στενούς δρόμους και στις παρυφές της. Φωτογραφίζονταν οι ίδιοι με φόντο κτήρια, τοπία ή ανθρώπους που τους κάνουν εντύπωση. Έλκονταν από το τοπικό χρώμα, το φολκλόρ. Οι περισσότερες φωτογραφίες απεικονίζουν ντόπιους με παραδοσιακές κι όχι αστικές φορεσιές. Η οπτική των Γάλλων ήταν σαφώς επηρεασμένη από μια οριενταλιστική αντίληψη της βαλκανικής ενδοχώρας. Στις περισσότερες εστιάζουν στο στοιχείο του νερού, σε αντίθεση με τη σύγχρονη εικόνα της πόλης. Σε πολλές φωτογραφίες η Βέροια φέρεται να ανήκει στη Σερβία. Είναι λογική η παρανόηση, αν σκεφτεί κανείς ότι η αποβίβαση δυνάμεων της Entente στη Μακεδονία έγινε για να βοηθηθούν οι Σέρβοι να αντιμετωπίσουν τα βουλγαρικά στρατεύματα.³¹⁴

Η σχέσεις τους όμως κι οι επαφές με τους ντόπιους δεν ήταν πάντα εύκολες. Ανώτεροι αξιωματικοί επέτασσαν οικήματα με προφανείς συνέπειες για τους ενοίκους τους. Γίνονταν επίσης επιτάξεις τροφίμων ή κρασιών από τα κοντινά χωριά, εφόσον υπήρχε ανάγκη.³¹⁵ Ένας αιωνόβιος Βεροιώτης θυμάται ότι μιλούσαν διάφορες γλώσσες, δίνοντας μια εικόνα πραγματικής βαβυλωνίας, όπως η κοντινή Θεσσαλονίκη. Τονίζει μάλιστα ότι η γαλλική γλώσσα, ή τουλάχιστον μερικές της λέξεις, χρησιμοποιούνταν από τους κατοίκους της πόλης για την επικοινωνία τους με τους πολυπληθείς Γάλλους. Οι κοινωνικές εκδηλώσεις στην πόλη συνεχίζονταν και έπαιρναν, φαίνεται, έναν κοσμοπολίτικο χαρακτήρα. Γίνονταν προβολές κινηματογράφου, πράγμα που δηλώνει τη χρήση ηλεκτρικού ρεύματος. Πολλοί κάτοικοι έρχονταν για πρώτη φορά σε επαφή με τα νέα μέσα οργάνωσης της στρατιωτικής γραφειοκρατίας που χρησιμοποιούσε η γαλλική διοίκηση, όπως η γραφομηχανή. Διοργανώνονταν επίσης ποδοσφαιρικοί αγώνες μεταξύ των γάλλων στρατιωτών. Μαρτυρείται ένα τέτοιο γεγονός στο χωριό Πατρίδα.³¹⁶

Διαφωτιστική για τη σχέση των Γάλλων με τους ντόπιους και την πολιτική ισορροπιών απέναντι στις τοπικές εξουσίες είναι μια ημερολογιακή καταγραφή του Gustave Bertrand:

«24 Νοεμβρίου 1917: Πρέπει να απογράψω όλα τα μεταφορικά μέσα και όλους τους πόρους της περιοχής και να διασφαλίσω εξίσου καλές σχέσεις με τον έλληνα έπαρχο, τον αρχηγό της χωροφυλακής, τον δήμαρχο της πρωτεύουσας και όλους τους μουχτάρηδες της περιοχής των σταθμών τροφοδοσίας του στρατεύματος, χωρίς να αγνοήσω τους παπάδες, οι

³¹⁴ <http://www.unjourn14.fr/photos/com/Veria?page=1> και <http://www.veriahistory.gr/> - Φωτογραφικό Αρχείο Βέροιας, 1918 (ανάκτηση: 4 Απριλίου 2018).

³¹⁵ Bertrand, ό.π.

³¹⁶ Πολυζωίδης, ό.π., σ. 9.

οποίοι στο κάθε χωριό νομίζουν ότι έχουν περισσότερη εξουσία από αυτήν του μουχτάρη».³¹⁷

Η πόλη συμμετέχει και στις εθνικές εκδηλώσεις της Γαλλίας. Στις 14 Ιουλίου 1918 τα γαλλικά στρατεύματα απαθανατίζονται να γιορτάζουν την ημέρα της Βαστίλης, τη γαλλική εθνική γιορτή, στη σημερινή πλατεία Ωρολογίου με στρατιωτική παρέλαση, μουσική και σημαιοστολισμό με την τρίχρωμη σημαία, αλλά και με το ελληνικό εθνόσημο. Η εθνική γιορτή της Γαλλίας αποτελούσε πια γεγονός στη ζωή των πόλεων της Μακεδονίας. Από τις διαθέσιμες πληροφορίες, το 84^ο Σύνταγμα στις 7 Ιουλίου 1918, βρισκόταν στο στρατόπεδο της Βέροιας, όπου διεξήγαγε την εκπαίδευσή του. Εν αναμονή των εορτασμών της 14^{ης} Ιουλίου, το 3^ο Τάγμα υπό τον διοικητή Lucas, με τη μουσική και τη σημαία, είχε οριστεί να πάει στη Θεσσαλονίκη. Επρόκειτο να αποδώσει τιμές στο βασιλιά Αλέξανδρο της Ελλάδας και να συμμετάσχει στην επιθεώρηση και την παρέλαση. Ένα άλλο απόσπασμα, κάτω από τις εντολές του υπασπιστή Lefevre, είχε επίσης οριστεί να περάσει την επιθεώρηση και να παρελάσει στη Βέροια μπροστά από το στρατηγό Torart, διοικητή της 122^{ης} Μεραρχίας. Με τηλεφωνικό μήνυμα ο στρατηγός έκανε γνωστό ότι συνεχάρη τα στρατεύματα που συμμετείχαν στην επιθεώρηση.³¹⁸

Η εξωτική όψη πολλών στρατιωτών τροφοδοτούσε τη λαϊκή φαντασία με υποψίες και φοβίες. Για την εξαφάνιση των κατοικίδιων ενοχοποιούνταν οι Αναμίτες στρατιώτες, με βαμμένα σκούρα δόντια, ίσως από κάποιο φυτό της πατρίδας τους, ενώ κυκλοφορούν φήμες ότι οι ξένοι έγχρωμοι στρατιώτες αποτελούσαν απειλή για τα παιδιά.³¹⁹ Πάντως, τα αποικιακά στρατεύματα, κυρίως οι μαύροι, ήταν στόχος υποτιμητικού σχολιασμού από την αντιβενιζελική παράταξη και τις φιλικές της εφημερίδες. Προβάλλονταν ιδιαίτερα τα περιστατικά με δράστες στρατιώτες των αποικιακών στρατευμάτων.³²⁰ Η εικόνα έγχρωμων ξένων στρατευμάτων να ασκούν εξουσία σε ελληνικά εδάφη ξένιζε τον ντόπιο πληθυσμό και προκαλούσε πικρόχολα και ρατσιστικά σχόλια στην «Παλαιά Ελλάδα». Συμβόλιζε για τους αντιβενιζελικούς την απόλυτη απαξίωση της κρατικής ισχύος.

Η αγορά πάντως της μικρής πόλης ξαφνικά ζωντάνεψε και παρείχε νέες ευκαιρίες. Πολλοί έμποροι ή επιχειρηματίες είδαν την παρουσία και τις ανάγκες προμηθειών των ξένων στρατευμάτων ως μια ευκαιρία πλουτισμού.³²¹ Η τοπική αγορά ήταν κάθε Τρίτη – όπως και σήμερα - στο κεντρικό δρόμο. Ιδιαίτερη εντύπωση έκαναν τα γαλακτοκομικά προϊόντα.³²² Οι Γάλλοι κυρίως πουλούσαν σε χαμηλές τιμές προσωπικά αντικείμενα (ρουχισμό, τρόφιμα) κι αγοράζαν υπηρεσίες και οινοπνευματώδη.³²³ Τα ξένα

³¹⁷ Bertrand, ό.π.

³¹⁸ Βλ. στο <https://www.filae.com/v4/forums/recherches-genealogiques-journal-complet-soldat-guerre-14-18-et-autres-recherches-m12622018-p252.html> και στο <http://www.veriahistory.gr/> - Θέματα τοπικής ιστορίας (ανάκτηση: 4 Απριλίου 2018).

³¹⁹ Πολυζωίδης, ό.π., σ. 9.

³²⁰ Μαυρογορδάτος, «1915: Ο Εθνικός Διχασμός», σ. 219.

³²¹ Bertrand, ό.π.

³²² Στο ίδιο.

³²³ Πολυζωίδης, ό.π., σ. 9.

στρατεύματα διεύρυναν αναγκαστικά τα όρια της τοπικής οικονομίας και του εμπορίου. Από την τοπική αγορά προμηθεύονταν τρόφιμα, δημητριακά, κρασί, βοοειδή, ζωοτροφές. Για τις μεταφορές χρησιμοποιούσαν βοδάμαξες.³²⁴ Πολλά καφενεία της πόλης, όπως το «Μικρό Φλόκα», η «Ελευθερία», η «Μπαρμπούτα» έγιναν ξακουστά στις αναμνήσεις των γάλλων στρατιωτών.³²⁵ Μάλιστα, σε γαλλική εφημερίδα της εποχής διαφημιζόταν για την καθαριότητά του, τα αγνά υλικά, τη γρήγορη εξυπηρέτηση, τη γαλλική αλλά και την ανατολίτικη κουζίνα του, το εστιατόριο της Βέροιας «Παράδεισος».³²⁶

Φαίνεται από τις αφηγήσεις ότι το γαλλικό φράγκο αντικατέστησε τη δραχμή στις συναλλαγές στη Βέροια.³²⁷ Το ίδιο συνέβαινε και στις άλλες περιοχές της «Γαλλοκρατίας». Η παρουσία εκατοντάδων χιλιάδων ξένων στρατιωτικών επηρέασε τη νομισματική κυκλοφορία, τη ζήτηση εμπορευμάτων, έφτασε και ξεπέρασε τις δυνατότητες ανταλλαγής με ελληνικά χαρτονομίσματα. Υπολογιζόταν μάλιστα από τη γαλλική επιμελητεία ότι στη Μακεδονία τον Αύγουστο του 1916 κυκλοφορούσαν 120 εκατομμύρια φράγκα. Δημιουργήθηκε μια ιδιότυπη «οικονομία κατοχής». Η εγκατάσταση της Π.Κ. και οι ανάγκες της για δραχμές περιέπλεξε ακόμη τα πράγματα.³²⁸

Μάλιστα, στις 26 Νοεμβρίου 1916 ο υπουργός Εξωτερικών της Π.Κ. Νικόλαος Πολίτης πληροφορούσε τη γαλλική και την αγγλική πρεσβεία στην Αθήνα ότι ο ναυτικός αποκλεισμός θα δημιουργούσε μεγαλύτερο πρόβλημα στις συναλλαγές λόγω έλλειψης τραπεζογραμμάτων στις περιοχές της Μακεδονίας, όπου κινούνταν τα συμμαχικά στρατεύματα. Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (στο εξής ΕΤΕ), που είχε το εκδοτικό προνόμιο, τροφοδοτούσε τη Θεσσαλονίκη με 6 εκατομμύρια την εβδομάδα και δεν έδειχνε διάθεση να διευκολύνει ή να αυξήσει τις εισροές για τις συναλλαγές σε ξένο νόμισμα. Εξάλλου κάτι τέτοιο θα απαιτούσε και βασιλικό διάταγμα.

Για την αντιμετώπιση του αδιεξόδου, της έλλειψης δηλαδή επάρκειας της ρευστότητας ελληνικών τραπεζογραμμάτων, έγινε διάβημα στην Ιονική Τράπεζα από την Π.Κ., για να χρησιμοποιήσει το εκδοτικό δικαίωμα που ήδη κατείχε στα Επτάνησα και να τροφοδοτήσει τη Θεσσαλονίκη και τις γύρω περιοχές με ελληνικά χαρτονομίσματα. Η πρόταση όμως δεν ευδοκίμησε. Η τράπεζα είχε την έδρα της στο Λονδίνο και χρειαζόταν την άδεια της Βρετανίας και της Γαλλίας. Η άτυπη νομισματική κυκλοφορία στη Μακεδονία έκρυβε όμως βαθύτερες οικονομικές επιδιώξεις στην περιοχή και αποκάλυπτε έμμεσα ότι οι δυο βασικοί σύμμαχοι (Γάλλοι και Βρετανοί) δεν είχαν εναρμονισμένα συμφέροντα.³²⁹ Το 1917 οι γαλλικές αρχές στη Μακεδονία (Κοζάνη, Καστοριά και Φλώρινα) επέβαλαν την υποχρεωτική αποδοχή του γαλλικού φράγκου στα

³²⁴ Cordonnier, *ό.π.*, σ. 188.

³²⁵ Bertrand, *ό.π.*

³²⁶ *La Presse*, 24 Ιουλίου 1918. Ο «Παράδεισος» ήταν ένα γνωστό καφενείο στην οδό Ανοίξεως της Βέροιας, βλ. Καλλιγιάς, *ό.π.*, σ. 168.

³²⁷ Πολυζωίδης, *ό.π.*, σ. 9.

³²⁸ Χεκίμογλου, «Οι 'αναθεματισμένοι'», 82.

³²⁹ Για την γαλλική οικονομική διείσδυση στη Μακεδονία και τα Βαλκάνια την εποχή του Α' Παγκόσμιου Πολέμου, βλ. Palmer, *ό.π.*, σσ. 164-166.

δημόσια ταμεία και στα εμπορικά καταστήματα. Το ίδιο έκαναν και οι Ιταλοί για το νόμισμά τους στις περιοχές που κατείχαν. Ο Sarraïl τον Μάρτιο του 1917 σκέφτηκε κάτι ανάλογο για την ίδια τη Θεσσαλονίκη, αλλά ο Βενιζέλος τον απέτρεψε. Τελικά η Γαλλία με διάβημά της πέτυχε να διατηρεί η ΕΤΕ στη Θεσσαλονίκη διαρκές απόθεμα 50 εκατομμυρίων δραχμών και τα πρώτα 15 εκατ. έφτασαν στην πόλη στις 21 Μαρτίου 1917, απορροφώντας κάπως τις έντονες συναλλαγματικές ανάγκες.³³⁰

Ε. Δημόσια έργα

Μια σημαντική πτυχή της έλευσης ξένων – γαλλικών στρατευμάτων – στην περιοχή ήταν η εκτέλεση δημόσιων έργων κοινής ωφέλειας, που υπαγορεύτηκαν από τη διεξαγωγή του πολέμου. Σε μια μελέτη που εκδόθηκε από την εφημερίδα της Θεσσαλονίκης *L' Independent* το 1918 παρουσιάζεται το «Εκπολιτιστικό έργο της Γαλλικής Στρατιάς στη Μακεδονία».³³¹ Ο συγγραφέας Ε. Thomas στην εισαγωγή αναφέρεται στη δοκιμασία της περιοχής από τον πόλεμο και την κατάσταση την οποία βρήκαν οι γαλλικές δυνάμεις, όταν αποβιβάστηκαν το 1915: στην ύπαιθρο κυριαρχούσε η ανασφάλεια και οι επικοινωνίες ήταν πολύ δύσκολες, αφού το οδικό δίκτυο ήταν σχεδόν ανύπαρκτο και οι διαδρομές δύσβατες. Σε φωτογραφίες της γαλλικής κινηματογραφικής αποστολής βλέπει κανείς πόσο ταλαιπωρούνταν στρατιωτικά οχήματα και προσωπικό στις ορεινές διαβάσεις του δρόμου Βέροιας-Κοζάνης.³³² Προβάλλοντας όμως το θετικό ρόλο της Γαλλικής Στρατιάς, καταγράφει την άποψη ενός Έλληνα παρατηρητή, ότι με την παρουσία των Γάλλων στη Μακεδονία ο πολιτισμός προχώρησε δύο αιώνες. Το ύφος αλλά και το περιεχόμενο του κειμένου, από τον πρόλογο ακόμα, διαπερνά η ιδέα της Γαλλίας ως μιας χώρας προπομπού του δυτικού πολιτισμού.

Οι προτεραιότητες του γαλλικού στρατού ήταν οι οδικές επικοινωνίες, το νερό, η παραγωγή τροφίμων, η υγιεινή, η μελέτη της αρχαιολογίας και του φυσικού περιβάλλοντος και η εκπαίδευση. Όσον αφορά τους δρόμους, οι Γάλλοι κατασκεύασαν καινούργιους και επισκεύασαν το παλιό δίκτυο, χρησιμοποιώντας και ντόπιους εργάτες, με την επίβλεψη γάλλων μηχανικών. Κατά μια μαρτυρία, όμως, χρησιμοποιούνταν και μουσουλμάνοι φυλακισμένοι σε καταναγκαστική εργασία.³³³ Οι μόνοι δρόμοι που υπήρχαν το 1915 – κι αυτοί σε κακή κατάσταση – ήταν η βασική αρτηρία Θεσσαλονίκης-

³³⁰ Ν. Πετσάλης-Διομήδης, *Η Ελλάδα των δύο κυβερνήσεων 1916-1917*, Φιλιππότης, Αθήνα 1988, σσ. 119-127. Χεκίμογλου, «Οι 'αναθεματισμένοι'», 80-98.

³³¹ Ε. Thomas, *L' oeuvre civilisatrice de l' Armée Française en Macédoine*, Εκδόσεις εφ. *L' Indépendant*, Θεσσαλονίκη 1918. Αντώνης Σατραζάνης, *Η γαλλική στρατιά στη Θεσσαλονίκη. Το ειρηνικό έργο της στη Μακεδονία (1915-1918)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2012.

³³² <http://www.unjourn14.fr/photos/com/Veria%20%28environs%29%20%20Kozani?page=1> (ανάκτηση: 4 Απριλίου 2018).

³³³ Bertrand, ό.π. Εκτός από ντόπιους εργάτες, οι οποίοι προστατεύονταν από την υποχρεωτική στρατολογία, χρησιμοποιήθηκαν στρατιωτικοί, πιστοί στον Κωνσταντίνο, κι αργότερα αφοπλισμένοι ρώσοι στρατιώτες. Αξιοματικοί που ήταν στη φυλακή του Προφήτη Ηλία σε μια επιστολή προς τον Κωνσταντίνο αναφέρουν ότι τους χρησιμοποιούσαν για την επισκευή δρόμων, βλ. ΕΛΙΑ, Αρχείο Μερκάτη, φάκ. 4).

Μοναστηρίου, ο δρόμος των Σερρών και ο δρόμος Yaladzik³³⁴-Βέροιας-Κοζάνης-Φλώρινας. Το συνολικό μήκος του (ανα)κατασκευασμένου οδικού δικτύου έφτασε, σύμφωνα με τη μελέτη, στα 1.200 χιλιόμετρα. Αναφέρεται ότι επισκευάστηκαν μεταξύ άλλων 42χλμ. του δρόμου Yaladzik-Βέροιας και 50χλμ. του δρόμου Βέροιας-Κοζάνης. Κατά τον Απρίλιο του 1918 ξεκίνησε και η κατασκευή 30 χιλιομέτρων νέου δρόμου από τη Βέροια στο Βέρτεκοπ.³³⁵

Για τη διευκόλυνση, εξάλλου, των στρατιωτικών μετακινήσεων πραγματοποιήθηκαν βελτιώσεις στις αποβάθρες των σιδηροδρομικών σταθμών στη Σκύδρα, Νάουσα, Βέροια, Αλεξάνδρεια και Πλατύ.³³⁶ Αξίζει, επίσης, να αναφερθεί ότι σύμφωνα με την μαρτυρία του Gustave Bertrand η Τοπογραφική Υπηρεσία του γαλλικού στρατού είχε αποτυπώσει ένα σχέδιο της πόλης της Βέροιας για τις ανάγκες των πολλών στρατιωτικών μετακινήσεων.³³⁷

Το ζήτημα των υδάτων ήταν μια σημαντική παράμετρος στην περιοχή, γιατί λόγω της ελονοσίας μεγάλο μέρος του στρατιωτικού προσωπικού νοσηλευόταν επί μέρες στα νοσοκομεία ή και πέθαινε. Έγιναν, λοιπόν, έργα αποξήρανσης και αντιμετώπισης της ελονοσίας, καθώς και παροχή καθαρού νερού στις πόλεις. Ιδιαίτερη σημασία δόθηκε στη παροχή καθαρού νερού στα νοσοκομεία, τα οποία είχαν αναπτυχθεί στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης. Γι' αυτό και στην περιοχή του σταθμού της Βέροιας, όπως διασώζει μια φωτογραφία της εποχής, υπήρχε αντλία παροχής νερού από πηγάδι, η οποία φαίνεται ότι εξυπηρετούσε και τις ανάγκες του νοσοκομείου εκστρατείας που βρισκόταν εκεί.³³⁸

Άλλη παρέμβαση των γαλλικών στρατευμάτων αφορούσε τη βελτίωση της γεωργικής οικονομίας με νέες επιστημονικές μεθόδους και νέες καλλιέργειες, όπως πατάτες και οπωροφόρα. Στη περιοχή της Βέροιας φαίνεται ότι ο γαλλικός στρατός είχε τη δυνατότητα να προμηθεύεται αρκετές ποσότητες κηπευτικών από έναν ντόπιο αγροτικό συνεταιρισμό λαχανοκαλλιεργητών, ενώ το περίσσεμα διοχετευόταν στη Θεσσαλονίκη για τη διατροφή του εκεί αστικού πληθυσμού.³³⁹ Σε ό,τι αφορά τον βιομηχανικό τομέα δεν υπάρχει αναφορά στη Βέροια, όπως γίνεται για τη Θεσσαλονίκη, τη Φλώρινα ή τις λιγνιτικές περιοχές του Αμυνταίου.

Ο εκπολιτιστικός ρόλος των Γάλλων αποδεικνύεται και από το ενδιαφέρον που έδειξαν για τα αρχαιολογικής αξίας μνημεία της Θεσσαλονίκης (Ροτόντα, Τούμπα) και αλλού. Υπάρχει, όμως, και η άλλη πλευρά. Σε μαρτυρία της τοπικής ιστορίας μνημονεύεται το καταστροφικό πέρασμα των Γάλλων στα Παλατίτσια Ημαθίας, κοντά

³³⁴ Το Yaladzik τοποθετείται στο σημείο όπου βρίσκεται σήμερα η κωμόπολη της Ν. Χαλκηδόνας Θεσσαλονίκης, εκεί δηλαδή όπου περνά η παλιά εθνική οδός Θεσσαλονίκης-Βέροιας.

³³⁵ Service historique de la Défense (έκδ.), *ό.π.*, tome VIII - 3e volume, Annexes - 1er volume, Παρίσι, 1934, σ. 192.

³³⁶ Στο ίδιο tome VIII - 2e volume, Annexes - 4e volume, Παρίσι 1932, σ. 697. Στο ίδιο tome VIII - 3e volume, Annexes - 1er volume, Παρίσι 1934, σ. 305.

³³⁷ Bertrand, *ό.π.*

³³⁸ <http://www.unjourn14.fr/photos/com/Veria?page=1> (ανάκτηση: 4 Απριλίου 2018).

³³⁹ Y. Skourtis, "L'armée française d'orient et ses travaux d'intérêt public en grèce du nord", *Balkan Studies*, 31 (2), (1990), 321-324.

στο σημερινό αρχαιολογικό χώρο της Βεργίνας. Οι γάλλοι στρατιώτες, που είχαν εγκατασταθεί στο προαύλιο της εκκλησίας του Αγίου Αθανασίου, πήραν εικόνες κι έσκαψαν τύμβους στην περιοχή. Τα ευρήματα πλούτισαν μάλλον πολλές συλλογές στη Γαλλία.³⁴⁰

Σημαντικό πάντως έργο που συνεισφέρει στη μελέτη της περιόδου πρόσφερε η κινηματογραφική και η φωτογραφική υπηρεσία της Γαλλικής Στρατιάς. Εξάλλου ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν ο πρώτος μεγάλος πόλεμος που κινηματογραφήθηκε. Διασώζεται, λοιπόν, πλούσιο φωτογραφικό υλικό, που αφορά και τη Βέροια, καθώς επίσης και μια σύντομη κινηματογραφική αποτύπωση της πόλης από μακριά.³⁴¹

Η Armée d' Orient, λοιπόν, συνδύασε τις πολεμικές ανάγκες και τις γεωπολιτικές επιδιώξεις της Γαλλίας με τη δημιουργία δημόσιας υποδομής.³⁴² Εξάλλου, η στρατηγική των Γάλλων και του Sarrail στη Μακεδονία δεν καθοριζόταν πρωτίστως με στρατιωτικούς όρους, αλλά περισσότερο με πολιτικούς και οικονομικούς.³⁴³ Με αυτό το πρίσμα θα πρέπει να δει κανείς τον ευρύτερο – «εκπολιτιστικό» – ρόλο της Γαλλικής Στρατιάς στην περιοχή.³⁴⁴

ΣΤ. Το νοσοκομείο, ο πόλεμος με την ελονοσία και οι ανθρώπινες απώλειες

Στις αρχές του Σεπτεμβρίου 1916 εγκαταστάθηκε στη Βέροια το γαλλικό στρατιωτικό νοσοκομείο. Ο στρατηγός Cordonnier σημειώνει στα απομνημονεύματά του ότι, καθώς ο ίδιος προετοίμαζε τα μετόπισθεν για την επίθεση προς το Μοναστήρι, ο αρχίατρος Fernard Visbecq και ο χειρουργός Le Fillâtre μελετούσαν στη Βέροια τη δημιουργία ενός νοσοκομείου - Ambulance - και ζητούσαν ένα κινητό χειρουργείο. Μάλιστα, όταν το νοσοκομείο στη Βέροια ήταν έτοιμο, ο Δρ. Visbecq εγκατέστησε άλλες

³⁴⁰ Μ. Ακριβόπουλος, *Λεύκωμα Ιστορικό και φωτογραφικό των οικισμών Μπάρμπες-Κούτλες-Παλατίτσια, από τον 14^ο αιώνα μέχρι και το 1944*, Εκδόσεις Εκπολιτιστικός Σύλλογος Παλατιτίσιων, Βέροια 1986, σσ. 33-35.

³⁴¹ Ένα σπάνιο κινηματογραφικό ντοκουμέντο για τη Βέροια του 1918 βρίσκεται στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/1060023005> (ανάκτηση: 9 Μαΐου 2018). Είναι η ίσως η δεύτερη κινηματογραφική αποτύπωση της πόλης μετά από αυτή των αδερφών Μανάκια το 1908. Παρουσιάζει μια πανοραμική άποψη της Βέροιας και διακρίνονται καλά το παλιό Δικαστικό Μέγαρο, η πλατεία Ωρολογίου με το ρολόι, ο Μεντρεσές κι ένα μουσουλμανικό νεκροταφείο. Σε σκηνή από το ποτάμι του Τριπόταμου γυναίκες πλένουν, ενώ μικρά παιδιά κολυμπούν. Στο μιναρέ του Μεντρεσέ ένας μουσουλμάνος ιμάμης φαίνεται ευκρινώς να καλεί τους πιστούς σε προσευχή. Η μικρή ταινία κρατά συνολικά περίπου 7 λεπτά και περιέχει αξιοποιήσιμες για τη μελέτη σκηνές και από άλλες πόλεις, όπως η Έδεσσα και η Καστοριά, την τελετή των Θεοφανίων στη Θεσσαλονίκη του 1917, καθώς και επιθεώρηση των στρατευμάτων του Μακεδονικού Μετώπου από τον Βενιζέλο και τον στρατηγό Guillaumat.

³⁴² Δημήτρης Μπαχάρας, «Συμμαχικές επεμβάσεις» σε οικονομίες πολέμου: αγγλογαλλικός ανταγωνισμός και οικονομικά παιχνίδια στη Μακεδονία του 1916-1917, *Αρχειοτάξιο*, 17 (Δεκέμβριος 2015), 28-41.

³⁴³ Palmer, *ό.π.*, σσ. 164-166.

³⁴⁴ Για τη μελέτη του ποικιλόμορφου έργου της Στρατιάς από τη Γαλλική Σχολή της Αθήνας, βλ. Λένα Κορμά, «Επαναπροσεγγίζοντας την ιστορία της Στρατιάς της Ανατολής: Το ερευνητικό πρόγραμμα της Γαλλικής Σχολής Αθηνών», *Το θέατρο επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου*. Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Θεσσαλονίκη, 22-24 Οκτωβρίου 2015 (υπό έκδοση).

500 νοσοκομειακές κλίνες στην Κοζάνη. Σε αυτά τα δύο καλά συγκροτημένα στρατιωτικά νοσοκομεία, σε κατάλληλο υψόμετρο και σε μια υγιεινή τοποθεσία, θεωρούσε ότι οι πυρετώδεις αρρώστιες θα αντιμετωπίζονταν θεραπευτικά καλύτερα από ό,τι στη Θεσσαλονίκη. Η γαλλική διοίκηση είχε αυτό που χρειαζόταν για την υγειονομική της στρατηγική. Στην εγκατάσταση του νοσοκομείου στη Βέροια βοήθησε ο στρατηγός Παρασκευόπουλος με τις κατάλληλες διευκολύνσεις που προσέφερε.³⁴⁵

Η οργάνωση των γαλλικών υγειονομικών υπηρεσιών του στρατού βασιζόταν σε ένα νέο ολοκληρωμένο σχέδιο για τις συνθήκες του πολέμου, το οποίο στηριζόταν στο πρότυπο των πλωτών νοσοκομείων και υπαγόρευε τη δημιουργία μεγάλων στρατοπέδων-νοσοκομείων 300-3.000 θέσεων στα μετόπισθεν, όπως δηλαδή αυτό της Βέροιας.³⁴⁶

Για να γίνει αντιληπτή η λειτουργία του στρατιωτικού νοσοκομείου στη περιοχή του σιδηροδρομικού σταθμού της Βέροιας, παρατίθενται ορισμένες λεπτομέρειες από τις αναμνήσεις ενός έλληνα αξιωματικού, ενταγμένου στη Γαλλική Στρατιά. Μάλιστα ο αξιωματικός επαινεί το γαλλικό σύστημα, συγκρίνοντάς το με το αντίστοιχο υποτυπώδες ελληνικό την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων.

Η Γαλλική Υγειονομική Υπηρεσία είχε οργανώσει το σύστημα διακομιδής και νοσηλείας των αρρώστων και τραυματιών του πολέμου σε πέντε στάδια. Στο πρώτο στάδιο ανήκαν τα *Infirmieries Regimentaires* [Αναρρωτήρια Συντάγματος], που βρίσκονταν έως δύο χιλιόμετρα πίσω από την πρώτη γραμμή και ήταν μικρές νοσοκομειακές εγκαταστάσεις σε μικρές σκηνές. Εκεί μεταφέρονταν με μουλάρια οι ασθενείς από τα τάγματα και τους λόχους του μετώπου και δίνονταν οι πρώτες βοήθειες. Το δεύτερο στάδιο ήταν τα *Ambulance* (νοσοκομεία με κινητές μηχανοκίνητες μονάδες ασθενοφόρων), στα οποία μεταφέρονταν με νοσοκομειακά αυτοκίνητα όσοι έχρηζαν περαιτέρω νοσηλεία από τα *Infirmieries*. Βρίσκονταν στην απυρόβλητη ζώνη, σε μεγάλες σκηνές ή οικήματα και διέθεταν κινητά χειρουργεία. Οι ασθενείς νοσηλεύονταν για μερικές μέρες και μετά γύριζαν στις μονάδες τους. Σε διαφορετική περίπτωση – στο τρίτο στάδιο – συγκεντρώνονταν στους νοσοκομειακούς σταθμούς της σιδηροδρομικής γραμμής – πάντα κάτω από ιατρική επίβλεψη – και γινόταν η διακομιδή τους σε διασκευασμένα τρένα με γιατρούς και νοσηλευτικό προσωπικό στα *Temporaires* [Μόνιμα Νοσοκομεία] της Θεσσαλονίκης. Αυτό ήταν το τέταρτο στάδιο νοσηλείας. Μετά την άφιξη του τρένου γινόταν η μεταφορά τους στο νοσοκομειακό σταθμό και από εκεί με αυτοκίνητα στις μόνιμες νοσοκομειακές μονάδες. Υπήρχε και το πέμπτο και τελικό στάδιο, αυτό της μεταφοράς με ειδικά πλωτά νοσοκομεία στη Γαλλία, ύστερα από γνωμοδότηση της υγειονομικής επιτροπής.³⁴⁷

Επομένως, η Βέροια αποτελούσε την κατάλληλη γεωγραφική θέση για την εγκαθίδρυση του *Ambulance 10/10*. Ήταν μακριά από το μέτωπο, ήταν έδρα τουλάχιστον

³⁴⁵ Cordonnier, *ό.π.*, σσ. 172, 177, 196.

³⁴⁶ Sarraill, *ό.π.*, σ. 409.

³⁴⁷ Εμμανουήλ Ι. Φαράντου, *Εν μέσω των Γάλλων ήτοι εντυπώσεις εκ του βαλκανικού μετώπου*, Εκδόσεις Γ. Δ. Διβολής, Θεσσαλονίκη 1916, σσ. 70-75.

δύο γαλλικών μεραρχιών, συνδεόταν με αυτό οδικώς και είχε σιδηροδρομική επικοινωνία με τη Θεσσαλονίκη, όπου υπήρχαν μεγάλες υγειονομικές μονάδες, αλλά και λιμάνι για την ατμοπλοϊκή μεταφορά στη γαλλική ενδοχώρα. Σε αναφορά στις 28 Αυγούστου σχετική με τις προετοιμασίες για τη συμμαχική επίθεση το φθινόπωρο του 1918 αποδεικνύεται ο στρατηγικός υγειονομικός ρόλος του στρατιωτικού νοσοκομείου της Βέροιας. Το νοσοκομείο μπορούσε να δεχτεί 1000 τραυματίες και νοσοκομειακά τρένα με 450 θέσεις ασθενών είχαν τη δυνατότητα να κάνουν μεταφορές σε καθημερινή βάση από τη Σκύδρα μέσω Βέροιας στη Θεσσαλονίκη.³⁴⁸

Η ονομασία των Ambulances αποτελούνταν από δύο αριθμούς χωρισμένους με μία κάθετο. Ο πρώτος αριθμός ήταν το νούμερο υγειονομικής μονάδας στον στρατιωτικό σχηματισμό και το δεύτερο ήταν ο αριθμός του Σ.Σ. ή της Μεραρχίας. Στη Βέροια λοιπόν βρισκόταν το 10^ο Ambulance του 10^{ου} Σ.Σ. Προφανώς αυτή η κατηγοριοποίηση και η αρίθμηση των υγειονομικών μονάδων είχε γίνει στην προπολεμική περίοδο ή τουλάχιστον στους πρώτους μήνες της επιστράτευσης. Όταν αργότερα οι στρατιωτικοί σχηματισμοί αυξήθηκαν, ή έγιναν συμπτύξεις μονάδων, οι αριθμοί έμειναν, χωρίς όμως να ακολουθούν το καθορισμένο τυπικό.³⁴⁹

Επίσης στη Βέροια αναφέρεται εγκατεστημένη και μια αγγλική υγειονομική αποστολή.³⁵⁰ Ο μεγαλύτερος εχθρός των Βρετανών στη Μακεδονία ήταν η ελονοσία. Σε κανένα άλλο μέτωπο δεν εμφανίστηκε τέτοια έξαρση της αρρώστιας. Δεκαπλάσιος ήταν ο αριθμός των ασθενών στα νοσοκομεία σε σχέση με τους τραυματίες των πολεμικών συγκρούσεων, ενώ αναγκάστηκαν να επαναπατριστούν για νοσηλεία τόσοι, όσο ήταν το ανθρώπινο ισοδύναμο περίπου δύο Μεραρχιών. Τα περισσότερα κρούσματα της αρρώστιας για τους Άγγλους ήταν το 1918, επειδή η θέση των βρετανικών στρατευμάτων ήταν η περιοχή του Στρυμόνα, όπου είχε ανιχνευτεί ένα ιδιαίτερα ανθεκτικό είδος κουνουπιού που μετέδιδε την μόλυνση.³⁵¹

Η ελονοσία ήταν ενδημική στην περιοχή της Μακεδονίας. Οι καιρικές συνθήκες και το γεωγραφικό ανάγλυφο ευνοούσαν τις εξάρσεις της: θερμά καλοκαίρια, ποτάμια, λίμνες και έλη. Η κατάσταση όμως επιδεινώθηκε με τους Βαλκανικούς Πολέμους, όταν άρχισαν οι μεγάλες προσφυγικές ροές πληθυσμών που προέρχονταν από περιοχές με ελονοσία. Οι άνθρωποι αυτοί συνήθως εγκαθίσταντο πρόχειρα σε κακές συνθήκες υγιεινής. Η αποβίβαση και η εγκατάσταση των Αγγλογάλλων και των άλλων συμμαχικών δυνάμεων στη Θεσσαλονίκη και τις άλλες πόλεις επέτεινε το πρόβλημα υγιεινής. Αν και

³⁴⁸ Service historique de la Défense (έκδ.), ό.π., tome VIII - 3e volume, Annexes - 2e volume, Παρίσι 1934, σ. 354.

³⁴⁹ Για την οργάνωση του Γαλλικού Υγειονομικού Σώματος σε καιρό ειρήνης και του πολέμου και τις υγειονομικές εγκαταστάσεις της Armée d' Orient βλ. <http://tsovorp.org/histoire/Themes/organisationambulance.pdf>, http://hobbiesdejp.free.fr/Collections/14_18/Sanitaire/14_18_Service_sante_a_ZONE_ARME_soins_web.htm, <http://hopitauxmilitairesguerre1418.overblog.com/2017/03/a05-tome-5-hopitaux-militaires-front-du-nord-est-et-armee-d-orient-600-communes.html> (ανάκτηση: 3 Σεπτεμβρίου 2017).

³⁵⁰ Εμπρός, 24 Δεκεμβρίου 1916.

³⁵¹ Palmer, ό.π., σσ. 251-255.

ο γαλλικός στρατός είχε αντιμετωπίσει και σε άλλους πολέμους την ελονοσία, στη Μακεδονία βρέθηκε το 1916 μπροστά σε ένα αδιέξοδο. Η γαλλική Γερουσία είχε στείλει αποστολή στη Μακεδονία το 1915 και το 1916, η οποία στις αναφορές της παρουσίαζε τους υγειονομικούς κινδύνους και τις κακές συνθήκες υγιεινής στα στρατόπεδα της Στρατιάς της Ανατολής. Ο γερουσιαστής Paul Decker-David τόνιζε τις αρρώστιες που απειλούσαν τα στρατεύματα (δυσεντερία, χολέρα, σκορβούτο, πυρετοί και ιδιαίτερα η ελονοσία), την έλλειψη καθαρού νερού, την κακή ποιότητα των τροφίμων, την ανεπάρκεια μέσων για τις υγειονομικές μεταφορές.³⁵² Υπάρχουν πολλές σχετικές αναφορές και στις αναμνήσεις των γάλλων στρατιωτών: «31 Μαΐου 1918. Άφιξη στη Βέροια στις 11 π.μ. Ανεβήκαμε με τα πόδια στην πόλη. Λειτουργία στην εκκλησία του Αγίου Αντωνίου. Εγκατάσταση. Κουνούπια!!!»³⁵³

Το καλοκαίρι του 1916 αναφέρονται περίπου 30.537 περιπτώσεις και 627 θάνατοι. Περίπου 20.000 επαναπατρίστηκαν, προκειμένου να τύχουν καλύτερης φροντίδας. Ο Sarrail παραδεχόταν τον Σεπτέμβριο του 1916 ότι ο στρατός του ήταν ακινητοποιημένος στα νοσοκομεία. Στη διάρκεια του πολέμου στο Μακεδονικό Μέτωπο περίπου 40% των Αγγλογάλλων είχε τεθεί εκτός υπηρεσίας εξαιτίας της ελονοσίας.³⁵⁴ Στις 29 Ιανουαρίου 1917 οι Γάλλοι αποφάσισαν πια να συγκροτήσουν μια ανθελονοσιακή αποστολή, ως αυτόνομο σώμα, που θα αναφερόταν μόνο στον αρχηγό. Τη διεύθυνση αυτής της αποστολής είχε ο αρχίατρος Fernand Visbecq (ο οποίος είχε πρωτοστατήσει στη δημιουργία του προσωρινού νοσοκομείου της Βέροιας).³⁵⁵

Η οργάνωση της καταπολέμησης της ελονοσίας αποτέλεσε ένα από τα επιτεύγματα που αναφέρονται στο «Εκπολιτιστικό έργο της Γαλλικής Στρατιάς στη Μακεδονία». Η ενέργεια αυτή συνίστατο σε πολλές παρεμβάσεις, την επιτόπια έρευνα, τη θεραπεία με κινίνη, τις αποξηράνσεις και την παροχή καθαρού νερού σε πολλές πόλεις και περιοχές της Μακεδονίας, την ενημέρωση των στρατιωτικών και την εργαστηριακή παρασιτολογική έρευνα στη Θεσσαλονίκη.³⁵⁶

Η σοβαρότητα της υγειονομικής στρατηγικής αποκαλύπτεται σε τηλεγράφημα του Sarrail στις 29 Ιουλίου 1917 σχετικά με τις ενέργειες που είχε κάνει ως στρατηγός για την υγιεινή και την περίθαλψη του στρατού, στο οποίο τόνιζε ιδιαίτερα την ένταση της ανθελονοσιακής πολιτικής της Στρατιάς. Μάλιστα ενημέρωσε ότι τιμώρησε με βαριές

³⁵² <https://www.senat.fr/evenement/archives/D48/risq.html> (ανάκτηση: 21 Ιανουαρίου 2018).

³⁵³ Journal de marche de Paul Bernier, στο <http://www.chtimiste.com/carnets/bernier2.htm> (ανάκτηση: 12 Σεπτεμβρίου 2017).

³⁵⁴ Α. Γαρύφαλλος, Π. Σαββαΐδης, Δ. Χριστοδούλου, *Οι υγειονομικές υπηρεσίες στο Μακεδονικό Μέτωπο*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 100.

³⁵⁵ Για την αντιμετώπιση της ελονοσίας στη Μακεδονία στη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και τις απώλειες των Αγγλογάλλων από την αρρώστια βλ. R. Migliani, J.-B. Meynard, J.-M. Milleliri, C. Verret, C. Rapp, "Histoire de la lutte contre le paludisme dans l'armée française: de l'Algérie à l'Armée d'Orient pendant la Première Guerre mondiale", *Médecine et Santé Tropicales*, 24(4), (Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος, 2014), 351-356.

³⁵⁶ Thomas, *ό.π.*, σσ. 27-30.

τιμωρίες έναν γιατρό κι έναν συνταγματάρχη που παραβίαζαν τις σχετικές διαταγές που προβλέπονταν για την αντιμετώπιση της νόσου.³⁵⁷

Το γαλλικό νοσοκομείο της Βέροιας είχε εκδώσει πιστοποιητικά θανάτου για τους ασθενείς που κατέληξαν εκεί. Σύμφωνα με τη βάση δεδομένων του υπουργείου Άμυνας της Γαλλίας, υπάρχουν 218 νεκροί γάλλοι στρατιώτες, για τους οποίους το πιστοποιητικό θανάτου που εκδόθηκε αναφέρει ως τόπο θανάτου τη Verria-Grèce [Βέροια-Ελλάδα].³⁵⁸ Όπως φαίνεται και στον παρατιθέμενο πίνακα, οι νεκροί καταγράφονται μετά το 1916, χρονιά που ήρθαν οι Γάλλοι στη Βέροια. Οι δυο βασικές αιτίες θανάτου ήταν τα *blessures de guerre* [τραύματα από τον πόλεμο] και η *maladie contractée en service* [ασθένεια εν υπηρεσία]. Η δεύτερη περίπτωση αφορούσε στις περισσότερες περιπτώσεις την ελονοσία, άλλες λοιμώδεις αρρώστιες ή τη μεγάλη επιδημία της γρίπης το φθινόπωρο του 1918. Οι αριθμοί εκφράζουν με απόλυτο τρόπο την πραγματικότητα των μετόπισθεν και δικαιολογούν τις ανησυχίες και το αδιέξοδο των γάλλων στρατηγών, που έβλεπαν τον στρατό τους να νοσηλεύεται σε μεγάλους αριθμούς σε κάθε είδους υγειονομικές μονάδες και να αδρανοποιείται.

	blessures de guerre	maladie contractée en service	πνιγμός	άγνωστη αιτία	σύνολο
1916	16	12		1	29
1917	19	54			73
1918	10	103	1	2	116
σύνολο	45	169	1	3	218

Ο παραπάνω πίνακας αναφέρεται βέβαια στις ανθρώπινες απώλειες. Οι νοσηλείες προφανώς ήταν πολλαπλάσιες. Ο Πόλεμος άνοιξε νέους – και ανεξέλεγκτους – ορίζοντες όχι μόνο στην πολιτική και στους στρατιωτικούς εξοπλισμούς αλλά και στην ιατρική.

Z. Ο ρωσικός στρατός στη Βέροια

Όπως αναφέρθηκε ήδη, η παρουσία των ρωσικών μονάδων στη Βέροια ήταν έντονη και το παράστημα, τα διακριτικά και το θρησκευτικό συναίσθημα των Ρώσων έλκυαν την προσοχή των γάλλων στρατιωτών και των ντόπιων.

Το ρωσικό στρατόπεδο ήταν διαμετακομιστικό κέντρο όλων των ρωσικών δυνάμεων στη δυτική Μακεδονία. Περιλάμβανε μια Ταξιαρχία Πεζικού και ένα τάγμα μηχανικού. Στο στρατόπεδο που βρισκόταν εκεί όπου σήμερα είναι η συνοικία

³⁵⁷ Sarrail, ό.π., σ. 409.

³⁵⁸ <http://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr> (ανάκτηση: 3 Σεπτεμβρίου 2017). Από τους νεκρούς με τόπο θανάτου τη Βέροια οι 35 έχουν υπερπόντια – αποικιακή – καταγωγή.

«Προμηθέας», είχε ανεγερθεί και μια εκκλησία, του Αγίου Γεωργίου. Ο Gustave Bertrand στο ημερολόγιό του αναφέρεται στη μεγαλειώδη γιορτή του αυτοκρατορικού στρατιωτικού Τάγματος του Αγίου Γεωργίου στις 9 Δεκεμβρίου 1917 στο στρατόπεδο κι ενώ, όπως παρατηρεί, η Ρωσική Επανάσταση δεν είχε ακόμη επιπτώσεις στις θρησκευτικές συνήθειες των ρώσων στρατιωτικών.³⁵⁹

Οι πολιτικές εξελίξεις στη Ρωσία το 1917 και η Οκτωβριανή Επανάσταση φαίνεται ότι δημιούργησαν μεγάλη αναταραχή στις ρωσικές δυνάμεις που ήταν στο εξωτερικό. Η κατάσταση των ρωσικών ταξιαρχιών στο Μακεδονικό Μέτωπο είχε επιδεινωθεί και η πολεμική τους ετοιμότητα ήταν αμφίβολη. Στη Βέροια οι ρώσοι στρατιώτες, συχνά απροστάτευτοι από τη φυσική τους ηγεσία, γίνονταν αντικείμενο χλευασμού από τους Γάλλους και τους άλλους συμμάχους.³⁶⁰

Ο Sarrail στα απομνημονεύματά του για τη στρατηγία του αναφέρει ότι μια ρωσική μονάδα, ενταγμένη στον γαλλικό στρατό, επαναστάτησε και θα έπρεπε να σταλεί τουλάχιστον εν μέρει στη Ρωσία. Αυτό προκάλεσε περισσότερη ταραχή και απειθαρχία. Φαίνεται μάλιστα ότι ένα τάγμα στη Βέροια, που είχε στοχοποιηθεί για την έλλειψη πειθαρχίας, διαλύθηκε. Έκανε παραινήσεις κι έδωσε εντολές στους αξιωματικούς σχετικά με την εν γένει συμπεριφορά τους, τις καταχρήσεις του ποτού και την πολεμική τους ετοιμότητα και, όπως γράφει, η κατάσταση ομαλοποιήθηκε.³⁶¹ Δεν αναφέρει συγκεκριμένη ημερομηνία για το περιστατικό αλλά το εντάσσει στους τελευταίους μήνες του 1917.

Πιθανόν όμως το ίδιο περιστατικό αφηγείται και ο Bertrand, με ημερομηνία 27 Δεκεμβρίου 1917:

«Εξελίξεις στο Ρωσικό στρατόπεδο. Το αφεντικό μου κλήθηκε «για ενίσχυση» από τον συνταγματάρχη που διοικεί το ρωσικό στρατόπεδο. Διακόσιοι πενήντα στρατιώτες περίπου αρνήθηκαν να φύγουν για το μέτωπο και να επιβιβαστούν από το σταθμό στις 2 μ.μ., όπως προβλεπόταν. Ο ίδιος ο συνταγματάρχης κρατήθηκε αιχμάλωτος για κάποια ώρα. Το αφεντικό μου πήγε με ένοπλη συνοδεία στο ρωσικό στρατόπεδο, στο οποίο ανέμιζε η κόκκινη σημαία. Μετά από διαπραγματεύσεις και απειλές για ένοπλη επέμβαση των Γάλλων στρατιωτών κατάφερε να επιστρέψουν στο σταθμό. Το τραίνο τελικά αναχώρησε στις 9 μ.μ. Τα αποτελέσματα της επανάστασης αρχίζουν να γίνονται αισθητά».³⁶²

Στις αρχές Μαρτίου 1918 ξέσπασε άλλη στάση των ρώσων στρατιωτών σε άλλο στρατόπεδο της περιοχής, στο Βέρτεκοπ, όπου επενέβη το γαλλικό ιππικό. Πολλά

³⁵⁹ Bertrand, *ό.π.*

³⁶⁰ Αλεξιάδης, «Χαριτωμένο δύο», σ. 65.

³⁶¹ Sarrail, *ό.π.*, σ. 279.

³⁶² Bertrand, *ό.π.*

ρωσικά άοπλα αποσπάσματα εξάλλου χρησιμοποιήθηκαν στην οδοποιία για την προετοιμασία της συμμαχικής επίθεσης το φθινόπωρο του 1918.³⁶³

Από τα παραπάνω, λοιπόν, προκύπτει ότι μετά την έκρηξη της Οκτωβριανής Επανάστασης τα ρωσικά στρατεύματα στη Μακεδονία ή συνέχισαν τον πόλεμο στο πλευρό των Γάλλων με τη θέλησή τους ως ένα βαθμό ή, στις περιπτώσεις που αρνήθηκαν να πάνε στο μέτωπο, αιχμαλωτίστηκαν και χρησιμοποιήθηκαν σε άοπλη καταναγκαστική υπηρεσία.

³⁶³ Palmer, *ό.π.*, σσ. 241-244, 297.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η Βέροια μετά το κίνημα και η δημόσια μνήμη του πολέμου

A. Από την κατάληψη της Κατερίνης στην Ουδέτερη Ζώνη

Το φθινόπωρο του 1916 κι ενώ είχε εγκατασταθεί πια η Π.Κ. στη Θεσσαλονίκη, συνεχίζονταν οι διαπραγματεύσεις ανάμεσα στην ελληνική κυβέρνηση της Αθήνας και τους συμμάχους για την εξεύρεση μιας λύσης στο ελληνικό πρόβλημα σχετικά με το ρόλο του επίσημου κράτους στις πολεμικές εξελίξεις. Επειδή οι σύμμαχοι πίστεψαν ότι μπορούσαν να φτάσουν σε συμφωνία με τον βασιλιά, έστειλαν στην Αθήνα τον γάλλο βουλευτή Paul Bénazet τον Οκτώβριο. Η συμφωνία Κωνσταντίνου-Βέναζετ προέβλεπε ότι οι ελληνικές μονάδες θα εκκένωναν τη Θεσσαλία, θα παραδίδονταν μεγάλες ποσότητες στρατιωτικού υλικού, ενώ οι σύμμαχοι θα αναγνώριζαν την ουδετερότητα της Ελλάδας και θα εμπόδιζαν την επέκταση της εξουσίας της Π.Κ. προς το νότο. Ο Κωνσταντίνος όμως δεν δεσμεύτηκε από τη συμφωνία, επειδή μονάδες του στρατού της Ε.Α. κατέλαβαν την Κατερίνη.³⁶⁴

Στην κατάληψη της Κατερίνης εμπλέκεται μια στρατιωτική δύναμη από τη Βέροια και ο ταγματάρχης Μπαρτζώκας. Σώζονται δυο αναφορές-εκθέσεις που προέρχονται από τον ίδιο στρατιωτικό και αναφέρονται στα γεγονότα που προηγήθηκαν και ακολούθησαν της κατάληψης της Κατερίνης. Η μία έκθεση υποστηρίζει ότι η συγκεντρωμένη δύναμη που συγκροτήθηκε στη Βέροια για τον σκοπό αυτό αποτελούνταν από τρεις λόχους με 180 άνδρες και δύο πολυβόλα από τις αποθήκες οπλισμού της Βέροιας. Στο σιδηροδρομικό σταθμό η θέα του τρένου και η προοπτική μιας πιθανής μεταφοράς στο μέτωπο έκανε τους περισσότερους να φύγουν και να μείνουν μόνο 100-120, οι οποίοι έμειναν χάρη σε μια ψευδή υπόσχεση ότι θα πήγαιναν για αλλαγή ιματισμού. Στην Αλεξάνδρεια έφυγαν κι άλλοι κι έτσι τελικά βάδισαν προς την Κατερίνη μόλις 80, με διαταγή να διενεργήσουν στρατολογία.³⁶⁵

Σε άλλη έκθεση, με χρονολογική αναφορά των γεγονότων, αναφέρεται ότι στις 14 Οκτωβρίου 1916 έγινε συμπλοκή επαναστατών και του φυλακίου Ευζώνων στη γέφυρα του Αλιάκμονα στο Νησέλι. Ενώ υποστηρίζει ότι οι επαναστάτες απωθήθηκαν, την επόμενη ημέρα όμως, γράφει, διάβηκαν με μονόξυλα το ποτάμι, στις 16 Οκτωβρίου έφτασαν στον Κολινδρό και στις 17 στο Κίτρος. Εκεί ήταν ο Μπαρτζώκας με 400 άνδρες («Κρήτες πρόσφυγες καί λιποτάκται μέ Εύζωνικήν ένδυμασίαν») και ένα ως δύο πολυβόλα. Στις 18 Οκτωβρίου, αναφέρει ότι έγινε επανάσταση στην Κατερίνη και προσκάλεσαν τους επαναστάτες να μπουκ στην πόλη. Όπως χαρακτηριστικά

³⁶⁴ Μουρέλος, «Η προσωρινή κυβέρνηση», 155-156.

³⁶⁵ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας 1916/A/7: Έκθεση του λοχαγού Χρ. Λιώτη προς τον Αρχηγό της Επιτελικής Υπηρεσίας Στρατού συνταγματάρχη Στρατηγό, Λάρισα, 27 Οκτωβρίου 1916.

υποστηρίζει, αυτοί κατευθύνθηκαν πρώτα στο δημόσιο ταμείο της πόλης, το οποίο όμως είχε ήδη φυγαδευτεί. Στους πολίτες μίλησε μεταξύ άλλων και ο Μπαρτζώκας, ο οποίος τόνισε ότι θα επιβάλει με τη βία το κίνημα στους αντιφρονούντες και ότι αυτό θα επεκταθεί προς τη Θεσσαλία και τη Στερεά Ελλάδα, προκειμένου να γίνει επιστράτευση εναντίον των Βουλγάρων.

Στο τέλος ο συγγραφέας του σημειώματος κάνει δύο χρήσιμες επισημάνσεις. Υποστηρίζει ότι ο Μπαρτζώκας επέσπευσε την κατάληψη της Πιερίας και της Κατερίνης, ενώ οι εντολές από την Π.Κ. ήταν να γίνει η προέλαση μετά την 21^η Οκτωβρίου, όταν θα είχε αρχίσει η μεταστάθμευση των στρατιωτικών δυνάμεων στην Πελοπόννησο (όπως προβλεπόταν δηλαδή από τη συμφωνία Κωνσταντίνου-Βέναζετ). Επίσης, μεταφέρει πληροφορίες και από τη Θεσσαλονίκη, ότι δηλαδή γινόταν μεγάλη προσπάθεια να διατηρηθεί η κατοχή της περιοχής, με το πρόσχημα ότι η Κατερίνη είχε προσχωρήσει από μόνη της στο κίνημα της Ε.Α., αλλά ο κύριος λόγος ήταν ότι οι επαναστάτες πίστευαν πως ο τομέας αυτός χρησιμοποιούνταν από τη γερμανική κατασκοπία για τις επικοινωνίες μεταξύ Θεσσαλονίκης-Χαλκιδικής-Θεσσαλίας και της υπόλοιπης Ελλάδας.³⁶⁶ Ο συγγραφέας δεν αναφέρει, αν αυτή η υποψία ήταν πραγματική. Πάντως, οι Αθηναίοι τις επόμενες ημέρες διάβαζαν στις εφημερίδες ότι ο Μπαρτζώκας καυχιόταν ότι θα κατέλθει στην Αθήνα και ότι την εντολή της κατάληψης της Κατερίνης την έδωσε ο ίδιος ο Βενιζέλος.³⁶⁷ Είναι προφανές ότι τα κατασκοπευτικά δίκτυα στη Μακεδονία μετέφεραν πληροφορίες στις παρυφές των επίσημων ελληνικών δυνάμεων, αυτές τις μεταβίβαζαν στο Επιτελείο, το οποίο τις επόμενες ημέρες τροφοδοτούσε τις αντιβενιζελικές εφημερίδες.

Οι προαναφερθείσες εκθέσεις που έφτασαν στο Επιτελείο ενημέρωναν και για τους νεκρούς των συγκρούσεων. Συμφωνούν όλες ότι οι επαναστάτες είχαν περισσότερους νεκρούς και τραυματίες (4-6 νεκροί και 8 τραυματισμένοι, σχεδόν όλοι Κρητικοί), ενώ οι αντίπαλοι είχαν 4 Ευζώνους τραυματίες (σε μία έκθεση αναφέρεται ότι οι 4 Ευζώνοι θεωρούνταν αγνοούμενοι). Ο Μπαρτζώκας σε επιστολή του στον Παναγιώτη Δαγκλή ανέφερε ότι θα επέστρεφε στη Βέροια στις 2 Οκτωβρίου με 300 άνδρες, ενώ στην Κατερίνη θα έμενε ένας λόχος με επικεφαλής τον λοχαγό Νικόλαο Πλαστήρα (αρχηγός της επανάστασης του 1922 και επικεφαλής των φιλοβενιζελικών κινημάτων του 1933 και 1935). Με τους επιστρατευμένους της Κατερίνης και του Κολινδρού θα συγκροτούσε ένα σύνταγμα στη Βέροια.³⁶⁸

Ο επίλογος των γεγονότων της Κατερίνης περιγράφεται στην αναφορά της 27^{ης} Οκτωβρίου: οι τελευταίοι επαναστάτες έφυγαν από την Κατερίνη, όπου βρίσκονταν πια

³⁶⁶ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας 1916/A/7: Έκθεση του λοχαγού Χρ. Λιώτη προς τον Αρχηγό της Επιτελικής Υπηρεσίας Στρατού, συνταγματάρχη Στρατηγό, Λάρισα, 21 Οκτωβρίου 1916. Η βενιζελική *Μακεδονία*, 20 Οκτωβρίου 1916, προβάλλει ιδιαίτερα το συλλαλητήριο στην Κατερίνη και την ομιλία του Μπαρτζώκα, ακριβώς για να τονίζει την εκ των έσω προσχώρηση της πόλης στο κίνημα και να υποβαθμίσει την κατάληψη μέσω μιας στρατιωτικής επέμβασης. Αναφέρει μάλιστα ότι στη συνέχεια ο στρατός κινήθηκε βορειοδυτικά, προς τα Παλατίτσια και τη Βέροια.

³⁶⁷ *Σκριπ*, 28 Οκτωβρίου 1916.

³⁶⁸ Βήττος, *ό.π.*, σ. 193.

οι Γάλλοι, οι οποίοι επιτηρούσαν τους «ημετέρους», έλεγχαν την κυκλοφορία και ασκούσαν καταπίεση στην πόλη.

Το επεισόδιο της Κατερίνης θυμάται κι ο Sarrail. Παραδέχεται ότι για την κατάληψή της σχηματίστηκε ένα τάγμα στη Βέροια και ζητήθηκε από τον ίδιο βοήθεια δια θαλάσσης, την οποία δεν έδωσε. Ως αιτία της ενέργειας αυτής αναφέρει το γεγονός ότι η Κατερίνη είχε γίνει κέντρο των λιποτακτών από τους επιστρατευμένους της Ε.Α.³⁶⁹ Την κατάληψη της Κατερίνης σχολιάζει σε μετέπειτα αρθρογραφία στον Τύπο ο Μεταξάς. Θεωρεί ότι ο ίδιος ο Βενιζέλος διέταξε να κατευθυνθεί προς την Κατερίνη ένα τάγμα της Ε.Α. από τη Βέροια· ο Sarrail το ήξερε και δεν αντιτάχθηκε. Ο Βένιζελος διαμαρτυρήθηκε προς τον Βενιζέλο κι αυτός υποσχέθηκε να ανακληθούν οι διαταγές, πράγμα όμως που δεν συνέβη.³⁷⁰

Τα γεγονότα της Κατερίνης έτυχαν μεγάλης δημοσιότητας στο γαλλικό Τύπο. Σχεδόν όλες οι εφημερίδες αναφέρονται και στη συμπλοκή στη γέφυρα του Αλιάκμονα και στην κατάληψη της πόλης.³⁷¹ Από την άλλη πλευρά, ο Μπαρτζώκας είχε μπει πια στο στόχαστρο των αντιβενιζελικών εφημερίδων της Αθήνας. Το Νοέμβριο καταλόγισαν στο τάγμα του «λησταντάρτου Μπαρτζώκα» τη ληστεία και τη δολοφονία ενός επιφανούς Τούρκου κοντά στη Βέροια, του Ναζήμ Αχμέτ Βέη.³⁷²

Ο ταγματάρχης όμως συμμετείχε και σε άλλα πιο γνωστά γεγονότα του τέλους του 1916. Τις ίδιες δυσκολίες που δοκίμαζε η στρατολόγηση στη Βέροια είχε στη Χαλκιδική. Είχε μάλιστα σταλεί εκεί ο λοχαγός Γεώργιος Κονδύλης (διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις του ελληνικού Μεσοπολέμου), για να επιβάλει με τη βία την επιστράτευση. Ο Κονδύλης συνάντησε πολλές αντιδράσεις και ουσιαστικά απέτυχε στην αποστολή του. Στις 17 Δεκεμβρίου στάλθηκε ένα τάγμα με επικεφαλής τον αντισυνταγματάρχη πια Μπαρτζώκα – μετά την επιτυχία της Κατερίνης – και τον παλιό μακεδονομάχο και φανατικό βενιζελικό Παύλο Γύπαρη (το όνομά του θα εμπλακεί στη δολοφονία του Ίωνα Δραγούμη τον Ιούλιο του 1920). Οι συγκεκριμένοι κατέλαβαν και λεηλάτησαν τον Πολύγυρο και την Αρναία και πραγματοποίησαν πολλές συλλήψεις. Βέβαια, οι αφηγήσεις αυτές στηρίζονται περισσότερο στη δικαστική έκθεση του

³⁶⁹ Sarrail, *ό.π.*, σ. 384.

³⁷⁰ *Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μετάξα*, σ. 390. Σε μια στιγμή αμφισβήτησης του κινήματος από τους συμμάχους ο Βενιζέλος έχασε την υπομονή και τη μετριοπάθειά του, βλ. Μουρέλος, «Η προσωρινή κυβέρνηση», 188.

³⁷¹ *Le Journal*, 3 Νοεμβρίου 1916. *La Croix, La Petite Gironde, L'Intransigeant*, 4 Νοεμβρίου 1916. Πολλές άλλες εφημερίδες στις 5 Νοεμβρίου 1916 αναφέρονται στην κατάληψη της Κατερίνης και στον επικεφαλής των κυβερνητικών στρατευμάτων που αντιστάθηκαν, συνταγματάρχη Μήτσα. Η *La Croix*, 7 Νοεμβρίου 1916, διαψεύδει ότι τα κωνσταντινικά στρατεύματα είχαν νεκρούς. Αντίθετα, οι επαναστάτες είχαν 2 νεκρούς και 5 τραυματίες.

³⁷² *Σκριπ*, 11 Νοεμβρίου 1916, με γενικό σχόλιο: «Όλος ο πληθυσμός της Μακεδονίας σφαδάζει υπό το βάρβαρον πέλμα των επαναστατών».

συνταγματάρχη Μπασακάρη το 1921. Οι πηγές και οι απόψεις που πρόσκεινται στη βενιζελική παράταξη δίστανται.³⁷³

Στο μεταξύ δημιουργήθηκε μια ουδέτερη ζώνη εύρους 5 χιλιομέτρων μεταξύ των μετόπισθεν των συμμαχικών δυνάμεων στη δυτική Μακεδονία και της περιοχής που τελούσε υπό τον έλεγχο της κυβέρνησης της Αθήνας, από το Λιτόχωρο του Ολύμπου ως το Λεσκοβίκι της Ηπείρου. Η δημιουργία της ζώνης ήταν απόρροια μιας δεύτερης συμφωνίας του Βέναζετ με τον Κωνσταντίνο. Τη διοίκηση της ζώνης ανέλαβε ο Στρατηγός Sarrail, ο οποίος στις 19 Νοεμβρίου επέβαλε στρατιωτικό νόμο.³⁷⁴ Ο Κωνσταντίνος αποφάσισε την οργάνωση ανταρτικών ομάδων με την υποστήριξη των Γερμανών στην περιοχή της ουδέτερης ζώνης.³⁷⁵

Στις 18 Νοεμβρίου γαλλικές δυνάμεις, καθώς και αγγλικές και ιταλικές, κατέλαβαν τον Πειραιά, προχώρησαν εναντίον της Αθήνας και βομβάρδισαν σημεία της πρωτεύουσας. Οι ελληνικές στρατιωτικές μονάδες της Αθήνας, πιστές στον βασιλιά, μαζί με τους Επίστρατους, απέκρουσαν την επίθεση. Τις επόμενες μέρες ξέσπασε κλίμα τρομοκρατίας και διώξεις των βενιζελικών από ομάδες φιλοβασιλικών και των Συνδέσμων των Επιστράτων.³⁷⁶ Τα γεγονότα που έμειναν στη συλλογική μνήμη ως «τα Νοεμβριανά», έδωσαν το στίγμα τους στις πολιτικές εξελίξεις και τις κομματικές αντιπαραθέσεις στους επόμενους μήνες και κληροδότησαν εμφυλιοπολεμικές πολιτικές συμπεριφορές.

Στις 25 Νοεμβρίου οι Αγγλογάλλοι επέβαλαν αυστηρό αποκλεισμό στην «Παλαιά Ελλάδα». Ο λαός υπέφερε από έλλειψη τροφίμων και το εθνικό αίσθημα είχε καταρρακωθεί. Στη *Le Matin* παρουσιάζεται ο κίνδυνος εισβολής πολλών εξαθλιωμένων από την πείνα Ελλήνων στη πεδιάδα του Αλιάκμονα και τη Βέροια.³⁷⁷ Συνέπεια του λιμού και των πιέσεων, που δοκίμαζαν τον ελληνικό πληθυσμό, ήταν να στραφεί μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης εναντίον της Entente.

B. Από την αποκήρυξη του βασιλιά στην ενοποίηση του κράτους

Το Ιανουάριο του 1917 σε πολλές ανταποκρίσεις του γαλλικού Τύπου από την Ελλάδα, εκτός από τις σφοδρές χιονοπτώσεις που είχαν διακόψει τις επικοινωνίες Βέροιας-Κοζάνης-Καστοριάς, μεγάλη έμφαση δινόταν – ευλόγως – στις προσχωρήσεις προς την Π.Κ. Αναφέρεται λοιπόν πως η Βέροια προχώρησε στην Π.Κ. και αποκήρυξε τον βασιλιά Κωνσταντίνο. Το πρώτο γεγονός ήταν πια δεδομένο από την αρχή της

³⁷³ Βήττος, ό.π., σ. 136. Μαυρογορδάτος, «1915: Ο Εθνικός Διχασμός», σ. 288. Η εφ. *Σκριπ*, 31 Μαρτίου 1917, αφηγείται με μελανά χρώματα τη δράση του Μπαρτζώκα στη Χαλκιδική. Τον χαρακτηρίζει «αρχιστασιαστή», «διαβόητο» και ειρωνεύεται την πρόσφατη προαγωγή του.

³⁷⁴ Μουρέλος, «Η προσωρινή κυβέρνηση», 157.

³⁷⁵ Πετσάλης-Διομήδης, ό.π., σ. 40.

³⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 41.

³⁷⁷ *Le Matin*, 12 Δεκεμβρίου 1916.

επανάστασης, για το δεύτερο όμως δεν παρατίθενται λεπτομέρειες, αν δηλαδή επρόκειτο για μια οργανωμένη ενέργεια με έκδοση ψηφίσματος ή απλώς ο ανταποκριτής χρησιμοποίησε ένα σχήμα λόγου.³⁷⁸ Αντίθετα, στη Νάουσα στις 11 Δεκεμβρίου 1916, με νωπά ακόμα τα γεγονότα των «Νοεμβριανών», πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση, συγκροτήθηκε επιτροπή κι εκδόθηκε ψήφισμα προς τον πρόεδρο της Π.Κ., με το οποίο ο λαός της πόλης κήρυσσε έκπτωτο τον Κωνσταντίνο.³⁷⁹

Την άνοιξη του 1917 οι σύμμαχοι ξεκίνησαν μια συντονισμένη επίθεση στο Μακεδονικό Μέτωπο, η οποία δεν είχε την επιτυχία που περίμεναν. Παρότι καθήλωσε πολλές γερμανικές μεραρχίες, δεν οδήγησε σε συμμαχικές νίκες σε άλλα μέτωπα. Στην επίθεση συμμετείχε και η ελληνική «Μεραρχία των Σερρών». Πάντως η Π.Κ. φαίνεται ότι είχε προχωρήσει και σε επιστράτευση πολλών στρατιωτικών κλάσεων των μουσουλμάνων από τις περιοχές του Λαγκαδά, της Βέροιας και των Καϊλαρίων.³⁸⁰ Όταν πια ο Βενιζέλος θα αναλάμβανε ξανά την διακυβέρνηση, θα προχωρούσε με το βασιλικό διάταγμα της 8^{ης} Αυγούστου 1917 σε επιστράτευση, η οποία θα συμπεριλάμβανε μουσουλμάνους, ισραηλίτες και πρόσφυγες της Μακεδονίας.³⁸¹ Ένα χρόνο αργότερα, το 1918, αποφασίστηκε με διαταγή της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας η συγκρότηση επιτροπής στη Βέροια (και σε άλλες πόλεις), με στόχο να δώσει νέα αναστολή προσέλευσης «έναντι άντισηκώματος» (χρηματική εξαγορά υποχρεωτικής υπηρεσίας) σε όσους μουσουλμάνους είχαν απαλλαγεί την προηγούμενη χρονιά. Το μέτρο δεν αφορούσε όλες τις στρατεύσιμες ηλικίες.³⁸²

Την 30^η Μαΐου 1917 με τη σύμφωνη γνώμη της Entente και την επέμβαση γαλλικών δυνάμεων ο Κωνσταντίνος παραιτήθηκε από τον θρόνο υπέρ του γιου του και η βασιλική οικογένεια αναχώρησε από την Ελλάδα. Την επομένη ορκίστηκε νέος βασιλιάς ο δευτερότοκος γιος του, ο Αλέξανδρος, άρθηκε ο αποκλεισμός της χώρας και στις 13 διορίστηκε η νέα κυβέρνηση Βενιζέλου. Στις 15 Ιουνίου η Ελλάδα κήρυξε πόλεμο στις Κεντρικές Αυτοκρατορίες και στις 12 Ιουλίου συγκλήθηκε σε δεύτερη τακτική σύνοδο η Βουλή που είχε προκύψει από τις εκλογές της 31^{ης} Μαΐου 1915, η «Βουλή των Λαζάρων», όπως ονομάστηκε.

Η επιστράτευση όμως που επιχείρησε η νέα ελληνική κυβέρνηση προσέκρουσε στην έλλειψη πόρων και την αρνητική ψυχολογία του λαού απέναντι σε έναν πόλεμο που είχε μάθει να φοβάται και να μην επιθυμεί. Το βενιζελικό καθεστώς επιδίωξε την άμεση αποκατάσταση της εθνικής κυριαρχίας (με την αναστολή των περιορισμών που είχαν επιβάλει οι σύμμαχοι) κι άρχισε αμέσως τις εκκαθαρίσεις στον κρατικό μηχανισμό, τις

³⁷⁸ *Le Petit Troyen, La Petite Gironde, Le petit Marseillais, Le Temps, Mémorial de la Loire et de la Haute-Loire*, 9 Ιανουαρίου 1917, *La Croix*, 10 Ιανουαρίου 1917.

³⁷⁹ Πάυλος Πετρίδης, *Η αποκήρυξη του βασιλέως Κωνσταντίνου από τον ελληνικό λαό 1916-1917*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 69-70. Δεν σώζεται όμως αντίστοιχο ψήφισμα της Βέροιας.

³⁸⁰ *Le Petit Parisien*, 5 Μαρτίου 1917.

³⁸¹ *Εμπρός*, 11 Αυγούστου 1917.

³⁸² *Μακεδονία*, 22 Αυγούστου 1918.

ένοπλες δυνάμεις, τη χωροφυλακή και την εκκλησία.³⁸³ Οι εκκαθαρίσεις θα κρατήσουν για τα επόμενα τρία χρόνια. Τον Αύγουστο του 1918 πολλές οικογένειες από τη Βέροια φέρονται να εκτοπίστηκαν σε νησιά με την κατηγορία ότι έκρυβαν λιποτάκτες.³⁸⁴

Η συγχώνευση των δύο διοικήσεων στο στράτευμα δημιούργησε προβλήματα, παράπονα και συγκρούσεις στην ιεραρχία. Οι αξιωματικοί που προέρχονταν από το στρατό της Ε.Α. αποτελούσαν ένα προνομιακό σώμα στο σύνολο των ελλήνων αξιωματικών. Είναι χαρακτηριστική η επιστολή του συνταγματάρχη, πια, Ορφανίδη στον Παναγιώτη Δαγκλή, στην οποία επέμενε ότι η διοίκηση και οι υπηρεσίες έπρεπε πια να έρθουν στα χέρια των βενιζελικών αξιωματικών.³⁸⁵ Η ενοποίηση λοιπόν αποδείχτηκε περισσότερο μια επιφανειακή «συγκόλληση». Στις 21 Ιανουαρίου 1918 ξέσπασε στάση στο 2^ο Σύνταγμα Πεζικού της Λαμίας, στην καταστολή της οποίας συμμετείχαν δυο στρατιωτικοί γνωστοί από το κίνημα της Βέροιας: ο στρατηγός Παρασκευόπουλος και ο Νεόκοσμος Γρηγοριάδης.³⁸⁶ Άλλη αντίδραση βασιλόφρονων αξιωματικών εναντίον του πολέμου έγινε στο στρατόπεδο του Νάρες κοντά στη Θεσσαλονίκη, στις αρχές του ίδιου έτους, όπως αναφέρει ο Παπαδάκης-Στάικος που ήταν αυτόπτης μάρτυρας.³⁸⁷

Η μεγέθυνση, τέλος, της οικονομίας του πολέμου και οι ελλείψεις σε τρόφιμα είχαν επιπτώσεις και στην αύξηση της διαφθοράς και των τοπικών σκανδάλων. Την άνοιξη του 1918 ξέσπασε στη Θεσσαλονίκη ένα μεγάλο σκάνδαλο του επισιτισμού. Δημόσιο χρήμα, που ήταν προορισμένο για τον επισιτισμό των κατοίκων, φαίνεται ότι κατέληξε στις τσέπες υπαλλήλων που ήταν υπεύθυνοι για την τροφοδοσία. Η Μακεδονία κατηγόρησε ιδιαίτερα ένα από τα παλαιότερα μέλη του κινήματος της Ε.Α., τον Πέτρο Γραικό. Έγραφε μάλιστα ότι οι ανακρίσεις που θα γίνονταν στη Βέροια θα ήταν καταλυτικές για την αποκάλυψη των ατασθαλιών. Τελικά, ένα μήνα αργότερα ανακοίνωνε ότι οι έρευνες δεν απέδωσαν κάποιο στοιχείο.³⁸⁸

Γ. Η δημόσια μνήμη του πολέμου στη Βέροια

Όπως αναφέρθηκε και στον πρόλογο, με τη συμπλήρωση της εκατονταετηρίδας από την έναρξη και τη λήξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου γίνεται προσπάθεια σε επιστημονικό αλλά και σε θεσμικό επίπεδο να τονωθεί η λησμονημένη μνήμη του πολέμου, αναπλαισιωμένη βέβαια στις τελείως διαφορετικές πολιτικές ανάγκες των ευρωπαϊκών κοινωνιών έναν αιώνα μετά.

³⁸³ Λεονταρίτης, «Η Ελλάδα και ο Α΄ Παγκόσμιος», σσ. 43-49. Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο 1917-1918*, μετάφρ. Βασιλίας Οικονομίδης, Εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα 2005, σ. 69.

³⁸⁴ *Μακεδονία*, 4 και 10 Αυγούστου 1918.

³⁸⁵ Βερέμης, *ό.π.*, σσ. 60-61.

³⁸⁶ Λεονταρίτης, «Η Ελλάδα και ο Α΄ Παγκόσμιος», σ. 50. Βήττος, *ό.π.*, σ. 449. Βερέμης, *ό.π.*, σσ. 66-67.

³⁸⁷ Παπαδάκης-Στάικος, *ό.π.*, σ. 73.

³⁸⁸ *Μακεδονία*, 8 Μαΐου και 8 Ιουνίου 1918.

Γενικότερα στην Ελλάδα, η συλλογική μνήμη του Μεγάλου Πολέμου δεν είναι εμφανής στο βαθμό που είναι στις δυο ακτές της Μάγχης, στη Γαλλία ή τις χώρες της Βρετανικής Κοινοπολιτείας. Φυσικά, με την ευκαιρία του εορτασμού φωτίζονται ξανά πολλοί τόποι που συνδέθηκαν με εκείνα τα γεγονότα, όπως η Θεσσαλονίκη, η Κοζάνη, η Καβάλα, η Δράμα, η Θάσος, η Λήμνος, η Φλώρινα, η Χαλκιδική κ.α.

Στη Βέροια είναι μάλλον αδύνατο να ανιχνεύσει κανείς σημεία στο χώρο που θυμίζουν κάτι από το παρελθόν της πόλης στην κρίσιμη διετία 1915-1917. Ο χρόνος έδειξε ότι το Δημοτικό Συμβούλιο της Βέροιας αθέτησε το ψήφισμα που είχε εκδώσει το 1915, σύμφωνα με το οποίο θα δινόταν σε δρόμους της πόλης τα ονόματα του Παρασκευόπουλου και Σαγιά. Ο χρόνος, οι νέοι «ένοικοι» της πόλης κι ένας άλλος διχασμός επέβαλαν νέες προτεραιότητες της θεσμοποιημένης μνήμης. Σήμερα, στην πόλη υπάρχουν οι οδοί Εθνικής Αμύνης, Βασιλέως Κωνσταντίνου, Μεραρχίας, Ελευθερίου Βενιζέλου που σχετίζονται, αν και όχι άμεσα, με την ιστορία της πόλης την περίοδο 1914-1917.³⁸⁹ Η οδός Εθνικής Αμύνης αποτελεί έναν «ασήμαντο» δρόμο στην άκρη της πόλης, ενώ την οδό Βασιλέως Κωνσταντίνου κανείς δεν την ονομάζει πια έτσι. Έχει επικρατήσει ως «Κεντρική». Συναντιέται με την οδό Μεραρχίας (αλλού αναφέρεται ως «10^{ης} Μεραρχίας»). Η οδός Ελευθερίου Βενιζέλου είναι μια μεγάλη κεντρική οδός, όπως συνήθως υπάρχει σε κάθε ελληνική πόλη. Επομένως, η ιστορία της πόλης την εποχή του Εθνικού Διχασμού απουσιάζει από τη δημόσια μνήμη της πόλης και στο πεδίο των οδωνυμιών.

Το θέμα των στρατιωτικών νεκροταφείων σχετίζεται επίσης με τη μνήμη του πολέμου. Σύμφωνα με αναφορά που έδωσε στο Παρίσι η “Mission de repérage et deregrouperment des tombes en Macedoine [Επιτροπή για την αναζήτηση και την ενοποίηση των γαλλικών νεκροταφείων στη Μακεδονία]”, στη Βέροια υπήρχαν 680 τάφοι γάλλων στρατιωτικών.³⁹⁰ Μετά το τέλος του πολέμου τα οστά των νεκρών μεταφέρθηκαν στο μεγάλο νεκροταφείο του Ζέιτενλικ στη δυτική Θεσσαλονίκη.

Στις γαλλικές εφημερίδες τον Οκτώβριο του 1917 ανάμεσα στις πολλές αναγγελίες θανάτου στρατιωτικών εμφανίζεται η παρακάτω είδηση:

«Une infirmière de Salonique meurt victime du devoir
On annonce, de Salonique, le décès de Mme Pauline Graterolles, née Couillet, infirmière de la Société de secours aux blessés militaires, qui a succombé le 27 septembre dernier, à l'ambulance de Verria (armée d' Orient), à la suite d'une fièvre typhoïde contractée au chevet des malades».

[Μια νοσοκόμα από τη Θεσσαλονίκη πεθαίνει θύμα του καθήκοντος
Ανακοινώνεται από τη Θεσσαλονίκη ο θάνατος της κας Pauline Graterolles, το γένος Couillet, νοσοκόμας των Αδερφών Νοσοκόμων του

³⁸⁹ Αριστοτέλης Παπαγεωργίου, «Τα οδωνύμια μίας πόλης ως πηγή της τοπικής ιστορίας - Η περίπτωση της Βέροιας», *Πολιτιστικά Δρώμενα*, 41, (2006), 11-20.

³⁹⁰ Βλάχης Βλασίδης, *Η μνήμη του μεγάλου πολέμου. Κοιμητήρια του Μακεδονικού Μετώπου στη Θεσσαλονίκη*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2017, σσ. 26-27.

Στρατού, η οποία πέθανε στις 27 Σεπτεμβρίου στο νοσοκομείο της Βέροιας (Στρατιά της Ανατολής), εξαιτίας τυφοειδούς πυρετού που κόλλησε στο προσκέφαλο των ασθενών.]]³⁹¹

Αν επισκεφθεί κανείς τον χώρο όπου ήταν άλλοτε το εβραϊκό νεκροταφείο της πόλης, εκεί όπου σήμερα βρίσκονται χώροι άθλησης, στις χορταριασμένες πλαγιές του αναχώματος υπάρχουν, σαν σε έκθεση, μερικές εβραϊκές ταφικές πλάκες, για να θυμίζουν στον υποψιασμένο επισκέπτη την προϊούσα χρήση του χώρου. Ανάμεσα σε αυτές βρίσκεται – άγνωστο γιατί εκεί – η ταφική πλάκα από τον τάφο της Graterolles με την ανάγλυφη επιγραφή:

«ICI REPOSE JEANNE CAMILLE MARIE PAULINE GRATEROLLE NEE COULLET INFIRMIERE DE LA SSBM³⁹² MORTE POUR LA FRANCE LE 27 SEPTEMBRE 1917 A L' AGE DE 57 ANS»

[Εδώ αναπαύεται η Jeanne Camille Marie Pauline Graterolles το γένος Couillet νοσοκόμα του Ε.Σ. πέθανε για τη Γαλλία την 27^η Σεπτεμβρίου 1917 σε ηλικία 57 ετών]

Μετά το τέλος του πολέμου στον γαλλικό Τύπο δημοσιεύτηκαν πολλές αναγγελίες θανάτου ή μνημόσυνων εκείνων των στρατιωτικών για τους οποίους ήταν πια δεδομένος ο θάνατός τους, όπως ο Léon Bonesteven, παρασημοφορημένος με πολεμικό σταυρό που πέθανε στη Βέροια.³⁹³ Άτυχος ήταν ο Jean Noire, που κι αυτός άφησε την τελευταία του πνοή στο στρατιωτικό νοσοκομείο της πόλης μια εβδομάδα πριν από τη λήξη του πολέμου.³⁹⁴ Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι πολύ αργότερα, το 1922, αναφέρονται στον Τύπο τρεις αναγγελίες για ανακομιδή των οστών γάλλων στρατιωτικών που πέθαναν στη Βέροια. Δεν διευκρινίζεται, όμως, αν ήταν πια θαμμένοι εκεί.³⁹⁵

³⁹¹ *Le Petit Parisien*, 19 Οκτωβρίου 1917. Η ίδια αναγγελία υπάρχει σε άλλες τρεις γαλλικές εφημερίδες την ίδια ημερομηνία και σε άλλες επτά την επομένη.

³⁹² Société Française de Secours aux Blessés Militaires [Γαλλικός Ερυθρός Σταυρός].

³⁹³ *L'Écho de Paris*, 24 Δεκεμβρίου 1918.

³⁹⁴ *Mémorial de la Loire et de la Haute-Loire*, 9 Δεκεμβρίου 1918.

³⁹⁵ *Le Petit Troyen*, 18 και 21 Μαΐου 1922 για τους René Blodel και Clément Millot, οι οποίοι δυστυχώς απεβίωσαν μετά την ανακωχή. *L'Action Française*, 30 Ιουνίου 1922 για τον Fernand Dodin.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος έσπειρε εσωτερικές κρίσεις σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες. Η δυναμική του Εθνικού Διχασμού στη Μακεδονία και στη Βέροια και το ξέσπασμα του κινήματος της Ε.Α. στην πόλη συνδέεται άμεσα με την ανατροπή που επέφερε ο πόλεμος στις εύθραυστες ισορροπίες στη Μακεδονία. Μπορεί ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος να τέλειωσε με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου, αλλά ο νέος πόλεμος ενεργοποίησε την αναθεωρητική στρατηγική της Βουλγαρίας και δημιούργησε μια ρευστή κατάσταση με ένα απρόβλεπτο μέλλον. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν πάντα μια απειλή για τις πρόσφατες εδαφικές απώλειες που είχε στα Βαλκάνια, ενώ και η Σερβία ως σύμμαχος της Entente με το στρατό της να κινείται επί του ελληνικού εδάφους μπορούσε να φαντάζει ως έναν εν δυνάμει κίνδυνο για την ελληνική κυριαρχία στη Θεσσαλονίκη. «Η Μακεδονία θα χανόταν ή από τους Βουλγάρους ή από τους Σέρβους» φοβόταν ο Βεντήρης, ένας άνθρωπος που βρισκόταν πολύ κοντά στον Βενιζέλο. Ο χώρος της Μακεδονίας εξάλλου δεν είχε τα σημερινά δημογραφικά χαρακτηριστικά. Στη Βέροια το ελληνικό στοιχείο ελαφρώς υπερτερούσε του μουσουλμανικού, ενώ οι σλαβόφωνοι πληθυσμοί ήταν σημαντικοί. Στη Θεσσαλονίκη, επίσης, υπήρχε μεγάλη εβραϊκή κοινότητα.

Η ανησυχία και ο φόβος που προκαλούσαν οι πολεμικές αναταράξεις έκαναν τις ηγετικές ομάδες του ελληνικού στοιχείου στη Μακεδονία να οδηγηθούν και σε πιο ριζοσπαστικές επιλογές, καθώς έβλεπαν μάλιστα την έλλειψη σαφούς στρατηγικής από τη κυβέρνηση της Αθήνας. Αυτούς τους φόβους και τις επιδιώξεις αποτυπώνει και η προκήρυξη των επαναστατών στη Βέροια.

Φυσικά τέτοιες ενέργειες έχουν μεγάλο ρίσκο γι' αυτούς που παίρνουν μέρος. Αλλά τον Αύγουστο και τον Σεπτέμβριο του 1916 μέσα από τα τηλεγραφήματα και τις ειδήσεις γίνεται αντιληπτό ότι στη Μακεδονία και στη Βέροια, μακριά από την Αθήνα και πιο κοντά στο μέτωπο, επικρατούσε σύγχυση και αβεβαιότητα. Πολλές στρατιωτικές μονάδες ή μεμονωμένοι στρατιωτικοί κινητοποιούνταν, εγκατέλειπαν τις διοικήσεις τους. Η κρίση βέβαια δεν ήρθε ξαφνικά. Επαναστατικές κινήσεις στο στράτευμα που βρισκόταν στη Μακεδονία υπέβοσκαν από το 1915. Η βουλγαρική εισβολή στην ανατολική και δυτική Μακεδονία και η επέκταση της συμμαχικής κυριαρχίας πέρα από τη δεξιά όχθη του Αξιού δημιούργησαν ένα κενό πολιτικής και στρατιωτικής εξουσίας και πυροδότησαν τις εξελίξεις.

Το κίνημα στη Βέροια φαίνεται ότι επικράτησε, γιατί οι εξελίξεις στην πόλη ήταν πάντα σε ευθεία αντιστοίχιση με τη Θεσσαλονίκη, η φιλελεύθερη ομάδα της πόλης είχε την πολιτική κυριαρχία, ο πόλεμος και οι Βούλγαροι είχαν φτάσει σχεδόν στη δυτική πλευρά του Βερμίου και μεγάλοι σχηματισμοί του γαλλικού στρατού ήταν ήδη εγκαταστημένοι στην πόλη. Όντως, πίσω από την ομάδα Αντωνιάδη στοιχίζονταν οικογένειες της πόλης με παρελθόν, γνωστές από την εποχή του Μακεδονικού Αγώνα. Τα γεγονότα που οδήγησαν στο κίνημα του Αυγούστου του 1916 στη Βέροια ανέδειξαν

τέσσερις προσωπικότητες με ειδικό βάρος στις εξελίξεις. Πολλές πρωτοβουλίες είχε αναλάβει ο αστυνομικός διευθυντής, μοίραρχος Γεώργιος Βούρος. Ήταν κρητικής καταγωγής και μάλλον εξαιτίας υποψιών που τον συνόδευαν για τα πολιτικά του φρονήματα μετακινήθηκε από τη Θεσσαλονίκη στη Βέροια. Φαίνεται μάλιστα ότι είχε μεγάλη επιρροή στους άνδρες του. Ο ταγματάρχης Κωνσταντίνος Μπαρτζώκας ήταν ένας βενιζελικός αξιωματικός που συμμετείχε από νωρίς στις επαναστατικές διεργασίες στην πόλη. Δεν τον ακολούθησαν πολλοί στρατιωτικοί, αλλά ο ίδιος είχε ήδη ανοικτά μέτωπα με τη στρατιωτική ιεραρχία και έτσι ο δρόμος της ανυπακοής ήταν γι' αυτόν μονόδρομος. Το όνομά του έγινε ευρέως γνωστό στον αντιβενιζελικό Τύπο εξαιτίας της συμμετοχής του στην κατάληψη της Κατερίνης και στην καταστολή της αντεπανάστασης στη Χαλκιδική τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους. Η τρίτη αμφιλεγόμενη προσωπικότητα ήταν ο μητροπολίτης Καλλίνικος. Φλογερός βενιζελικός κι αυτός, του προτάθηκε η αρχηγία του κινήματος, ήρθε σε σύγκρουση με την τοπική Επιτροπή της Ε.Α. τον Σεπτέμβριο του 1916, αλλά συμμετείχε στην κυρίαρχη ομάδα μητροπολιτών των «Νέων Χωρών», που ενεπλάκη στους εκκλησιαστικούς και πολιτικούς τακτικισμούς την περίοδο του Εθνικού Διχασμού ως τον Ιούνιο του 1917, αλλά και μετά την επιστροφή του Βενιζέλου στην Αθήνα. Από την άλλη πλευρά, ο επικεφαλής της Μεραρχίας στη Βέροια, στρατηγός Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, είχε φανερές σχέσεις με τη βενιζελική παράταξη ήδη από τον Δεκέμβριο του 1915. Παρόλα αυτά, ο ίδιος, αν και είχε γνώση για την προετοιμασία του κινήματος στη Βέροια, δεν συμμετείχε, κατάφερε να αποσύρει στην Κατερίνη τη 10^η Μεραρχία έως τα τέλη Αυγούστου και προσχώρησε στο κίνημα, όταν πια ήταν σίγουρο στα μέσα Σεπτεμβρίου 1916 ότι ο Βενιζέλος θα αναλάμβανε την αρχηγία του.

Μπορεί λοιπόν το κίνημα της Ε.Α. στη Βέροια να εκμεταλλεύτηκε τη χρονική συγκυρία του Αυγούστου του 1916, αλλά στη Βέροια, όπως και στην υπόλοιπη Μακεδονία, το αντίπαλο φιλοβασιλικό στρατόπεδο, των οπαδών του Κωνσταντίνου, είχε κι αυτό μια λαϊκή βάση και ερείσματα στην τοπική κοινωνία και τις ένοπλες δυνάμεις. Το γόητρο του απελευθερωτή βασιλιά είχε στέρα θεμέλια στην πόλη μετά την απελευθέρωση του 1912. Η «αντίδραση», όπως την ονόμαζαν οι αντίπαλοί της, είχε πολλούς πιστούς οπαδούς στις τάξεις της 10^{ης} Μεραρχίας και στη χωροφυλακή της πόλης, οι οποίοι ασκούσαν φιλοβασιλική προπαγάνδα κι επηρέασαν, όπως φάνηκε, το φρόνημα των πολιτών στις εκλογές της 31^{ης} Μαΐου 1915. Ο μητροπολίτης, βέβαια, αναφέρει ότι και στις δύο εκλογικές αναμετρήσεις του 1915 η Βέροια στήριξε έμπρακτα τον Βενιζέλο, αλλά, μολονότι δεν υπάρχουν αναλυτικά εκλογικά αποτελέσματα για την πόλη, η απόλυτη κυριαρχία των αντιβενιζελικών στις εκλογές του Μαΐου στο νομό Θεσσαλονίκης, όπου ανήκε η Υποδιοίκηση της Βέροιας, είναι δεδομένη.

Η παρουσία όμως πιστών οπαδών του Κωνσταντίνου στον στρατό και την χωροφυλακή της πόλης συνδέεται και με ένα άλλο ζήτημα, το οποίο αφορά γενικότερα τον χώρο της Μακεδονίας τα χρόνια του πολέμου ως το 1917: τη συλλογή στρατιωτικών και πολιτικών πληροφοριών και τη διοχέτευσή τους στο Επιτελείο και σε υπουργεία στην Αθήνα. Είναι συνεχή και λεπτομερή τα τηλεγραφήματα για την αποβίβαση και τις κινήσεις των συμμαχικών στρατευμάτων μετά τον Σεπτέμβριο του 1915. Δεν ήταν μόνο οι

στρατιωτικές και αστυνομικές αρχές, όπως η Αστυνομική Διεύθυνση Βέροιας και η 10^η Μεραρχία, που ήταν υποχρεωμένες να αναφέρουν τις κινήσεις, αλλά και πολίτες έδιναν μαρτυρίες για την κατάσταση της πόλης μετά το κίνημα της Ε.Α. Αξιοσημείωτο όμως είναι ότι οι πληροφορίες αυτές διοχετεύονταν στη γερμανική πλευρά αλλά και στον αντιβενιζελικό Τύπο, που με γλαφυρό τρόπο διεκτραγωδούσε τη συμμαχική κατοχή της Μακεδονίας.

Η επανάσταση του 1916 στη Βέροια πάντως έχει πολλές «προκλητικές» ομοιότητες με το κίνημα της Θεσσαλονίκης. Αν διαβάσει κανείς το φύλλο της *Μακεδονίας* στις 18 Αυγούστου, όπου στη δεύτερη σελίδα εξιστορείται το εκεί κεντρικό κίνημα της Επιτροπής Ε.Α., και το συγκρίνει με το άρθρο της ίδιας εφημερίδας στις 28 του μηνός, θα διαπιστώσει ότι στη Βέροια το κίνημα επιβλήθηκε με τον ίδιο τρόπο λίγες μόνο ημέρες αργότερα. Η χωροφυλακή και ο κρητικής καταγωγής διοικητής της διαδραμάτισαν πρωτεύοντα ρόλο στην προετοιμασία, την πραγματοποίηση του κινήματος και στη διασφάλιση της τάξης. Ακολούθησε, επίσης, ένα μέρος του στρατού της πόλης. Δεν συμμετέχει ο φυσικός ηγέτης του τοπικού στρατιωτικού σχηματισμού, όπως και στη Θεσσαλονίκη, αλλά μια μικρή μάλλον ομάδα με κατώτερους αξιωματικούς. Στην πόλη υπήρχε στέρεα συγκροτημένη λαϊκή βάση του κόμματος των Φιλελευθέρων με επαρκή πελατειακά δίκτυα. Το κίνημα επιζητούσε και πήρε την έμμεση έγκριση από τον γαλλικό παράγοντα. Μετά τις διακηρύξεις ακολούθησε πορεία προς το γαλλικό στρατηγείο της πόλης. Στη Θεσσαλονίκη ο Sarrail με τις δυνάμεις του διέσωσε ουσιαστικά το κίνημα. Ο Cordonnier στη Βέροια έδωσε την απαιτούμενη επισημότητα και ταυτόχρονα νομιμοποίηση. Με τη σειρά της, η επανάσταση στη Βέροια αποτέλεσε το πρότυπο για το κίνημα στην Κοζάνη είκοσι μέρες αργότερα.

Η μελέτη ασχολήθηκε, επίσης, με την κάλυψη που έτυχε η επανάσταση στην πόλη και η έλευση των συμμαχικών στρατευμάτων από τον ελληνικό και τον γαλλικό Τύπο της εποχής. Στον ελληνικό Τύπο ακόμα και σε ειδήσεις με κοινή θεματολογία, δηλαδή τις εξελίξεις στη Μακεδονία, οι λεκτικές επιλογές και το ύφος των συντακτών διαφοροποιούνταν. Οι βενιζελικές εφημερίδες έκαναν λόγο για «επανάσταση» στη Βέροια, τονίζοντας τη μαζική συμμετοχή, ενώ οι φιλοβασιλικές μιλούσαν για «στασιαστές» και πάντα επισήμαιναν τη μικρή υποστήριξη. Αναφορές στην προώθηση των γαλλικών στρατευμάτων προς την περιοχή της Βέροιας τον Αύγουστο του 1916 δεν υπήρχαν στη βενιζελική *Μακεδονία*, στην οποία όμως έβριθαν πληροφορίες για το κίνημα υποστήριξης της Ε.Α. στην πόλη τον ίδιο μήνα. Αντίθετα, οι αντιβενιζελικές εφημερίδες της Αθήνας πρόβαλαν τον κατακτητικό ρόλο της Γαλλικής Στρατιάς στη Μακεδονία, αλλά και σε όλη την επικράτεια, ενώ οι βενιζελικές επέσειαν τον κίνδυνο της κατάληψης της ελληνικής Μακεδονίας από τους Γερμανο-βουλγάρους, ή πρόβαλαν την επιτυχία του κινήματος της Ε.Α. Πρέπει όμως να ληφθεί υπόψη ότι οι εφημερίδες της Θεσσαλονίκης λειτουργούσαν σε καθεστώς στρατιωτικού νόμου από τον Μάιο του 1916, με λογοκριμένη ειδησιογραφία, που εμπόδιζε την αναφορά σε στρατιωτικές κινήσεις, εκτός βέβαια από τις νίκες των συμμάχων ή τις φιλικές προς τους βενιζελικούς πολιτικές εξελίξεις. Από την άλλη, δεν μπορεί να μη σημειωθεί ότι στις φιλοβασιλικές εφημερίδες, όπως το *Σκριπ* και

το *Εμπρός*, απαντώνται παρόμοιες αναφορές σε γεγονότα, όπως της Βέροιας, οι οποίες ταυτίζονται με τα τηλεγραφήματα που λάμβανε η Επιτελική Υπηρεσία Στρατού και το υπουργείο Στρατιωτικών.

Ο γαλλικός Τύπος αποδεικνύεται ότι έδειχνε αυξημένο ενδιαφέρον για τις ελληνικές πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις, προβάλλοντας τον ρόλο της Γαλλίας ως προστάτιδας δύναμης. Κυρίως το 1916 υπάρχουν πολλές αναφορές για την περιοχή της Μακεδονίας και ειδικότερα της Βέροιας. Οι περισσότερες ειδήσεις έχουν παρόμοιο περιεχόμενο, πράγμα που υποδηλώνει μια κοινή πηγή. Μια τέτοια μπορεί να ήταν ο ίδιος ανταποκριτής στη Μακεδονία ή μια στρατιωτική υπηρεσία Τύπου και Πληροφοριών που τροφοδοτούσε τα γαλλικά και συμμαχικά φύλλα με ειδήσεις από το Μακεδονικό Μέτωπο. Γι' αυτό δεν υπάρχουν αναφορές για τις κινήσεις των γαλλικών στρατευμάτων (απουσιάζει για παράδειγμα η είδηση της κατάληψης της Βέροιας από τους Γάλλους). Αντίθετα, πάντα ενημερωνόταν το γαλλικό κοινό για τις επαναστάσεις που ξεσπούσαν στις πόλεις της Μακεδονίας στο δεύτερο εξάμηνο του 1916 και τις νίκες των συμμαχικών δυνάμεων.

Μετά την εδραίωση του κινήματος στην πόλη, οι ενέργειες της τοπικής Επιτροπής Ε.Α. κινήθηκαν στο ίδιο πλαίσιο με εκείνο της Θεσσαλονίκης. Η Επιτροπή επιχείρησε να εγκαθιδρύσει μια τοπική εξουσία, η οποία όμως δεν είχε καμιά θεσμική δομή. Βασιζόταν στη δύναμη της χωροφυλακής και των γαλλικών δυνάμεων που ήταν εγκατεστημένες στην πόλη. Η κατάσταση παρέμενε ρευστή και η εξουσία στην πόλη δεν είχε καμιά τυπική νομιμοποίηση. Με αυτό το πρίσμα πρέπει να ιδωθούν η δύσκολη σχέση των επαναστατών με τους δικαστές της Βέροιας και η σύγκρουση μαζί τους, όπως επίσης και η άρνηση του μητροπολίτη Καλλίνικου να αναλάβει την αρχηγία του κινήματος και αργότερα η καταδικαστική για πολλούς από αυτούς επιστολή του προς τον Βενιζέλο. Ο Παρασκευόπουλος, εξάλλου, ενεργοποιήθηκε υπέρ του κινήματος τότε μόνο, όταν δηλαδή ήταν πια σίγουρο ότι ο Βενιζέλος θα αναλάβει την αρχηγία του κινήματος, και δεν γύρισε στη Βέροια, παρά κατευθύνθηκε στη Θεσσαλονίκη, στην έδρα της Π.Κ. Μετά από τη συγκρότησή της φαίνεται ότι ομαλοποιήθηκε η κατάσταση στην πόλη και η διοίκηση πήρε μια έστω και προσωρινή θεσμική κατοχύρωση.

Η τοπική Επιτροπή αντιμετώπισε δύο σοβαρά και σύνθετα θέματα το φθινόπωρο του 1916. Το πρώτο ήταν η διενέργεια επιστράτευσης στην πόλη και τη γύρω περιοχή. Η υποχρεωτική στρατολογία προκάλεσε πολλές αντιδράσεις, ή τουλάχιστον δεν διενεργήθηκε στη βάση ενός προγραμματισμού. Η τοπική Επιτροπή φαίνεται ότι προχώρησε σε αυταρχικές ενέργειες με επιβολή καταπιεστικών μέτρων στρατολόγησης, ενώ συχνά οι επιστρατευμένοι δεν είχαν σταθερό φρόνημα. Πρέπει να ληφθεί όμως υπόψη και η γενικότερη προπαγάνδα εναντίον της στράτευσης και η σύγχυση που γενικά επικρατούσε για την εθνικά πιο συμφέρουσα στάση απέναντι στον πόλεμο. Το δεύτερο πρόβλημα της Επιτροπής ήταν το γεωγραφικό δεδομένο, δηλαδή ότι η επαναστατημένη περιοχή της Βέροιας βρισκόταν στον ενδιάμεσο χώρο, ανάμεσα στα όρια κυριαρχίας του επίσημου ελληνικού κράτους και της περιοχής κατοχής των στρατευμάτων της Entente. Η Βέροια δεν ανήκε στην Ουδέτερη Ζώνη που δημιουργήθηκε τον Νοέμβριο του 1916, η

κυριαρχία όμως στη νοτιοανατολική περιοχή της Βέροιας που γειτνιάζε με την Πιερία υπήρξε αντικείμενο στρατιωτικού ανταγωνισμού μεταξύ των επαναστατών και του ελληνικού στρατού.

Από την άλλη πλευρά, η κατοχή της Βέροιας από τα συμμαχικά στρατεύματα – κυρίως γαλλικά – από τον Αύγουστο του 1916 παρουσιάζει επίσης ομοιότητες με εκείνη της Θεσσαλονίκης. Η Έλλη Λεμονίδου προτείνει μια σχηματική τυπολογία των περιστατικών της ξένης κατοχής ελληνικών εδαφών στη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Η κατοχή της Θεσσαλονίκης, στην αρχική της τουλάχιστον φάση, όπως και αυτή της Βέροιας, έγιναν για καθαρά στρατιωτικούς λόγους. Οι συμμαχικές δυνάμεις στρατοπέδευαν ή διέρχονταν από τη Βέροια, προκειμένου να εξυπηρετήσουν τους στρατηγικούς σχεδιασμούς τους. Η Βέροια αποτελούσε κομβικό σημείο εφοδιασμού για τις κινήσεις τους στη δυτική Μακεδονία. Η κατάληψη της Βέροιας δεν έγινε για να ασκηθεί πίεση προς την κυβέρνηση της Αθήνας, όπως εκ των πραγμάτων ήταν αυτή της Κατερίνης, ούτε ήταν μια κατοχή που θα διευκόλυνε μελλοντικές γεωπολιτικές βλέψεις κατανομής εδαφών στην περιοχή, όπως η ιταλική κατοχή στην Ήπειρο. Ήταν όμως δεδομένο ότι παραβίαζε την ελληνική ουδετερότητα και ανεξαρτησία, βασιζόταν στην άσκηση βίας και ελέγχου, διέυρνε τον Διχασμό και διευκόλυνε τη γαλλική οικονομική διείσδυση.

Η παρουσία των στρατευμάτων της Entente στη Βέροια καθορίστηκε από τον ρόλο της πόλης στη δυτική πτέρυγα του Μακεδονικού Μετώπου και αλλά και τους ευρύτερους σχεδιασμούς της γαλλικής πολιτικής. Ο στρατωνισμός και οι κινήσεις τόσων πολλών και διαφορετικών ξένων στρατιωτικών στην πόλη αναμφίβολα επηρέασε την καθημερινότητα των κατοίκων και την οικονομία της πόλης. Ο πόλεμος και οι στρατιωτικές μετακινήσεις πρόσφεραν πολλές ευκαιρίες για εμπόριο, ενώ το γαλλικό νόμισμα αντικατέστησε, όπως κι αλλού, σε σημαντικό βαθμό τη δραχμή. Οι συμμαχικές δυνάμεις εκτέλεσαν σημαντικά έργα κοινής ωφέλειας στην περιοχή, όπως δρόμους, αποξηράνσεις ελών, παροχή πόσιμου νερού. Η πόλη ήταν μια αντανάκλαση - σε μικρότερη κλίμακα - της πολυπολιτισμικής εικόνας της κοντινής Θεσσαλονίκης. Ο χώρος του σταθμού της πόλης ήταν σημαντικό διαμετακομιστικό κέντρο των συμμαχικών στρατευμάτων και στην ίδια περιοχή είχε εγκατασταθεί ένα μεγάλο γαλλικό νοσοκομείο εκστρατείας, όπου περιθάλπονταν, ή διαμετακομίζονταν στη Θεσσαλονίκη οι τραυματίες και οι ασθενείς. Η έρευνα επιβεβαίωσε, τέλος, ότι το σημαντικότερο πρόβλημα υγιεινής που αντιμετώπιζαν οι συμμαχικές δυνάμεις στη Μακεδονία και στη συγκεκριμένη περιοχή ήταν η ελονοσία.

Τέλος, αναζητήθηκαν τα υλικά κατάλοιπα της παρουσίας ξένων στρατευμάτων και του Εθνικού Διχασμού στη Βέροια και γενικότερα τα ίχνη της τοπικής δημόσιας μνήμης του Α΄ Παγκόσμιου Πόλεμου. Η πόλη, αν θυμάται και συζητά δημόσια έναν διχασμό, είναι αυτός της δεκαετίας του 1940. Το μόνο που θυμίζει εκείνη την περίοδο είναι μια μικρή οδός, της «Εθνικής Άμυνας» και μια χορταριασμένη επιτάφια πλάκα γαλλίδας νοσοκόμας που πέθανε στο καθήκον, χτυπημένη από αρρώστια στο νοσοκομείο εκστρατείας. Η μνήμη εξάλλου είναι ιστορικό μέγεθος.

ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρωτογενείς πηγές

Υπηρεσία Διπλωματικού Ιστορικού Αρχείου (ΥΔΙΑ, Αθήνα)

Φάκελοι

- 1915/ A/5 (10), Στάση της Ελλάδος στον ευρωπαϊκό πόλεμο
- 1915/ B/44, Μακεδονία. Στατιστικά για τους πρόσφυγες
- 1916/ A/4/X (3), Περί ενεργειών Αγγλογάλλων και Σέρβων εις βάρος Ελλήνων πολιτών και άλλα σχετικά διάφορα
- 1916/ A/4/X (Λ), Παραβιάσεις της ελληνικής ουδετερότητος υπό των συμμάχων της Συνεννοήσεως
- 1916/ A/4/X (Μ), Παραβιάσεις ελληνικής ουδετερότητος και πιέσεις Συνεννοήσεως και συμμάχων της
- 1916/ A/4/X (Ρ), Παραβιάσεις της ουδετερότητος υπό των Συμμάχων της Συνεννοήσεως και ραδιουργίες αυτών
- 1916/ A/4/XI (2), Κινήσεις των συμμαχικών στρατευμάτων στη Μακεδονία
- 1916/ A/AAK 17, Επιτροπή Εθνικής Αμύνης
- 1916/ A/6, Αρχείο Θεσσαλονίκης. Αρχείο Επιτροπής Εθνικής Αμύνης Θεσσαλονίκης
- 1916/ A/7, Αρχείο Θεσσαλονίκης. Κίνημα Θεσσαλονίκης
- 1917/ A/VI (7), Αρχείο Θεσσαλονίκης. Συλλήψεις και διώξεις προσώπων ξένης ή ελληνικής εθνικότητας από τους Συμμάχους και την Προσωρινή Κυβέρνηση

Γενικό Επιτελείο Στρατού – Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΓΕΣ-ΔΙΣ, Αθήνα)

Φάκελοι

- 205/1/5056/Σ1999
- 371/B/2
- 403/B/6
- 403/ΣΤ/1
- 403/ΣΤ/2
- 409/Γ/2
- 1316/A/IM1, Ιστορία της Χ Μεραρχίας Πεζικού

Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη (ΙΑΜΜ, Αθήνα)

Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φάκελοι 101-110 και 257-01.

Ελληνικό Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ, Αθήνα)

Αρχείο Μερκάτη, φάκελοι 4, 6

Φωτογραφικό αρχείο

Γενικά Αρχεία του Κράτους – Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας (ΓΑΚ-ΙΑΜ, Θεσσαλονίκη)

Αρχείο Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, φάκελοι 10, 45 (υποφάκ. 2), 48 (υποφάκ. 1)

Συλλογή του Αρχαιακού Υλικού του Κέντρου Τοπικής Ιστορίας Βέροιας (Κ.Ε.Π.Α. Δ. Βέροιας)

Φάκελος «Επιτροπή Εθνικής Άμυνας»

Βιβλιογραφία

- Cosmin, S. P. (1969). *Dossiers secrets de la Triple Entente: Grèce, 1914-1922*. Παρίσι: Nouvelles Editions Latines. Ανάκτηση Ιούλιος 1, 2018, από <https://www.scribd.com>
- Ferro, M. (1993). *Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος 1914-1918*. (Τ. Κατσιλιέρη, Μεταφρ.) Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Feyler, F. (1920). *La campagne de Macédoine 1916-1917*. Genève: Boissonas.
- Mazower, M. (2006). *Θεσσαλονίκη, Πόλη των φαντασμάτων*. (Κ. Κουρεμένος, Μεταφρ.) Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Migliani, R., Meynard, J.-B., Milleliri, J.-M., Verret, C., & Rapp, C. (2014, Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος). Histoire de la lutte contre le paludisme dans l'armée française : de l'Algérie à l'Armée d'Orient pendant la Première Guerre mondiale. *Médecine et Santé Tropicales*, 24(4), σσ. 349-361. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 3, 2018, από http://www.jle.com/download/mst-303587-histoire_de_la_lutte_contre_le_paludisme_dans_larmee_francaise_de_lalgerie_a_larmee_dorient_pendant_la_premiere_guerre_mondiale--WmS2bn8AAQEADvqLMMAAAAI-a.pdf
- Palmer, A. (1977). *Το Μακεδονικόν μέτωπον και ο Ελληνικός Διχασμός*. (Ν. Κ. Παπαρρόδου, Μεταφρ.) Αθήνα: Δ.Ι.Σ.
- Popescu, Ș. (2013). *L'Albanie dans la politique étrangère de la France*. Université Panthéon-Sorbonne - Paris I: HAL. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 1, 2018, από https://hal.archives-ouvertes.fr/file/index/docid/1011589/filename/2013-06_-_POPESCU_-_LAI.pdf
- Radu, S. (2009). Wellington House and British Propaganda in an Original Document of 1916. *Studia Politica: Romanian Political Science Review*(9 (1)), σσ. 63-80. Ανάκτηση Ιούλιος 1, 2018, από <https://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/42878>
- Sanders, M. L. (1975, Μάρτιος). Wellington House and British Propaganda during the First World War. *The Historical Journal*, 18(1), pp. 119-146. Retrieved Ιούλιος 1, 2018, from https://www.jstor.org/stable/2638471?read-now=1&loggedin=true&seq=1#metadata_info_tab_contents
- Skourtis, Y. (1990). L'armée française d'orient et ses travaux d'intérêt public en grèce du nord. *Balkan Studies*, 33(2), σσ. 321-324. Ανάκτηση Μάρτιος 21, 2018, από <https://ojs.lib.uom.gr/index.php/BalkanStudies/article/view/2370/2394>
- Thomas, E. (1918). *L'oeuvre civilisatrice de l'armée française en Macédoine*. Salonique: εφημ. "L'Indépendant". Ανάκτηση Οκτώβριος 5, 2018, από <https://gr.ambafrance.org/Brochure-de-l-Armee-d-Orient-Salonique-septembre-octobre-1918>
- Ακριβόπουλος, Μ. (1986). *Λεύκωμα Ιστορικό και φωτογραφικό των οικισμών Μπάρμπες-Κούτλες-Παλατίτσια, από τον 14ο αιώνα μέχρι και το 1944*. Βέροια: Εκπολιτιστικός σύλλογος Παλατιτίσιων.
- Αλεξιάδης, Γ. (1984). *Βερωιώτικες αράδες*. Βέροια.
- Αλεξιάδης, Γ. (1995). *Χαριτωμένο δύο*. Βέροια.

- Αναστασιάδης, Γ. (χ.χ.). Από την "Εθνική Άμυνα" στην κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης. *Ιστορικά* (Ελευθέριος Βενιζέλος 1864-1936: Η μεγάλη πορεία - από το ανάθεμα στην αποθέωση), σσ. 69-80.
- Αποστόλου, Σ. Σ. (1994). *Πτυχές από την ιστορία των παραταξιακών αντιπαραθέσεων στη Νάουσα (περίοδος 1917-1918)*. Νάουσα.
- Βεντήρης, Γ. (1931). *Η Ελλάδα "του 1910-1920"* (Τόμ. 1ος). Αθήνα: Πυρσός.
- Βερέμης, Θ. (1977). *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική, 1916-1936*. Αθήνα: Εξάντας.
- Βήττος, Χ. Δ. (2008). *Ο Εθνικός Διχασμός και η γαλλική κατοχή (1915-1920)*. Θεσσαλονίκη: Όλυμπος.
- Βλασίδης, Β. (2016). *Μεταξύ μνήμης και λήθης: Μνημεία και κοιμητήρια του Μακεδονικού Μετώπου (1915-1918)*. Θεσσαλονίκη: IMMA.
- Βλασίδης, Β. (2017). *Η μνήμη του μεγάλου πολέμου. Κοιμητήρια του Μακεδονικού Μετώπου στη Θεσσαλονίκη*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Βουδούρης, Ν. (2010). Πληροφορίες για το «Κίνημα Εθνικής Αμύνης» & τον «Εθνικό Διχασμό» στη Βέροια (1916 – 1918). *Χρονικά Ιστορίας και Πολιτισμού Ν. Ημαθίας*(8), σσ. 21-25. Ανάκτηση Μάρτιος 21, 2018, από https://emipima.files.wordpress.com/2010/05/xronika_8.pdf
- Βουδούρης, π. Α., & Βουδούρης, Ν. Γ. (2013). Εθνικός Διχασμός και διεθνοτικές σχέσεις στη Βέροια της περιόδου 1916 – 1923. Στο π. Γ. Βουδούρης (Επιμ.), *Μιλάμε για τη Βέροια του 20ου αιώνα 1910-1925. Από την αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος. Β' Επιστημονική Ημερίδα Τοπικής Ιστορίας* (σσ. 135-147). Βέροια: Ε.Μ.Ι.Π.Η.
- Γαρυφαλλός, Α., Σαββαΐδης, Π., & Χριστοδούλου, Δ. (2015). *Οι υγειονομικές υπηρεσίες στο Μακεδονικό Μέτωπο*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Γρηγοριάδης, Ν. (1960). *Η Εθνική Άμυνα της Θεσσαλονίκης του 1916 (πραγματική εξιστόρηση)*. Αθήνα.
- Δεσποτόπουλος, Α. (1978). Η ελληνική συμμετοχή στον πόλεμο. Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Τόμ. ΙΕ, σσ. 55-74). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Δορδανάς, Σ. Ν. (2015). "Ο εχθρός προ των πυλών": Η Θεσσαλονίκη ως διακύβευμα κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Στο Δ. Καιρίδης (Επιμ.), *Θεσσαλονίκη: Μια πόλη σε μετάβαση, 1912-2012* (σσ. 244-255). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Δορδανάς, Σ. Ν. (2012). "Το θερμό καλοκαίρι του 1916': Η εισβολή των γερμανο-βουλγάρων και η κατάληψη της Καβάλας, μέσα από τις πηγές". Στο Ν. Β. Ρουδομέτωφ (Επιμ.), *Η Καβάλα και τα Βαλκάνια, η Καβάλα και η Θράκη: Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Ιστορία-Τέχνη-Πολιτισμός. Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Βαλκανικών Ιστορικών Σπουδών (17-18 Σεπτεμβρίου 2010)*. Β, σσ. 663-681. Καβάλα: Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο Καβάλας. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 3, 2018, από http://www.ilak.org/docs/proceedings_c/volume_2/05.pdf
- Δορδανάς, Σ. Ν. (2014). Ο κουμπάρος-βασιλιάς και η διαφύλαξη της εδαφικής ακεραιότητας: από τη βουλγαροκτονία των Βαλκανικών Πολέμων στη γερμανόφιλη αναδίπλωση του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Στο Κ. Α. Δημάδης (Επιμ.), *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία. Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, 1*, σσ. 593-603. Θεσσαλονίκη. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 1, 2018, από http://www.eens.org/EENS_congresses/2014/dordanas_stratos.pdf

- Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μετάξα* (3η εκδ.). (2007). Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος.
- Καλλιγιάς, Ν. (2014). *Αναπολώντας στους δρόμους της παλιάς Βέροιας* (Β εκδ.). Βέροια: Λέξις.
- Κανδυλάκης, Μ. (2015). *Ο τύπος της Θεσσαλονίκης στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Κόκκινος, Γ. (1998). *Από τη ιστορία στις ιστορίες. Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.
- Κολτσίδας, Α. (2012). *Ιστορία της Βέροιας*. Βέροια: Αφοι Κυριακίδη.
- Κορμά, Α. (2015). Επαναπροσεγγίζοντας την Ιστορία της Στρατιάς της Ανατολής : το ερευνητικό πρόγραμμα της Γαλλικής Σχολής. *Το θέατρο επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου*. Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Θεσσαλονίκη, 22-24 Οκτωβρίου 2015 (υπό έκδοση)
- Λεμονίδου, Έ. (2015, 12). Τυπολογία και συνέπειες της ξένης στρατιωτικής παρουσίας στην Ελλάδα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. *Αρχειοτάξιο: περιοδική έκδοση των ΑΣΚΙ(17)*, σσ. 8-19.
- Λεονταρίτης, Γ. (1978). Η Ελλάς και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Τόμ. ΙΕ, σσ. 15-74). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Λεονταρίτης, Γ. (2005). *Η Ελλάδα στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο 1917-1918*. (Β. Οικονομίδης, Μεταφρ.) Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Λεοντίνης, Γ., & Ρεπούση, Μ. (2001). *Η τοπική ιστορία ως πεδίο σπουδής στο πλαίσιο της σχολικής παιδείας*. Αθήνα: ΟΕΔΒ - ΥΠΕΘΠΘ - Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
- Λιάπη, Σ. (2017). *Οι Γάλλοι και η διοίκηση του Ιωάννη Ηλιάκη στην Κοζάνη την περίοδο του Εθνικού διχασμού (1916-1920)*. Ανέκδοτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Φλώρινα. Ανάκτηση Μάρτιος 9, 2018, από <https://dspace.uowm.gr/xmlui/>
- Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (1996). *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση 1. Οι Επίστρατοι του 1916*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (2015). *1915: Ο Εθνικός Διχασμός*. Αθήνα: Πατάκη.
- Μιχαηλίδης, Ι. (2003). *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων πληθυσμών (1912-1930): Ο πόλεμος των στατιστικών*. Αθήνα: Κριτική.
- Μουρέλος, Γ. (1982). Η προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και οι σχέσεις με τους συμμάχους (Σεπτέμβριος 1916 - Ιούνιος 1917). *Μνήμων*, 8, σσ. 150-188. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 3, 2018, από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/mnimon/article/viewFile/7933/7698.pdf>
- Μπαχάρης, Δ. (2015, 12). "Συμμαχικές επεμβάσεις" σε οικονομίες πολέμου: αγγλογαλλικός ανταγωνισμός και οικονομικά παιχνίδια στη Μακεδονία του 1916-1917. *Αρχειοτάξιο: περιοδική έκδοση των ΑΣΚΙ(17)*, σσ. 28-41.
- Νικολακόπουλος, Η. (2003). Οι εκλογές 1910-1920 Ελευθέριος Βενιζέλος: Από το θρίαμβο στην ήττα. Στο Β. Παναγιωτόπουλος (Επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* (σσ. 31-40). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

- Ντριό, Ε. (1999). *Η Ελλάδα και ο Α' παγκόσμιος πόλεμος* (1η εκδ.). (Κ. Μπαρμπής, Μεταφρ.) Αθήνα: Πελασγός.
- Ξυνάδας, Ε. (Επιμ.). (2014). *Βέροια 1900-1975, από την Οθωμανοκρατία ως τη Μεταπολίτευση* (Α εκδ.). (Α. Ταναμπάση, Μεταφρ.) Βέροια: Κ.Ε.Π.Α. Δ. Βέροιας.
- Παλλίδου, Θ. (2014). *1917-1928: Η κρίσιμη περίοδος εκκλησιαστικής ιστορίας της Θεσσαλονίκης*. Μεταπτυχιακή διατριβή, Θεσσαλονίκη. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 1, 2018, από <https://ikee.lib.auth.gr/record/281660/files/GRI-2016-15992.pdf>
- Παπαγεωργίου, Α. (2006). Τα οδωνύμια μίας πόλης ως πηγή της τοπικής ιστορίας - Η περίπτωση της Βέροιας. *Πολιτιστικά Δρώμενα*(41). Ανάκτηση Ιανουάριος 24, 2018, από <https://www.academia.edu>
- Παπαδάκης-Στάικος, Ι. (1974). *Μισός αιώνας πολιτικών αγώνων και εθνικής δράσεως*. Αθήνα.
- Πετρίδης, Π. (2000). *Η αποκήρυξη του βασιλέως Κωνσταντίνου από τον ελληνικό λαό 1916-1917*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Πετσάλη - Διομήδη, Ν. (1988). *Η Ελλάδα των δύο κυβερνήσεων 1916-1917*. Αθήνα: Φιλιππότη.
- Πολυζωίδης, Σ. (2011). *Ένας αιωνόβιος Βεροιώτης θυμάται τα παιδικά του χρόνια*. Θεσσαλονίκη.
- Σαλβάνου, Α. (2015, 12). Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος στην ελληνική ιστοριογραφία. *Αρχειοτάξιο: περιοδική έκδοση των ΑΣΚΙ*(17), σσ. 66-93.
- Σατραζάνης, Α. (2012). *Η γαλλική στρατιά στη Θεσσαλονίκη. Το ειρηνικό έργο της στη Μακεδονία (1915-1918)*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Συντομόρου, Γ. Ν. (2016). *Η Θεσσαλονίκη στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και η γενικότερη ελληνική εμπλοκή*. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- Τσιρώνης, Θ. Α. (2010). *Εκκλησία πολιτευομένη. Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1913-1941)*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Φαράντου, Ε. Ι. (1916). *Εν μέσω των Γάλλων ήτοι εντυπώσεις εκ του βαλκανικού μετώπου*. Θεσσαλονίκη: Γ. Δ. Διβολής.
- Φωτιάδης, Κ. (2009). *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία*. Στο Ι. Σ. Κολιόπουλος, & Ι. Δ. Μιχαηλίδης (Επιμ.), *Από την τραγωδία στην εποποιΐα*. Αθήνα: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.
- Χαλκιάς, Τ. (2011). *Εκκλησία και κοινωνία στη Βέροια. Από την απελευθέρωση μέχρι την μετεμφυλιακή εποχή (1912-1958)*. Μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 3, 2018, από <http://ikee.lib.auth.gr/record/127194/files/GRI-2011-7228.pdf>
- Χασιώτης, Λ. (1996). Μακεδονικό Μέτωπο, 1915-1918 : μια πρώτη ιστοριογραφική προσέγγιση. *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 8, σσ. 165-180. Ανάκτηση Απρίλιος 4, 2018, από <https://ojs.lib.uom.gr/index.php/ValkanikaSymmeikta/article/view/361/368>
- Χασιώτης, Λ. (1998). *Διπλωματικά διλήμματα μιας πενταετίας. Οι ελληνοσερβικές σχέσεις (1913-1918)*. Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας, Θεσσαλονίκη. Ανάκτηση Αύγουστος 20, 2018, από <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/25485#page/1/mode/2up>

Χεκίμογλου, Ε. (2009, Νοέμβριος). Γεννάδιος εναντίον Θεόκλητου: Η εκκλησιαστική δίκη των συνοδικών (1917) για το ρόλο τους στα Νοεμβριανά. *Ιστορικά*(Εθνικός Διχασμός. Ο Κωνσταντίνος, ο Βενιζέλος και το "Ανάθεμα", 1916-1917), σσ. 131-154.

Χεκίμογλου, Ε. (2009, Νοέμβριος). Οι "αναθεματισμένοι" και τα δημοσιονομικά προβλήματά τους: Νόμισμα και έσοδα της Τριανδρίας. *Ιστορικά*(Εθνικός Διχασμός. Ο Κωνσταντίνος, ο Βενιζέλος και το "Ανάθεμα", 1916-1917), σσ. 79-104.

Χεκίμογλου, Ε. (2015). *ΣΒΒΕ: Χρονικό 1915 - 2015, τα πρώτα εκατό χρόνια*. Θεσσαλονίκη: ΣΒΒΕ. Ανάκτηση Μάρτιος 10, 2018, από <http://www.sbbe100.gr/docs/100-xronia-sbbe.pdf>

Χριστοδούλου, Α. Ε. (χ.χ.). *Η συμβολή της Βέροιας εις τον Μακεδονικόν Αγώνα, 1902-1908*.

Διαδικτυακές πηγές

Ψηφιακή πλατφόρμα του Κέντρου Τοπικής Ιστορίας και Πολιτισμού Βέροιας
<http://www.veriahistory.gr>

Ψηφιοποιημένες συλλογές του ελληνικού Τύπου
<http://efimeris.nlg.gr/ns/main.html>
<http://catalog.parliament.gr/hipres/help/null/horizon/digital.pdf>
Εμπρός, Μακεδονία, Νέα Αλήθεια, Το Φως, Σκριπ

Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων - <http://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/I-Bibliothiki/Koinovouleftiki-Syllogi/Praktika-Synedriaseon/Praktika-Voulis-1910-1935/>

Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής της Α΄ Συνόδου της Κ΄ Βουλευτικής Περιόδου. (3 Αυγούστου 1915 - 21 Οκτωβρίου 1915)
Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής της Α΄ Συνόδου της ΚΑ΄ Βουλευτικής Περιόδου. (11 Ιανουαρίου 1916 - 9 Ιουνίου 1916)

Ψηφιοποιημένες συλλογές του γαλλικού Τύπου της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας (BnF)
<https://www.retronews.fr/>

Γαλλικά αρχεία φωτογραφιών και απωλειών του πολέμου
Υπουργείο Πολιτισμού και Επικοινωνίας, <http://www.unjourn14.fr/photos>
Υπουργείο Άμυνας, <http://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr/fr/>

Ψηφιακή βιβλιοθήκη της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας (BnF), <http://gallica.bnf.fr>
Général Cordonnier, *Ai-je trahi Sarrail?*, ed. Les Étincelles, Paris, 1930.
Maurice Sarrail, *Mon commandement en Orient (1916-1918)*, ed. E. Flammarion, Paris, 1920.
Les Armées françaises dans la Grande Guerre, ed. Service historique de la Défense,
Tome VIII - 1er Volume, Annexes - 2e Volume, Paris, 1926
Tome VIII - 1er Volume, Annexes - 3e Volume, Paris, 1927
Tome VIII - 2e Volume, Annexes - 1er Volume, Paris, 1933
Tome VIII - 2e Volume, Annexes - 2e Volume, Paris, 1932
Tome VIII - 2e Volume, Annexes - 3e Volume, Paris, 1923
Tome VIII - 2^e Volume, Annexes - 4^e Volume, Paris, 1932
Tome VIII - 3^e Volume, Annexes - 1er Volume, Paris, 1934
Tome VIII - 3^e Volume, Annexes - 2^e Volume, Paris, 1934
Tome VIII - 3^e Volume, Annexes - 3^e Volume, Paris, 1934

(Η τελευταία ανάκτηση των παραπάνω ιστοσελίδων έγινε στις 25 Μαρτίου 2018)

Β. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

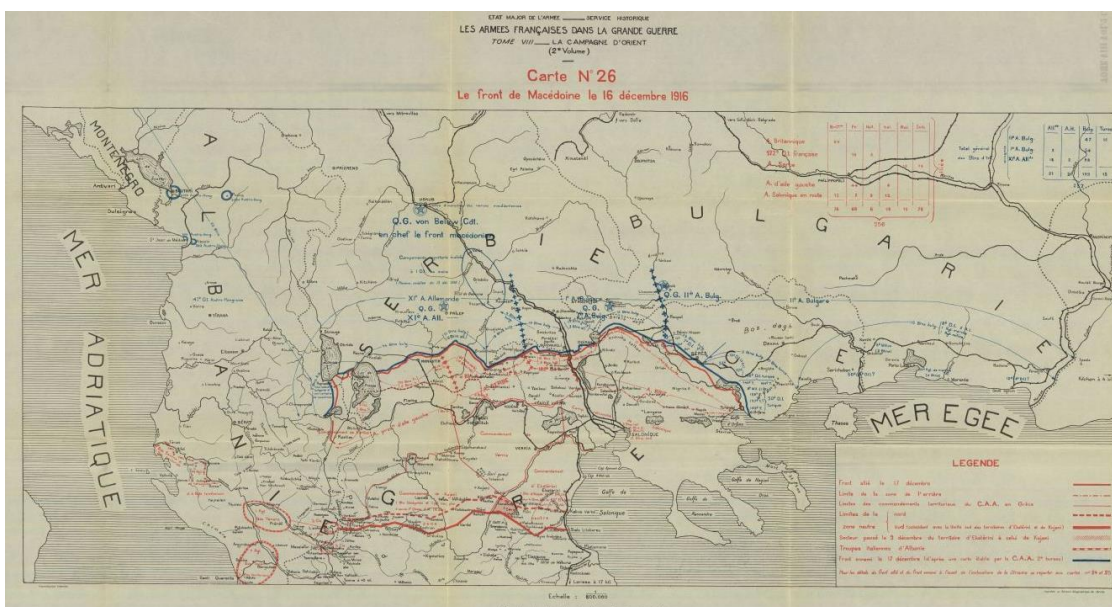
Εικόνα 1: Ο Βενιζέλος στη Βέροια, απόγευμα στις 25 Απριλίου 1914, Μακεδονία, 26 Απριλίου 1914 (κι όχι με χρονολογία 1915, όπως αναφέρεται στο ΕΛΙΑ, <http://www.elia.org.gr/digitized-collections/photographic-archive/>, (ανάκτηση: 25 Μαρτίου 2018).

Εικόνα 2: Η υποδοχή του μεράρχου Παρασκευόπουλου στη Βέροια, 1914, ΕΛΙΑ, <http://www.elia.org.gr/digitized-collections/photographic-archive/>, (ανάκτηση: 25 Μαρτίου 2018).

Εικόνα 3: Πανοραμική άποψη της Βέροιας την εποχή του Πολέμου, www.delcampe.net (ανάκτηση: 25 Μαρτίου 2018).

Εικόνα 4: Το Μακεδονικό Μέτωπο και η ουδέτερη ζώνη, Δεκέμβριος 1916, <http://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr/fr/> (ανάκτηση: 25 Μαρτίου 2018).

ΟΙ ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΟΙ ΕΙΣ ΤΟΝ ΣΤΑΘΜΟΝ ΒΕΡΡΟΙΑΣ

Ο ΘΡΙΑΜΒΟΣ ΤΩΝ ΥΓΕΙΩΝ ΑΡΧΩΝ

ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ - ΓΡΑΓΟΥΜΗΝ

Ο Αρχηγός του βόρειου τμήματος των Ανεξαρτήτων κ. Αρχαγόμας και οι κ. κ. Χαρίνης, Δούκας, έπίσης υποψήφιος του βόρειου τμήματος και Αργ. Ζήχος μεταβάντες εις τα Εθνομάρτυρα επί του σταθμού Βερροίας. Εκεί από πολλὰς ώρας είχε συγκεντρωθῆ το ἄθος τῆς κοινότητος Βερροίας καὶ πλῆθος πολὺ ἐξ ὅλων τῶν τάξεων. Ἐκ χειρὸς τοῦ Ἀνεξαρτήτου, ἐκείνου ὡς ὁ κ. Αρχαγόμας ἀπέβη τὸ τοῖνον τὸ πλῆθος ἐπαύθη καὶ τὸν μὲν ἀνακοινώσας τὴν τοκοκρατίαν καὶ ἀπευφημάς. Ἐπιτροπὴ Βερροϊῶν προέβησαν εὐτὴν ὁρατὴν ἀποδοχὴν καὶ τὴν προσεφώνησε.

Ὁ κ. Αρχαγόμας συγκαταίνων μόνος καὶ δικαιωμένως ἐπὶ τῶν τοκοκρατῶν ἀρχαιοτάτης τῆς κτιομένης Βερροίας ἐπὶ τῆς ἀρίστης πόλεως αὐτῶν καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ βόρειου τμήματος, τοῦ ὁποῦ προέβητε, ἐπιθέσας καὶ ἀνέπτυξεν ἐν ἁλίῳ τὸ πρόγραμμα τῶν Ἀνεξαρτήτων καὶ Ἀστικῶν.

Τὸν λόγον τοῦ κ. Αρχαγόμας ἐκλάλουν παταγωδῶς χειροκροτήματα καὶ ζωηρότατοι ζήτησι κρούσι. Ἐκ τῶν ὁποῶν ἀντήχουσι ὅλοι οἱ πέραξ λόφοι.

Ἀναχωρήσαντος τοῦ κ. Αρχαγόμας εἰς Ἐθνομάρτυρα, οἱ κ. κ. Δούκας, Χαρίνης καὶ Αργ. Ζήχος μεταβάντες εἰς ἐπίσημον συνοδευόμενοι ἐπὶ τοῦ κλήθους. Εἰς τὴν θέσιν Βερροϊῶν ἐπαύθη αὐτοῦς ὅλος ὁ λαὸς τῆς Βερροίας καὶ τοὺς πρὸς κλυοῦσας μέχρι τοῦ βικηγοῦ καὶ ὑπαρχοῦ τοῦ ὑποψήφιου κ. Βελλέου. Ἐκαὶ ἐνώπιον τοῦ ἑσπέρως συννομένου πλῆθους ὁμιλήσαν οἱ κ. κ. Χαρίνης, Βελλέου καὶ Ζήχος, διαρκῶς ἀπευφηροῦμενοι ἐπὶ τοῦ λαοῦ τοκοκρατῶντος ἐπὶ τοῦ κ. Αρχαγόμας καὶ τῶν Ἀνεξαρ-

τήτων Ἀστικῶν.

ΜΙΑ ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΙΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΣΤΑΘ. ΕΒΕΣΣΗΣ

Ἐκ γράφομαι καὶ εἰς τὴν προσηλὴν μαζ ἔδωκαν, ἡ ὁποῦο χλ, ἡ ὁποῦο ἔγνατο εἰς τὸν κ. Αρχαγόμας ἐν Ἐβέσσει τῶσιν εἰς τὸν σταθμῶν, ὅσων καὶ εἰς τὸν πύλιν ἔτο μὲν σωστὴ ἀποδοχῆς. Εἰς τὸν σταθμῶν ὁ πρόεδρος τοῦ κέντρου τῶν Ἀνεξαρτήτων κ. Ἀθανάσιος Δοματόγλης προσεφώνησε τὸν τιμητὸν μόνον Ἀρχηγὸν ἑσπέρως Αρχαγόμας ἐπὶ τοῦ ἐξῆς ὁρατοῦ λογιθῆτος.

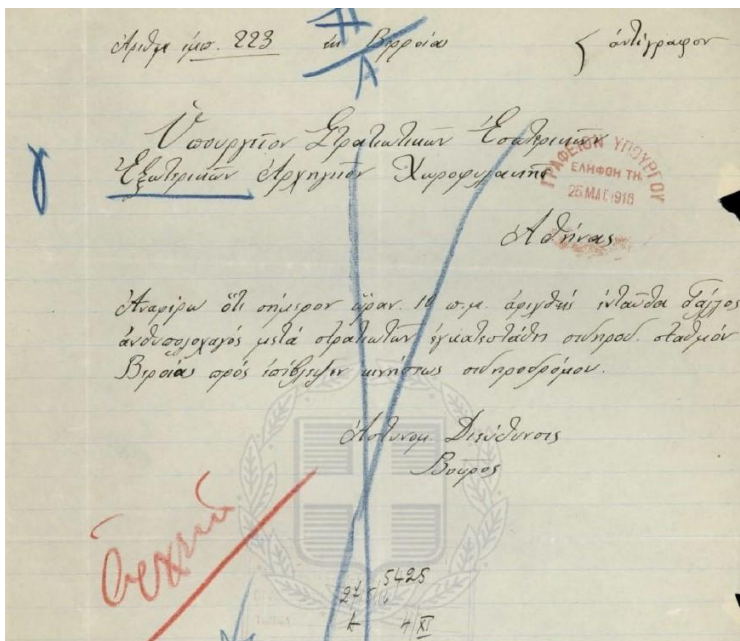
Μαγδαλεμ. Ἀναρ

Μετὰ τῆς καὶ ἀνάσης ἡ ὁρατοῦ καὶ ἀπεφώνησε ἔδωκα ἀποδοχῆς καὶ χειροκροτῶν καὶ διαρκῶς ἐκχρῆσται διὰ τὴν ἔσπον τῆς ἀπεφώνησε καὶ ἀπεφώνησε ἐν βελῆσι συγκαταίνων ὡς ἐπὶ ἀρτίῳ.

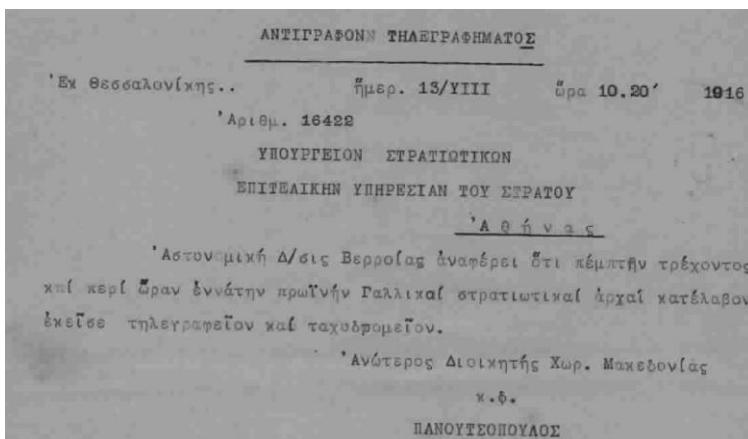
Ἡ χάρις τῆς ἐμῆς, ἀμνηστίας καὶ τῶν παρεμθῆτων ἀμνηστίας τῆς ἡμετέρας χάριτος γεννηθῆσαι Μακεδονικῆς ἐμῆς, ὁτιοῦνα βεβαίως ἐν τῇ πρῶτῃ γερμῇ τὰ ὅμοια ἀμνηστίας τοῦ ἔθους. ἐν τῷ ἡμετέρω προσώπῳ ἔχθη καὶ εἰγε τὸν τιμῶν πολιτῶν, τὸν ἔσπον διπλωμάτων, τὸν ἔσπον πατριῶτων καὶ κατ' ἔσπον τὸν ἀρτίον ἐν πᾶσι Μακεδόνα. Ὅθεν ἐν μὲν φωνῇ ἡ Μακεδονία ὡς εἰς ἀνθρώπος ἐβλάστη ὁρᾶς, ταμνητῶν καὶ πολυφίλιπε συμπόλιτα, ἀρχηγὸν τῆς καὶ ὁδῶν τῆς κατὰ πλῆθος ἀμνηστίας καὶ τῆς ἀμνηστίας τοῦ ἡμετέρου δικαίου ἀρτίου. Ἀμνηστίας καὶ πᾶσιν ὅσιν ἐν μέσῳ τῶν πολιτῶν ἔδωκα καὶ ἀνάσης τῆς ἀρτίου ὡς ἐπὶ ἀρτίῳ, ἀμνηστίας ἐν μίσησιν παρτίου.

ἔγω ἐπὶ ἔθους
ἔγω ὁ Βελλέου
ἔγω ὁ Βελλέου Αρχαγόμας
ἔγωσιν οἱ Ἀνεξαρτήτοι

Εικόνα 5: Εφ. Νέα Αθήναια, 29 Μαΐου 1915: παραμονές των εκλογών.

Εικόνα 8: Τηλεγράφημα του Βούρου, άνοιξη 1916, ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας 1916/A/4/XI(2).

Εικόνα 9: Τηλεγράφημα της αστυνομίας, 13 Αυγούστου 1916, ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 409/Γ/2.

Εικόνα 10: Στρατηγός Cordonnier, http://museedesetoiles.fr/portfolio_tag/general-cordonnier/ (ανάκτηση: 25 Μαρτίου 2018)

25 Αιγύπτου 1916
- Αποστολή μου η έδρα της
Υψηλής η Κερσοτή μου ελλο
ζω ονομαστικώς (ωάρχου)
Μεσοτή η Κ. Ζωίξου
ελευθερία η μη ζωοχη
μου αεροαυγία η μη
βουνοχίμ βίροσής Μαυιά
νέ βχός ημ προσφρονίμ
είνω υώγμ αρωθεία η
Κημιά ημ ταρσός του
νυ βύνη βίροσής. μελ
ημ διαζέμ οσηνοίη η
δία ημ δία ημ αωβίξω
επονοσός ημ βίροσής η
ημ ποσείμ ημ Κίζα Αρσώ

Εικόνα 11: Απόσπασμα σελίδας από τις αναμνήσεις του μοιράρχου Βούρου. Αναφέρεται στην προετοιμασία του κινήματος, Αρχείο ΚΤΙΠ Βέροιας.

12^η Η εν Βερροία Βασιλεύς της Ἑλληνικῆς Ἐλευθερίας
12^η Προς

16 Τὸν λαόν της βασιλείας Βερροίας

12^η Ἑλληνικὴ Συμμοχίται.

Ἡ Μακεδονία διατρέχει τὸν ἰσθμὸν τῶν
πεινῶν. Μικρὰ καὶ ἀσημῶς μισογενία παρορθώ-
σασα τὰ ἄρσασα τὴν εἰρήνην διὰ τῆς παρασπαστικῆς τῶν
ἐπιταγματικῶν θεσμῶν καὶ διὰ τῆς ἀπομακρύνσεως τοῦ
μεγάλου ἀρχιμοῦ ἀνδρός τοῦ διαχριστιανισμοῦ τῆν Ἑλλά-
δα, ἀπομονώσασα τὴν ἱστορίαν καὶ τὰ παραδόσια τοῦ
Ἑλληνισμοῦ, παρίδωκε ἀποδοτικῶς καὶ ἀσυνείδητῶς τὴν
Μακεδονίαν ἐν τοῖς ἀρσαιοῦσι ἔχθρῶσι τοῦ Ἑλληνισμοῦ
καὶ τοῦ ἀσπυροῦ τοῦ ἔρασμου καὶ τοῦ ἐπιταγματικῆς
ἐν τοῖς Βουχγαροῦ. Ἄλλο το Βουχγαρικὸν γουρνοσασου-
ροῦ μίαινε τὴν Θράκιαν, τὰς Ἑπείρους, τὸν Διμήριον ἔρασ
καὶ τὴν ἰσθμὸν Ἑπείρου καὶ Μακεδονίαν, διὰ τὴν σωτη-
ρίαν τῆς ὅσας ἀσπασμοῦ Ἑλληνικοῦ αἵματος ἔχθησαν
ἀπὸ τῶν ἐπείρων, τὴν Ἑπείρου, τὴν Ἑπείρου, τὸν Ἑπείρου
ροβίτο καὶ ἐν ὅσῳ ^{Ἑπείρου} ἔρασο, ἐν ὑπείρω ἐπεί-
ρωσιν αὐτῶν τὴν ἐπιτήρησιν τὴν Ἑπείρου καὶ ἰσθμὸν
τὸν ἔρασο τῶν Βουχγαρικῶν στρατιωτῶν καὶ κομιταδικῶν.

Ἡ Ἑλληνικὴ συνείδησις παρξανασπασα ἰνώσιον τῶν
ἀρσαιοῦσιν τῶν ἐπείρων, μίαινε ἀποδοτικῶς διὰ σπαστικῶν
ἐπιταγματικῶν καὶ ἐπιτήρησιν ἐν τοῖς ἔρασο τῆς ἀσυνείδησιν
τοῦ ἐν Ἀθήναις ὑπείρωσιν. Ὅσοι ἐπιταγματικῶν τὴν ἐπι-
ταγματικῶν αὐτῶν ἀδιαφορίαν, ἐν δὲ τῆς ἰσθμῶν
Ἑλληνικῶν λαοῦ ἔρασο, διὰ τὴν παραδόσια καὶ

Εικόνα 14: Η πρώτη σελίδα από την Επαναστατική προκήρυξη της Βέροιας, Αρχεῖο ΚΤΙΠ Βέροιας.

LE RÉVEIL DE LA GRÈCE

Le peuple hellène
VEUT
résister à l'envahisseur

*Importantes manifestations à Verria
et Mytilène*

Athènes, 24 août (retardée dans la transmission). — La population de Verria, réunie en meeting, a adressé au roi un télégramme le suppliant de prendre personnellement le commandement de l'armée et de délivrer la Macédoine de l'envahisseur bulgare. Un autre télégramme a été envoyé à M. Zaïmis et à ses collègues du gouvernement pour leur demander d'abandonner la neutralité et d'adopter une politique nationale.

Un autre meeting, rassemblant une foule énorme, a été tenu à Mytilène et une adresse de félicitations a été envoyée au colonel Christopoulos pour le féliciter de sa défense héroïque contre les hordes bulgares. — (Agence Radio.)

Εικόνα 17: Εφ. *L'Humanité*, 28 Αυγούστου 1916.

**Les troupes de Verria se rallient
au Comité**

Frontière italienne, 3 septembre.

Les troupes grecques cantonnées dans la ville macédonienne de Verria se sont rangées sous les ordres du *Comité de Défense nationale* constitué à Salonique.

Εικόνα 18: Εφ. *L'Écho de Paris*, 4 Σεπτεμβρίου 1916.

ΩΡΑ

Η ΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΒΕΡΡΟΙΑΣ

Η ΟΙΚΤΡΑ ΑΠΟΤΥΧΙΑ. ← ΤΟ ΠΛΙΑΤΣΙΚΟΛΟΓΗΜΑ

ΛΑΡΙΣΣΑ, 1 Σεπτεμβρίου (Τοῦ ἰδιαιτέρου ἀνταποκριτοῦ μας)--- Ἀξιωματικοὶ ἀφίχθόντες ἐξ Αἰκατερίνης, ὡς ἐξῆς ἀφηγοῦνται τὰ τοῦ οἰκτρῶς ἀποτυχόντος στασιαστικοῦ κινήματος τῆς Βερροίας. Δύο ἡμέρας πρὸ τοῦ κινήματος ἀφίχθησαν εἰς Βέρροϊαν ἐκ Θεσσαλονίκης οἱ ἐκ τῶν στασιαστῶν Μασσαῖ καὶ Ἀργυροπούλος ὅτινες συνεννοηθέντες μετὰ τῶν ἐν Βερροίᾳ ἐλαχίστων ὁπαδῶν τῶν ἐπιστρεφθησαν κατόπιν τῶν Μητροπολίτην, τὸν Διοικητὴν καὶ πολλοῦς ἀξιωματικῶς τῆς Μεραρχίας, τοὺς ὁποίους εἰς μάτην παρεκίνησαν ὅπως προσχωρήσουν εἰς τὸ κίνημα. Τὴν ἐσπέραν ἐν μυστικῇ συσκέψει ἀπεφασίσθη πῶς τὸ κίνημα γίνηται τὴν 26 Αὐγούστου· πράγματι δὲ τὴν ὁρισθεῖσαν ἡμέραν οἱ ἐλάχιστοι στασιασταὶ κρουσμένων δαμιονιστικῶς τῶν κωδῶνων μετέβησαν εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἐκεῖθεν δὲ εἰς τὴν Ἀστυνομίαν, ὅπου κατέβησαν τὰς ἀρχὰς κρηναγίζοντες.

— Ζήτω ἡ Ἀνάτη
— Κάτω ὁ Βασιλεὺς.

Εἰς τὸ κίνημα προσεχώρησαν ὁ ταγματάρχης Μπαρτζώκας, οἱ λοχαγοὶ Γρηγοριῶδης καὶ Σταυράτος, ὁ ὑπολοχαγὸς Φτωῆλης καὶ ὁ ἀνθυπολοχαγὸς Βλαχουτῆς

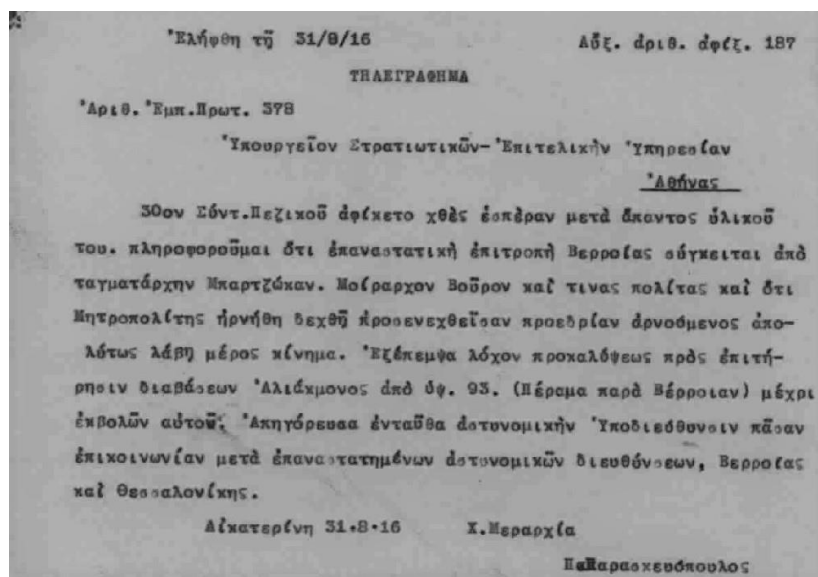
οὐδὲς δὲ ἀξιωματικῶς οὔτε στρατιώτης. Ἐπὶ τούτων ὁ ἀντισυνταγματάρχης Ὀρφανίδης καὶ ὁ Κρητὸς μοίραρχος Βούρος μετὰ τῶν χωροφυλάκων, ὧν οἱ περισσότεροι μόνον ἤκουσαν τὰς ἀποκαμασίας κατὰ τοῦ Βασιλέως ἐγκατέλειψαν τοὺς στασιαστὰς φυγόντες εἰς Αἰκατερίνην.

Οἱ στασιασταὶ καταλαμβάντες τὸ ὕψιστον τῆς Μεραρχίας τὸ ἐπέβησαν δι' ἴδιον λογαριασμόν.

Ὁ Ὀρφανίδης ἐπιχειρήσας νὰ παραπέσει τοὺς ἀξιωματικῶς καὶ τοὺς ὁπίτας τοῦ ταγμάτος τῶν γεφυροποιῶν ἀπεδοκιμάσθη ὑπ' αὐτῶν ζωνῶς. Καὶ οἱ μὲν ἀξιωματικοὶ 20 τὸν ἀριθμὸν συλληφθέντες ἐστάλησαν εἰς Θεσσαλονίκην, οἱ δὲ στρατιῶται ὀλιγοὶς ζητωκραυγίζοντες ὑπὲρ τοῦ Βασιλέως ἐτάπησαν εἰς τὸ ὄρη σωθέντες εἰς Αἰκατερίνην καὶ Λάρισαν.

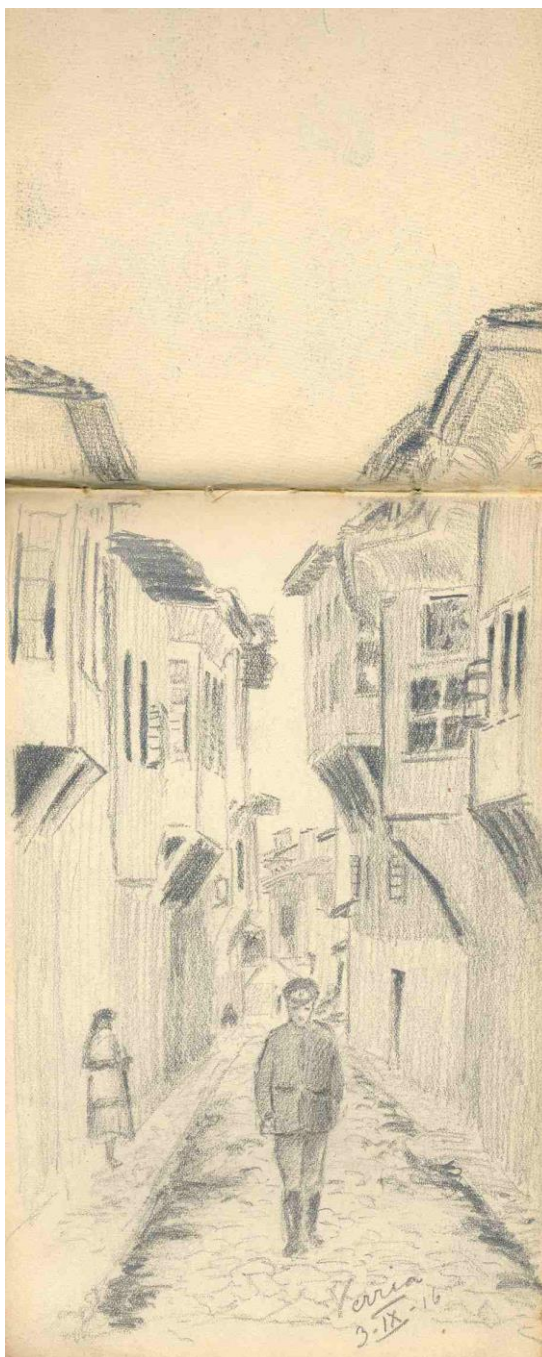
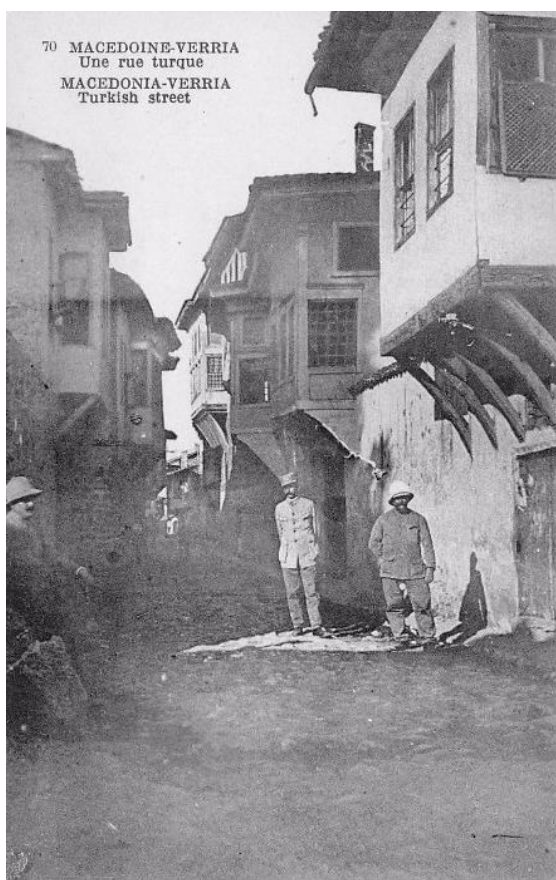
Οἱ κάτοικοι τῆς Βερροίας ἀπεδοκίμασαν τὴν στάσιν, οἱ δὲ ἐκεῖ Ἄγγλοι καὶ Ρῶσοι ἐμειναν ἐκθαμβοὶ ἐκ τοῦ θεάματος τῶν Ἑλλήνων στρατιωτῶν, ἐκδηλώσαντες καὶ αὐτοὶ τὴν ἀποστροφήν των πρὸς τοὺς ἐλαχίστους ἐπιόρκους καὶ προδότας ἀξιωματικῶς.

Εικόνα 19: Εφ. Σκριπ, 2 Σεπτεμβρίου 1916.

Εικόνα 20: Τηλεγράφημα του στρατηγού Παρασκευόπουλου, 31 Αυγούστου 1916, ΓΕΣ-ΔΙΣ, φάκ. 403/ΣΤ/1.

Εικόνα 21: Δρόμος της Βέροιας, www.delcampe.net (ανάκτηση: 25 Μαρτίου 2018)

Εικόνα 22: Σκίτσο ενός δρόμου της πόλης από τον γάλλο στρατιώτη Raoul Trémolieres, <http://donjondecoucy.pagesperso-orange.fr/tremolieres/Carnets/Indexba.htm> (ανάκτηση: 25 Μαρτίου 2018).

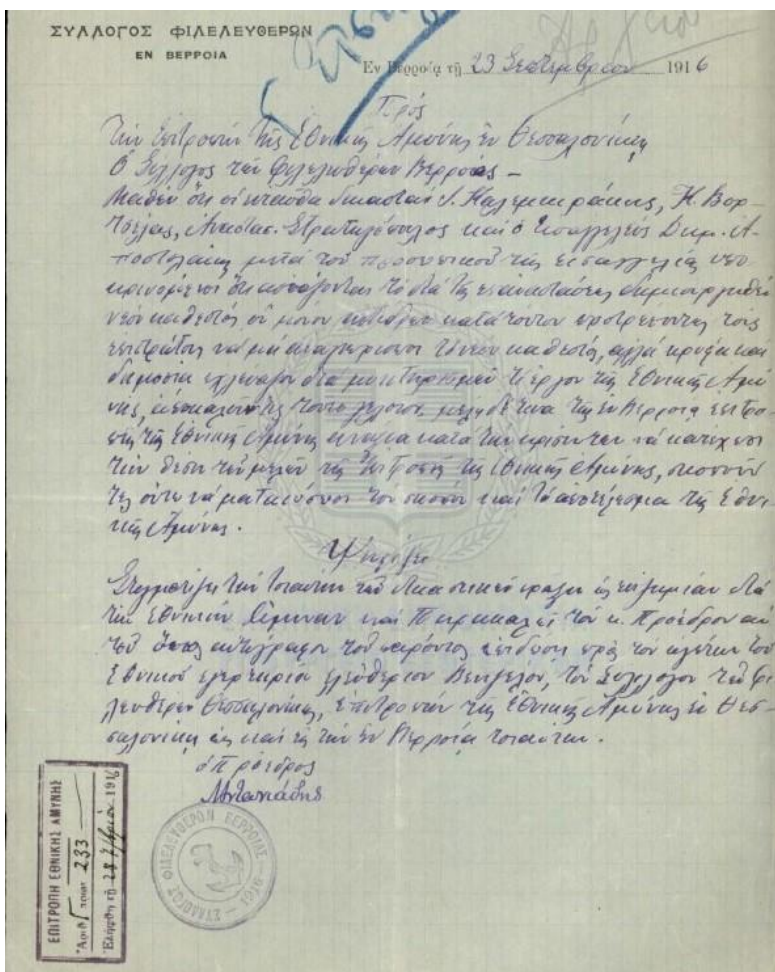
Εικόνα 23: Ο σιδηροδρομικός σταθμός της Βέροιας, Εμμανουήλ Ξυνάδας (επιμ.), Βέροια 1900-1975. Από την Οθωμανοκρατία ως τη Μεταπολίτευση, μετάφρ. Αναστασία Ταναμπάση, α' έκδ., Εκδόσεις Κ.Ε.Π.Α. Δ. Βέροιας, Βέροια 2014, σ. 113.

Εικόνα 24: Το γαλλικό στρατιωτικό νοσοκομείο Ambulance 10/10, Εμμανουήλ Ξυνάδας (επιμ.), Βέροια 1900-1975. Από την Οθωμανοκρατία ως τη Μεταπολίτευση, μετάφρ. Αναστασία Ταναμπάση, α' έκδ., Εκδόσεις Κ.Ε.Π.Α. Δ. Βέροιας, Βέροια 2014, σ. 110.

Εικόνα 25: Φωτογραφία με δικαστές και δικηγόρους της Βέροιας, 1913-14. Διακρίνονται από τα αριστερά: Ξαπλωμένοι: 1^{ος} Ιωάννης Μάρκου, 2^{ος} Γεώργιος Ταξιόπουλος, δικηγόροι. Δεύτερη σειρά καθιστοί, 2^{ος} Δημήτριος Αποστολάκης, Εισαγγελεύς, 3^{ος} Μάρκος Αντωνίου, δικηγόρος, 4^{ος} Αναστάσιος Στρατηγόπουλος δικαστής, 8^{ος} Φώτιος Κατσαμπής, δικηγόρος. Τρίτη σειρά όρθιοι, 2^{ος} Αναστάσιος Κάππου, δικηγόρος, στο <http://paliesfotografiesveroias.blogspot.gr/2015/09/1913-1914.html> (ανάκτηση: 25 Μαρτίου 2018).

Εικόνα 26: Η απόφαση του Συλλόγου Φιλελευθέρων Βέροιας για τους δικαστές, 23 Σεπτεμβρίου 1916, Αρχείο ΚΤΙΠ Βέροιας.

Εικόνα 27: Γάλλοι στρατιώτες σε οδικά έργα στο κέντρο της Βέροιας, <http://www.unjouren14.fr/photos> (ανάκτηση: 25 Μαρτίου 2018)

Εικόνα 28: Η διάβαση της Καστανιάς από συμμαχικά οχήματα, <http://www.unjouren14.fr/photos> (ανάκτηση: 25 Μαρτίου 2018).

Εικόνα 29: Ξένοι στρατιώτες στη Βέροια (στο βάθος το σημερινό Δημαρχείο), <http://www.unjouren14.fr/photos> (ανάκτηση: 25 Μαρτίου 2018).

Εικόνα 30: Η «Ημέρα της Βασίλης», Βέροια (Πλατεία Ωρολογίου), 14 Ιουλίου 1918, www.veriahistory.gr (ανάκτηση: 25 Μαρτίου 2018).

134 / 9^ο / 2^ο
 Εὐδοκίῳ τῷ διασφαδίκῳ ἐν ταῖς σάξαις
 Βερραίας ἢ Νάουσῳ ὑπὸ τῷ αὐτίσῳ ἐστὶ
 κρούσῃ τῆς ἑδμῆς Ἀριῆνης

 Πρὸς τὸν κῆρυκα Βενιζέλου
 Πρακτικῆς τῆς Πρασοειῆς Πόλις.

Κοίτη Πρασοειῆς.

Συνεπὶ τῆς εὐφρασθεῖσης εὐδοκίῳ
 ἡμῶν ὑποτάξῃ σερεινοτικῆν ἀπὸ οὐλοῦ
 εὐδοκίῳ τῷ διασφαδίκῳ ἐν ταῖς σάξαις
 Βερραίας ἢ Νάουσῳ ὑπὸ τῷ αὐτίσῳ ἐστὶ
 κρούσῃ τῆς ἑδμῆς Ἀριῆνης.

Α. Ἐν Βερραίᾳ.

Πρακτικῶς τὸν κῆρυκα ὅτι ἡ σάξαις Βερραίας
 μετὰ τῆς ἀφροτικῆς σερεινοτικῆς τῆς ἀφροτικῆς
 ὑποδοκίῳ τῆς κρούσῃ ἀπὸ ἀφροτικῆς ἢ τῆς
 σερεινοτικῆς ἡμῶν ἢ τῆς ὑποδοκίῳ τῆς
 εὐδοκίῳ τῆς ἀφροτικῆς ἀπὸ ἀφροτικῆς
 ἡμῶν ἀφροτικῆς μετὰ τῆς ἀφροτικῆς τῆς 31 Μαΐου
 ἀφροτικῆς δὲ ἐν ταῖς εὐδοκίῳ τῆς 6 ἀφροτικῆς
 εὐδοκίῳ τῆς ἀφροτικῆς ἡμῶν τῆς ἀφροτικῆς
 ἀφροτικῆς ἀφροτικῆς ἀφροτικῆς ἀφροτικῆς
 ἀφροτικῆς τῆς ἀφροτικῆς ἀφροτικῆς ἀφροτικῆς
 ἀφροτικῆς ἀφροτικῆς ἀφροτικῆς ἀφροτικῆς
 ἀφροτικῆς ἀφροτικῆς ἀφροτικῆς ἀφροτικῆς

Εικόνα 31: Απόσπασμα από την πρώτη σελίδα της δεκασέλιδης επιστολής του μητροπολίτη Καλλίνικου προς τον Βενιζέλο, 6 Οκτωβρίου 1916, ΙΑΜΜ, Αρχεῖο Ελευθερίου Βενιζέλου, φάκ. 257-01.

Εικόνα 32: Ταφική πλάκα στο χώρο του παλιού εβραϊκού νεκροταφείου της Βέροιας για τη νοσοκόμα Pauline Graterolles, φωτογραφία του συγγραφέα.